

Szabó G. Zoltán–Szörényi László

KIS MAGYAR RETORIKA

(Bevezetés az irodalmi retorikába)

Tartalom

Előszó	7
Irodalom	12
Bevezetés.....	15
I. A retorika meghatározása	15
II. A retorika tárgya és felosztása	17
III A retorikai művészet szabályai	26
IV Az anyag tana . . .	27

V. Az ügyek fajtái	27
VI. A statusok tana	29
Első rész: a feltalálás (inventio, görögül heureszisz).....	32
A beszéd részei	32
I. A bevezetés (principium)	32
II. Az elbeszélés (narratio)	39
Az elbeszélés erényei és hibái	42
III. A kitérés (egressus vagy digressio)	47
IV. A részletezés (propositio).....	48
V. A bizonyítás (argumentatio).....	49
A bizonyítás fajtái (probationum genera)	49
1. Művészetén kívüli bizonyítékok (genus inartificiale)..	50
2. Művészi bizonyítékok (genus artificiale).....	56
VI. A befejezés (peroratio)	108
Második rész: az elrendezés (dispositio, görögül: taxis)	114
Harmadik rész: a kifejezés (elocutio, görögül: lexis)	125
A bevezetés.....	125
Az alakzatok	127
I. A fonológia alakzatai.....	127
II. A szintaktika alakzatai.....	132
III. A szemantika alakzatai	156
A nevetés (risus) és a nevetséges (ridiculum)	166
IV. A pragmatikus alakzatok	174
V. A négy változáskategória mondatainak alakzatai	186
Mutató	200

Előszó

A cím indoklásául:

1./ *retorikát* szándékoztunk középiskolai tanárok és gimnáziumi, valamint egyetemista diákok kezébe adni, vagyis konzervatív irodalomelméleti kézikönyvet (konzervatívot abban az értelemben, hogy konzervál, vagyis megőriz egy több ezer éves, máig érvényes és az utóbbi évtizedekben világszerte feléledt irodalomelméleti nézőpontot); 2./ *magyar* retorikát, mert úgy gondoltuk, hogy a magyar irodalmi írásbeliség egésze olyan kánon szerint épül fel, amely abba a Kr. e. V. századtól a múlt század közepéig kialakított rendszerbe illeszkedik, amelynek „retorika” nevét a pozitívizmus kora ugyan megtagadta, és „stilisztika” néven őrizte meg bizonyos maradványait, de mind a szemléletmódot, mind a módszert a modern irodalomtudomány rehabilitálta; így tehát osztályozási és elemzési módszerünket jogosultan terjesztettük ki a múlt század második felében, illetve századunkban keletkezett irodalmi művekre is, tehát a magyar irodalom egészére; 3./ *kis* magyar retorikát – nemcsak azért, hogy hódoljunk néhány hajdani és mai könyvcímnek Losontzi Istvánétól Esterházy Péteréig, hanem azért is, mert kísérletünk terjedelmét meghatározza egyrészt a rendelkezésünkre álló hely, másrészt – különösen az inventio és a dispositio területén – az előmunkálatok hiánya, nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi szakirodalomban is. Ugyanis az eddigi, retorikainak nevezhető elemzések legnagyobb része az úgynevezett szó- és gondolatalkatlatokra, vagyis az elocutio ismertebb kategóriáira vonatkozott. Talán e próbálkozásunk, amely a retorika első két fő részét is részletes példákkal tárgyalja, pártolókra talál, hiszen hitünk szerint segít a művek úgynevezett nagyszerkezeteinek elemzésében. Még arról is meg vagyunk győződve, hogy nincs a világirodalomban olyan jelentős mű, amelynek elemzésekor mellőzhetnők a retorikai és a retorikatörténeti közelítést. Egyetértünk James J. Murphyvel, aki a mai retorika neves szaktekintélye: szerinte retorikai háttér nélkül sem Dante, sem Shakespeare, sem Goethe nem elemezhető érdemileg. („Rhetorica” 1983. I. sz.) Murphy a világirodalmat tartja szem előtt (azaz az antik görög-római és zsidó-keresztény hagyományra épülő európai, közel-keleti és amerikai irodalmi normákat); mozaikszerű, csak egy nemzeti irodalomra kiterjedő elemzéseket eleve nem tart célravezetőnek; de tudja, hogy világirodalmi háttérre támaszkodó nemzeti mozaikdarabok nélkül sosem rakható össze a világirodalmi körkép. Kísérletünk e szempontból talán bizonyítja, hogy a magyar irodalom mozaikkövecskéi bízvást beilleszthetők ebbe a virtuális összképbe.

Sem a könyv terjedelme, sem célja nem teszi lehetővé, sem szükségessé a retorika történetének részletesebb bemutatását. Az újabb magyar nyelvű szakirodalom egyébként is ezen a téren a leggazdagabb (Bán Imre, Tarnai

Andor, Kibédi Varga Áron, Vígh Árpád). Mindenesetre ebbe az előszóba kívánczik – Roland Barthes nyomán – a retorikának mint metanyelvnek, vagyis a beszédéről szóló beszédnek gyakorlati tartományokra való felosztása.

1. *Technika*. E latin szó a görög tekhnéből származik; mesterség és művészet, meghatározását a későbbiekben tárgyaljuk.

2. *Oktatási forma*. Kezdetben mesterek adták tovább szűk tanítványi körnek; később az egész oktatási rendszer alapjává, mindenfajta ismeret továbbadásának eszközévé lett mindenfajta iskolatípusban; ahol és amikor tagadták jelentőségét, és eltávolították módszereit az oktatásból, az eredmény katasztrofális volt.

3. *Tudomány*, a/ Bizonyos homogén jelenségekre, a nyelv bizonyos hatásaira vonatkozó megfigyelések összessége; és b/ e jelenségek osztályozása (ezen belül leghíresebb az alakzatok tana); c/ a Hjelmslev értelmében vett „művelet”, vagyis metanyelv, amelynek a nyelv a tárgya, az érvelés nyelve és az úgynevezett „ékesített” nyelv (*lingua figurata*) – így tárgyalták a régi retorikai traktátusok is.

4. *Erkölcstan*. Ebben az értelemben a társadalmilag elfogadott nyelv szabálygyűjteménye, irodalmi nyelv, amely az adott korban szabályozza az egyéni nyelvhasználatot.

5. *Társadalmi gyakorlat*. A retorika ebben a minőségében a társadalom vezető osztályainak eszköze arra, hogy irányításuk alatt tartsák a szóhasználatot, tágabb értelemben tulajdonukká tegyék a nyelvet. Közvetítője az iskolarendszer: aki keresztüljutott ezen, elsajátította a társadalmilag érvényes fellépés szabályait. Loyolai Szent Ignác a jezsuita rend alapítója például – hogy hatásos szereplését biztosítsa –, ugyanúgy kénytelen volt felnőtt fejjel magára vállalni a latin iskola retorikai szabályait, mint a „communita” Táncsics Mihály.

6. *Játékos gyakorlat*. Az előző tükörképe. Ebben az értelemben a retorikát az élő nyelvhasználatra és az irodalmi újításra ránehezítő szabályozásnak tekintették. Lázadésképpen létrejött egy negatív rendszer: a retorika szabályaihoz simuló szisztéma, amely tréfákra, paródiákra, erotikus, sőt obszcén célzásokra tagolódott, az iskolai és diákközösségek éltették. Ez vált a retorikát kinevetve elfogadó irodalmi humor legfőbb forrásává. Murphy idézett cikkét azzal fejezi be, hogy Arisztotelész egész világképét a nyelv megértésére alapította. Ennek alsó szintje a grammatika, középső szintje a retorika (amely a nyelv céltudatos, tehát művészi felhasználását taglalja), és e kettőre épül a dialektika, amely a világ magyarázatához filozófiailag szükséges elveket tárgyalja. A modern irodalomtudomány a felső szintet pragmatika címen különítette el (a magyar szakirodalomban ezt legjobban Cs. Gyimesi Éva tárgyalja). Az alsó szint az általános iskola kezdetétől fogva az oktatás tárgya, stilisztika címen is csak ezt tanítja szinte minden munka, amely a felsőbb oktatási szakaszok igényét szolgálja. A középső szint a magyar szakirodalomból újabban kimaradt. Szerény kísérletünk ezt akarja beiktatni újra jogaiba.

Könyvünk felosztásában legnagyobbreszt Heinrich Lausberg művét követtük, aki a modern tudománytörténet által neo-retorikának nevezett irodalomtudományi irányzat legnagyobb alakja. Igyekeztünk beépíteni legtöbb terminusát, és gazdagon merítettünk az általa az egyes szakaszoknál felhalmozott görög és latin forrásokból. Ennek megfelelően – noha magyarra is lefordítottuk – megtartottuk a retorika nemzetek fölötti rendszerének görög és latin terminusait. Ami a görög szavakat illeti: ha

meghonosodtak a latin szakirodalomban is, latinos átírásban adjuk őket, ha a latin szerzők is görög formájukban őrizték meg őket, illetve csak görög teoretikusnál találhatók, akkor a mai akadémiai helyesírás szerint írtuk át valamennyit. Lausberg (romanista lévén) ha modern példákat hoz, elsősorban a francia klasszicista irodalomból merít. Heinrich F. Plett a német barokk irodalom és az egyetemes angol irodalom példáit tekinti mérvadónak. Mi bátorkodtunk példákat meríteni mind a szűkebben vett magyar retorikai gyakorlatból, tehát a klasszikus egyházi és politikai szónoklatból, mind a líra, dráma és epika kincsestárából, verses és prózai szövegeket egyaránt.

Szokás a retorikát szűkebb értelemben a próza elméletének teleinteni. Mihelyt azonban a görögöknél kialakult az eredetileg gyakorlati célokat szolgáló retorikai elmélet, ez lassan áthatotta és meghatározta a fikciós művek szerkesztésmódját is. Éppen ezért a XV. század végétől, amikor Arisztotelész *Poétikája* is előkerült, és forradalmasította az irodalomelméletet, az elméletírók magától értetődően olvasztották egybe (hol retorika, hol poétika címén) a *Poétikából* vett esztétikai és műfajelméleti megfontolásokat a végső soron szintén Arisztotelészétől, a *Retorikából* származó és a későbbi teoretikusok által továbbfejlesztett, gyakorlatiasabb, a művek megszerkesztésére vonatkozó retorikai szabályokkal. Így az egyetlen lényeges különbség nem a költészet prózai vagy verses formája között mutatkozott, mert hiszen mindkét ágra ugyanaz a szabályrendszer vonatkozott, hanem a között a retorika között, amely továbbra is gyakorlati célokat szolgált és a fikciós, tehát a szorosabban vett szépirodalmi műfajok között; ez a különbség azonban nem abban állt, hogy az egyik retorikus, a másik pedig a maga poétikusságában antiretorikus; hanem az egyik a perét akarja megnyerni, a másik a közönségét. Ahogy Jókai írja: „A költő missziója mindig az igazságot védelmezni; az ügyvéd kötelessége a bűnöst, az igazságtalant védelmezni – ha ez a védenec; oly melegen, oly eréllyel, oly furfanggal, mint ahogy az védelmezné magát; mert ő a bűnös 'alter ego'-ja, s erre esküje, hivatása kötelezi, s ez is becsületes, szent hivatás. Hanem a költői igazságszolgáltatásnak meg kell halni benne.” (*Eppur si muove*)

Próza és vers egymásba fonódását különösen elősegítette az iskoláknak az a gyakorlata, hogy a klasszikus szövegeket utánoztatták és írtatták át (*imitatio* és *periphrasis*); éspedig költői művek alapján írtattak prózai szónoklatot és szónoki vagy történeti művek alapján verset. Ez a gyakorlat volt első költői iskolája nálunk még Csokonainak, Vörösmartynak és Aranyknak vagy például Franciaországban Baudelaire-nak, sőt Rimbaud-nak is.

A modern nyelvészet őseit keresve szintén visszajutott a retorikáig. A mondaton, illetve grammatikailag elkülöníthető részein kívül már a magasabb szövegegységek elemzését is célul tűzte ki (szövegnyelvészet); azonban a retorika elveit azért nem alkalmazza, mert az értéktelített elemzéstől elvszerűen tartózkodik.

Nincsenek olyan ambícióink, mint Kerényi Károlynak, aki görög mitológiáját a jövő költőknek ajánlotta, ezért csak egy szerény múlt századi szerző, Boros István evangélikus lelkész jámbor szándékát idézzük: „A főbb iskolákban, egyik leg szebb foglalatosságok, mind a Tanítóknak mind a tanulóknak, hogy a Stylus nemeibe gyakoroltassanak. A végre vagyon a deákban Syntaxis ornátájok Rhetoricájok. A magyarban

nem lévén, megelégszenek azzal, hogy jól helyessen essen, Írások kimondások. De hogy tsinossan, kellemetessen, fényessen essen magyar beszédek, és hogyan, ezekben még igen kevés gyakorlások. Azért ez az én szíves kérésem, e minden igaz Magyar Hazafié, hogy az arany almát, nem tzen (cin, azaz ón), hanem leg alább ezüst tányéron feladni s fel adatni, törekedjenek. Vagyok abban a jó hiszemben, hogy mind a két Nemes Magyar Hazám (Magyarország és Erdély) előtt, ez által, nem tsak hirt nevet fognak magoknak minden tanult és tudományos embereink nyerni, hanem ma holnap, a szerént is fognak tekintetni, betsültetni, s meg is jutalmaztatni. S ez az iparkodás ma holnap legszebben, legjobban megfogja maga magát jutalmaztatni.” (*Tudományos Gyűjtemény*. 1820. IV. köt. 90-91. 1.)

13. Szent Iván hava 1987.

A szerzők

Az idézett példák szövegéről: A XV. századtól napjainkig mintegy száz szerző művéből idéztünk példákat. A helyesírást a mai szabályokhoz alkalmaztuk, a mai köznyelvtől eltérő régies vagy tájnyelvi formákat természetesen megőriztük. Csak látszólagos kivétel bizonyos versek esetében a hiányjel (apostrophe) megőrzése, ugyanis időmértékes verseknél ezután a rákövetkező mássalhangzó hosszan ejtendő, különben a verssor ép hangzása eltorzul.

*

Végül köszönetét mondunk a Kiadónak, amely némileg szokatlan vállalkozásunkat bizalmával támogatta, könyvünk szerkesztőjének, Mész Lászlónénak, aki mindvégig türelmes segítőkészséggel állt mellettünk, és a két bírálónak, Dávidházi Péternek és Tarnai Andornak, valamint Kibédi Varga Áronnak, akiknek tudós megjegyzéseit erőnk szerint igyekeztünk hasznosítani.

Irodalom

I. Bibliográfiák

A nemzetközi szakirodalmat 1973-ig összefoglalta Heinrich Lausberg kézikönyve (II. köt. 605-638, 977-980. 1.), azután R. Jamison-J. Dyck: *Rhetorik – Topik – Argumentation. Bibliographie.* . 1945-1979. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1983. Brian Vickers: *Bibliography of rhetoric studies*,

1970-1980. In: *Comparative Criticism. A Yearbook.* 3/1981/316-322.1. A magyar retorikatörténet bibliográfiáját 1790-től 1980-ig Vigh Árpád állította össze könyvének függelékében (463–486.1.) A régebbi korszakokra vonatkozóan vö. Bán Imre és Tárnai Andor műveit. A jelenlegi magyarországi kutatást összefoglalta A. Kibédi-Varga: *Rhétoriques et poétique de Hongrie.* In: *Rhetorik. Ein internationales Jahrbuch* 3/1983/145-149. 1.; továbbá Vigh Árpád: *Előterjesztés az irodalmi stilisztika helyzetéről és feladatairól.* In: *Janus* 1(1986), I. 4. 41—47. 1.

II. A retorika klasszikusai magyarul

Arisztotelész: *Rétorika.* Ford.: Adamik Tamás. Bp. 1982. Comificius: A. C. Herenniusnak ajánlott *rétorika.* Latinul és magyarul. Ford. Adamik Tamás. Bp. 1987.

Cicero: *A szónok.* Ford.: Kárpáty Csilla. – Cicero válogatott művei.

Szerk.: Havas László. Bp. 1974. 2. kiad. 1987.

Quintilianus *Szónoklattana I–II.* Ford.: Prácser Albert. Bp. 1913-

III. Szakirodalom (az általunk felhasznált műveket *-gal jelöltük)

* 1890 Sárffy Aladár: *A classicusok rhetorikája.* Bp.

* 1896-1898 Kulcsár Endre: *A magyar stílus.* Debrecen

* 1921 Gyöngyösi István: *Az olvasóhoz.* (A Kemény János emlékezete című költemény előszava.) In: Gyöngyösi István összes költeményei II. Közzétette: Badics Ferenc. Bp.

* 1961 *A magyar stilisztika útja.* Szerk.: Szathmári István. Bp.

* 1963 Curtius, E.-R.: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter.* 4. Aufl. Bem-München

1968 Kibédi Varga Áron: *Rétorika és strukturalizmus.* In: *Magyar műhely,* VII. 27. sz. 2-11. 1.

1969 Lanham, R. A.: *A handlist of rhetorical terms.* Berkeley-Los Angeles-London

* Tárnai Andor: *Extra Hungáriam non est vita.* (Egy szállóige történetéhez) Bp.

* 1970 Hankiss Elemér: *Az irodalmi kifejezésformák lélektana.* Bp.

* *Rhétorique générale* par le groupe *ji.* Paris

* Barthes, R.: *L'ancienne rhétorique.* Paris Bamer, W.:

Barockrhetorik. Tübingen

Kibédi Varga Áron: *Rhétorique et littérature. Études de structures classiques.* Paris-Bruxelles-Montreal

* 1971 Bán Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI-XVIII. században.* Bp.

Durzsai Sándor: *Az appositio mint középkori stíluskategória az ars dictandi tanításában.* In: *Itk.* 3-24. 1.

1972 *Toposforschung.* Hrsg. P. Jehn. Frankfurt/M

Brooks, C. – Warren, R. P.: *Modern rhetoric.* 3. ed. New York

* 1973 Lausberg, Heinrich: *Handbuch der literarischen Rhetorik.*

I-II. 2. Aufl. München

* Kopperschmidt, J.: *Rhetorik.* Stuttgart-Berlin

* Plett, H. F.: *Einführung in die rhetorische Textanalyse.* 2., durchges. Aufl. Hamburg

* Révai Miklós: *A szép magyar toll.* Kiad.: Eder Zoltán. Bp.

- * 1974 Murphy, J. J.: Rhetoric in the Middle Ages. Berkeley-Los Angeles-London
Jelentéstan és stilisztika. A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai. Bp.
- * 1975 Petrovic, S.: Retorika. Teorijsko i istorijsko razmatjanje. Nis
- * 1976 Ueding, G.: Einführung in die Rhetorik. Stuttgart
- * 1977 Rhetorik. Hrsg. H. F. Plett. München
- * Helikon. 1. sz. Különszám: A retorika újjászületése. Szerk.: Vigh Árpád.
- * 1977-1980 Verseghy Ferenc: A magyar nyelv törvényeinek elemzése III. A magyar nyelv művészi felhasználása. Szerk.: Szurmay Ernő, Szolnok
- * 1980 Fumaroli, M.: L'âge de l'éloquence. Genève
- * Kennedy, G. A.: Classical rhetoric and its Christian and secular tradition from ancient to modern times. Univ. of North Carolina Pr.
- * Perelman, Ch.: Das Reich der Rhetorik. München
- * Raimondi, E.: Poesia come rettorica. Firenze
- * 1981 Dictionnaire de poétique et de rhétorique. 3. éd. H. Morier. Paris
- * Thomka Beáta: Stilisztikai-retorikai szerkezetek és műveletek. In: Hungarológiai Közlemények 49. (Újvidék) 499-508.1.
- * Vigh Árpád: Retorika és történelem, Bp.
- * 1982 Florescu, V.: La rhétorique et la néorhétorique. Bucuresti-Paris
- * 1983 Gyimesi Éva, Cs.: Teremtett világ. Rendhagyó bevezetés az irodalomba. Bukarest
- * Murphy, J. J.: The historiography of rhetoric: Challenges and opportunities. In: Rhetorica. I. 1-8. 1.
- * 1983 Kibédi Varga Áron: Retorika, poétika, műfajok (Gyöngyösi István költői világa). In: ItK 545-591. 1.
- * 1984 Tamai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Bp.
- * 1985 Balázs János: A szöveg. Bp.
- * 1986 Zalabai Zsigmond: Tűnődés a tropusokon. 2. kiad. Bp.
Ueding, G.-Steinbrink, B.: Grundriss der Rhetorik: Geschichte, Technik, Methode. Stuttgart
- * 1987 Balázs János: Hermész nyomában. A magyar nyelvölcsélet alapkérdései. Bp.

Továbbá egyes retorikai fogalmakat tárgyal a Világirodalmi Lexikon is. (1970-től eddig 10 kötet jelent meg.)

Bevezetés

I. A retorika meghatározása

A görög eredetű szó tulajdonképpen egy jelző főnévként való önállósulása; *hé rhétoriké tekhné* ugyanis annyit jelent, mint szónok mesterség vagy művészet. Latin megfelelői: *rhétorice, rhetorica*, illetve a latin tükörfordítás *oratoria* t. i. *ars*. Legrégebbi művelői, Tiszasz és Korax még csupán úgy határozták meg, hogy e művészet a „rábeszélés mestersége”. Gorgiasz (i. e. V-IV. sz.), az előbbieket tanítványa, már bővebben határozza meg a szónoklattant: „a retorika a meggyőzés művészete, oly beszédek segítségével, amelyekben rábeszélő és nem oktató erő van”. Ez a hézagosan ismert meghatározás arra céloz, hogy Gorgiasz fontosabbnak tartotta a meggyőzés technikáját, mint a tétel igazságát. Arisztotelész szerint a retorika a beszéd művészete; de nemcsak művészetnek vagy mesterségnek (*tekhné*), hanem képességnek (*dünamisz*) is tartja a retorikát, mégpedig olyan képességnek, amely minden egyes tárggyal kapcsolatban észleli azt, ami annak elfogadására ösztönöz.

A sztoikusok a filozófia részének tekintették a retorikát, szerintük nem egyéb az, mint a jól beszélés tudománya, beszédek előadásával. Az ő meghatározásuk tehát nem a művészet-mesterség, nem is a képesség, hanem a tudomány (*episztemé*) körébe sorolja a retorikát.

A római szónokok – midőn a görög kultúrával annak hellénisztikus fókán, megismerkedtek – nem annyira a teoretikus meghatározás finomságain töprengtek, hanem a mesterség gyakorlati alkalmazhatóságán, ezért az ő meghatározásaik leginkább abban a körben mozognak, amelyet Halikarnasszoszi Dionüsziosz jelölt ki, aki olyan rábeszélő és művészi eszköznek tartotta a retorikát, amely politikai ügyekkel foglalkozik. Érthető tehát, hogy a legnagyobb római szónok, Cicero egyszerűen úgy határozta meg művészetét: „Művészies szólásmód, amelynek feladata, hogy a meggyőzésre alkalmas legyen.” Hozzáteszi; hogy jól szónokolni csak az tud, aki előbb okosan felfogta tárgyát. Ezt az irányzatot foglalja össze Quintilianus, a legrészletesebb római szónoklattan írója, aki csak azt tartja jó szónoknak, aki erkölcsileg is kiváló férfiú; egyébként ő is tudománynak (a görög *episztemé* terminus latin megfelelőjével: *scientia*) tartja a retorikát, amely egyszerűen: a jól beszélés tudománya (*bene dicendi scientia*). Az ő „*bene*” szava magában foglalja a szónok összes erényét (*virtutes*), vagyis a művész tökéletességét, ugyanis Quintilianus a szónoklást művészi tevékenységnek tekinti. Ezek az erények magukban foglalják mind a filozófiai alapoást, mind a szónok erkölcsi tökéletességét, mind a technikában való tökéletes jártasságát.

Az idők folyamán bizonyos fokozatossági sorrend alakult ki filozófia és retorika között. Ellenhatás volt ez Platón és az őt követő filozófusok retorikaellenes álláspontjára, akik a szónoklattant úgy tekintették, mint

bölcséletileg komolyan nem vehető mesterséget, egyszerű gyakorlatot (*empeiria*). A rétorok viszont úgy álltak bosszút, hogy ők a filozófiát tekintették a retorika egyszerű előiskolájának, amely felkészíti a jövőendő rétor elméjét a dialektikus kérdések éles elméjű tárgyalására. Ez az irányzat az egyik legnagyobb görög szónoktól, Iszokratésztől eredeztethető. A magyar irodalom legszebb pán-retorikus osztályozását Babits Mihály fogalmazta meg fogarasi diákjainak 1909-ben. Az összes tudományt úgy határozta meg, mint a retorika részét. (A kor terminológiájának megfelelően a retorikát ő itt helyenként stilisztikának nevezi.) [A retorika] „egy oldalról gondolkodni, más oldalról beszélni tanít a szó legtágabb értelmében. Az olvasás is gondolkodás, s az írás is beszéd.

Gondolkodni és beszélni: nem lehetne rövidebben és mégis teljesebben megjelölni egész középiskolai tanításunk célját. Nem tanítunk mesterséget, és nem képesítünk semmi mesterségre. Nem tanítunk ismereteket, vagy a feledésnek. Nem tanítunk tudományt: a tudomány nem tíz-tizennyolc éves gyermekeknek való. Aki tudományt akar tanulni, annak már nagyon jól kell gondolkodni tudnia. Művészetet sem tanítunk: azt nem lehet tanulni. Gondolkodni és beszélni tanítunk.

S ha ily szempontból nézzük a dolgot, akkor megértjük, miért volt a művelt ókor szellemi nevelésének egyetlen és fő tárgya a retorika, s be fogjuk látni, hogy ami a lényegét illeti, manapság sincs ez másképp. Egész iskolád retorikai, s minden tantárgy igazában csak retorika ma is. Minden nyelvtan és minden irodalom gondolkodni tanít és beszélni. A nagy írók művei stilisztikai és retorikai példatárak, s az idegen nyelvekből még jobban megérted a gondolkodás és kifejezés bonyolult masináját, mint a magadéból, melyet már megszoktál. A számtan levezetéseivel a retorika egy része: a dedukciók tana. A természetrajz megfigyelésre, a fizika az induktív következtetésre tanít meg. Ha felelsz tanárod váratlan kérdésére, gondolkodni tanulsz; ha összefoglalod, amit tanultál, beszélni”.

(*Irodalmi nevelés*)

II. A retorika tárgya és felosztása

A retorika tárgya lehet minden olyan ügy, amelynek javára a szónok vagy író meg akarja nyerni a közönségét. A közönség, illetve az ügyek fajtája szerint az antik gyakorlat alapvetően a szónoklat két fajtáját különbözteti meg: a gyakorlatit (*genosz pragmatikon*, latinul: *in negotiis*); és a művészi (*genosz epideiktikon*, latinul: *in ostentatione positum*).

Ezt az ősi, kettős felosztást Arisztotelész – új meggondolás alapján – hármas osztályozássá alakította. Abból indult ki, hogy minden beszédhez három érintett személy, illetve dolog tartozik: a szónok, a beszéd tárgya és a hallgató. Ezért a lehetséges beszéd tárgyakat csak aszerint lehet felosztani, hogy a szónok milyen hatást akar gyakorolni a hallgatóira. A szónok befogadójára alapvetően két szerepet oszthat: a) megteheti bírónak (*kritész*), aki a beszéd hatására a szónok által kitűzött cél érdekében dönt; b) változtathatja szemlélővé (*theórosz*), aki a mű befogadása révén esztétikailag indul meg vagy a tárgy, vagy a nyelvi megformálás hatására. Ami az első esetet illeti, a bíróvá tett befogadó dönthet a múltban történt

tárgyról, illetve részt vehet egy jövődöbéli döntés kialakításában. Eme meggondolás alapján alakította ki a filozófus a *három beszéd*fajta (tria géné tón lógón, latinul: *genera causarum, genera rhetorices*).

1. *Törvényszéki beszéd* (to dikanikon genosz, latinul: *genus iudiciale*). Mint az elnevezés is mutatja, az ilyen nembe tartozó műnek alapsémája a törvényszék előtt valóban elmondott beszéd, melynek alapján kell a bírónak dönteni, hogy a tett elkövetésével vádolt egyén bűnös-e vagy ártatlan. Ha a tárgyalta cselekedetet törvénysértőnek ítélik, ennek neve *vádolás* (*accusatio*) vagy *kereset alá helyezés* (*petitio*). Ha viszont az ítélet felmenti, ennek neve *védelem* (*apologia*, latinul: *defensio*). *Vád* és *védelem* érveinek együttes alkalmazását nevezik *tárgyalásnak* (*actio*). Ennek az eredetileg törvénykezési gyakorlatban kialakult műfajnak az elvét a szépirodalom is alkalmazta, például Fejes Endre *Rozsdatemető* című művében az olvasónak kell eldöntenie, hogy jogos vagy jogtalan volt-e Hábetler János cselekedete, Zentai nevű sógorának megölése. Más esetben az író egyértelműen elítéli hőst, és minden retorikai eszközzel arra törekszik, hogy az olvasó is ossza ítéletét. Garay János *A zarándok* című balladájában a címszereplő bűnös, hiába járja a legnagyobb önsanyargatás közepette a Szentföldet, végül a pápa mégsem tudja feloldozni:

Sirván borúlt lábához:
„Oh mondd meg, szent atyám,
Nagy bűnömért bocsánat
Ha száll-e én reám?”

S meggyónja borzalommal
És súgja nagy bűnét...
A pápa összecsapta
Imára két kezét.

A kegy sugára arcán
Haraggá változó,
És ajkin mint az égnek

Dörgése zeng a szó:
„Istennél a bocsánat!
S bűnért irgalmazás;
Csak egy, mit nem bocsát meg...

A haza-árulás!”

Végül az apológiára példának vehetjük Arany János versét, aki egy romlott nőt azért tud felmenteni, mert züllésének okát egy erényben találja meg, nevezetesen a férjéhez való hűségben, a teljes alkalmazkodásban, az együttes züllésig:

Védangyalkint állt fölötte
S míg tehette, védelmezte;
Mikor erre gyöngé volt már,
Hozzáromlott: úgy lőn veszte.

Mint a hű eb – kész urával
Elbujdosni, száműzött lesz;

Macska ott marad a háznál:
Új gazdát nyal, egeret les.

(Mária! bűneid meg vannak bocsátva)

2. *Tanácskozó beszéd* (to szümbuleutikon genosz, latinul: *genus deliberativum*). Nevét onnan kapta, hogy fontos döntések meghozatalára összehívták a népgyűlést, s a gyülekezet előtt mondta el a szónok a jövőt érintő, döntést kívánó politikai beszédét. A szónoknak azt kell bizonyítania, hogy az általa bemutatott tárgy hasznos-e vagy káros; első esetben feladata a *rábeszélés* (*protropé*, latinul: *suasio*); a második esetben pedig a *lebeszélés* (*apotropé*, latinul: *dissuasio*). Ennek a műfajnak is vannak irodalmi változatai. Az első eset legszebb példája Petőfi *Nemzeti dala*, a másodikra Vörösmarty Laurához írott verse, *A merengőhöz* a megfelelő példa.

3. *Szemléltető beszéd* (to epideiktikon genosz, latinul: *genus demonstrativum*, másképpen *laudativum*) eredetileg ünnepi gyülekezet előtt tartott beszéd, amelyben egy személyt (élőt, történeti alakot vagy mitikusát), egy közösséget (város, haza), egy dicséretre méltó tevékenységet (foglalkozást vagy tudományt), vagy valamely magasztalásra méltó dolgot dicsőítenek. A szónok feladata, hogy tárgyról azt bizonyítsa be, hogy az szép (*kalon*, latinul: *honestum*), vagy azt, hogy az *rút* (*aíszkhron*, latinul: *turpe*). Ha az elsőt bizonyítja az író, akkor műve *dicsőítés* (*epainosz*, latinul: *laus*), ha a másodikat, akkor az *gáncsolás* (*pszogosz*, latinul: *vituperatio*).

Élő személy magasztalása az antik mintákat követő barokk és klasszicista ódaköltészetben a leggyakoribb. Gondoljunk csak Csokonai vagy Berzsenyi jó néhány ódájára. Petőfi és Arany jelentősen átforgalmazták ezt a műfajt egymáshoz írott költői leveleikben, ahol a kötelező magasztalás toposzait tréfás évődésre fordítják. Történeti személy magasztalása főleg a romantikában gyakori. Például Vörösmarty megteremti a maga nemzeti panteonját, melynek egyik főalakja Zrínyi, a költő:

Néz nyugatra, borús szemmel néz vissza keletre
A magyar, elszakadott testvértelen ága nemének;
A könyörű eget, a földet vizsgálja hiába:
Nem leli meg nagyait, nem téged, messze ható kéz,
Zrínyi! dicsőségünk, végső daliája nevünknek.

(Zrínyi)

Ezt a hagyományt folytatja a XIX. század közepén és második felében az emlékbeszéd műfaja, a dicsérettel társított eszményítő jellemzés. Legnagyobb képviselői: Eötvös József és Gyulai Pál. Mitikus személyt dicsőít például Ady Endre *Az ős Kaján* című versében, akinek alakját a bibliai Káinból és az elképzelt sumer-magyar mitológiából teremtette meg. (Kosztolányi *Káin* című novellájában pedig az emberiség mitikus ősapjává nagyítja a testvérgyilkos Káint.)

A humanista és a barokk alkalmi költészet egyik kedvenc műfaja volt a városmagasztalás, melynek egyik kései példája Petőfi Kolozsvárról írott verse. A költő itt eleget tesz a városdicsérő műfaj azon előírásainak, hogy magasztalással kell illetni a város épületeit, múltját s lakóit:

Nevezetes ez a város.

Tekintetem szerteszéjjel
Mint az üstökös kalandoz
S nem telik be nézésével.

Összevissza tarkabarkán
Állnak új és régi házak,
Mintha képviselve volna
Itten minden eltűnt század.

S történetkönyv ez a város,
A történetek nagy könyve,
Minden utca és minden kő
Nagy dolgokról beszél benne.

S a magyar szó árad itten
Mindenütt, amerre járok,
Édes hangok, kedves hangok,
Illatoznak, mint virágok.

(El innét, el e városból...)

A város dicséretéhez hasonló előírások vonatkoztak az ókorban a tartományok magasztalására; az újkorban ebből fejlődött a haza dicséretének műfaja. Először a kiválasztott terület földrajzi fekvésének előnyeit kell ecsetelni (vituperatio esetén ócsárolni), azután történelmileg kiemelkedő eseményeit dicsérni, végül lakóit magasztalni. A magyar költészetben (humanista, latin minták nyomán) kialakult a Kárpátoktól övezett, a hatalmas Dunától és a halban gazdag Tiszától átszelt ország földrajzi, gazdasági bőségének toposzkészlete. Hasonló kánont alakított ki a romantika nemzeti történelmünk örömteli és gyászos eseményeinek emlegetésére (*Hymnus, Szózat*), végül a nemzeti jellemtan toposzai szolgálták nálunk is, mint más nemzeteknél (1. a későbbi fejezeteket) a retorika által e műfaj számára a megszabott harmadik követelmény beteljesítését, azaz a haza területén élő nép dicséretét. Mivel e műfaj nagyon egybevágott nemzeti költészetünk fővonalával, nagy költőink hamar megteremtették a laus és vituperatio sajátos vegyítésével azt a hazadicséretet, amelyben keverték az örökölt topikát a haza elmaradottsága, süllyedtsége fölött érzett fájdalomból fakadó gáncsolással. Arany például egy szatirikus versében föllépteti azt a lezüllött arisztokratát, aki már csak koldulás céljából alkalmazza a nemzeti katasztrófák hagyományossá vált topikáját:

„Egy dicső ház végső sarja -
(Tudja: Várna, meg Mohács...)
Nem lehet, ha birtok már nincs,

Sem szíjgyártó, sem kovács.
Volt, igaz, még egy tenyéryi:
De a rozsdá és aszály...
No, meg Homburg, s a zsidóság. . .
Hanem a rang: az *muszáj*.”

(*Rangos koldus*)

A XX. században, változott körülmények között – néha bonyolultabb szerkezetekbe építve – a költők folytatják a hazadicséretnek erre a hármas követelményrendszerre épülő műfaját. Néha egy-egy műben e hármasságnak egy vagy két eleme jelenik meg, de úgy, hogy mindig utalnak e hármasságban kifejeződő teljességre. Babits például kinagyítja a dicséretnek a földrajzi fekvésre vonatkozó részét:

Az ország mappa szerint

Röpülj, lelkem, keresd meg hazámat!
Enyhe dombsor, lankatag magyar föld!
S az a róna túl már a nagy-alföld
szemhatártól, ahol a nap támad.

Röpülj, lelkem, röpdöl át hazámat!
Szemhatártól-szemhatárig, s újra
merre emléked, a halk selyempók
vonja szálát, szállj a rónán túlra,
s át hol állnak a bolond sorompók:
és akármit ír a kard a rögre,
lankád mellől el ne bocsásd bérceid:
ha hazád volt, az marad örökre;
senkisem bíró, csak ahogy érzed!

(*Hazám!*)

Kosztolányi élete végén a *Számadás* ciklusban élete nagy kötődéseiről, köztük a hazához fűződő kötődésről ír. *Életre-halálra* című versében víziószerűen utal mind a föld, mind a történelem, mind a nép toposzára, konkrét (időt és színhelyet megjelölő) utalások nélkül alkalmazza a történelmi gyász és aranykor kettősségének toposzát is:

Mi volt ez? A szívembe harsog
az egész.

Láng és korom, megtébolyul, ki
belenéz.

Sírtam miatta én is,
én is, beh korán.

Én is zokogtam hosszú, véres
lakomán.

Éreztem a semmit, szegény
maratást.

De láttam egykor kánaáni
aratást.

Kerek eget, mely egy családot
ölel át.

Parasztleányok hercegnői
derekát.

Bő dáridót, mely könnyeinkbe
beleful.

Ifjú erőt, bünt tékozolni pazarul.

Végül Illyés a széthullott, régi haza jellemzésére, mint egyedüli
összetartó erőt; a nép által beszélt magyar nyelvet dicsőíti, felidézve
történetének legszomorúbb szakaszait:

Újra a fű közt, a
gazban, az aljban.
Mint évszázadokon át a behúzott
vállú parasztok közt.
A ne szólj szám, nem
fáj fejem aggjai közt. A
nádkúpban remegő lányok közt, mialatt
átrobogott a tatár. A
szíjra fűzött gyerekek közt, amidőn csak
néma ajakmozgás mímelte a szót,
mert hangot sem tűr a török, mert
arcba csap ostor —:
most mutatod meg,
most igazán – nekem is,
mire vagy jó, [...]

(*Koszorú*)

A foglalkozás dicsérete igen gyakori volt a barokk irodalomban, sőt
folklorisztikai leágazásait is ismerjük. Híres példa Amadé László
katonaéneke, amely végigtekint a választott mesterség dicsérhető
tulajdonságain: a fényes küllemen, a nőknél nyerhető diadalmakon, a könnyű
pénzszerzésen, a gyors előmenetelen, a leszerelés után kapható előnyökön
stb. Legértékesebb, ahol – s ez is sztereotip elem – más foglalkozásokkal
szembeállítva dicséri a katonaéletet; a jobbágyok kiszolgáltatott életével
szembeállítva, pl. így:

Nem parancsol ott vicispány,
Sem a szolgabíró,
Rabotára senkit nem hajt
Ispány vagy tisztartó.
Szép élet!

Víg élet!
Soha jobb nem lehet!
Hopp hát jöjjön katonának,
Ilyent ki szeret!

(A szép fényes katonának arany, gyöngy élete...)

A tudományok dicséretének fonák formája egy-egy tudomány haszontalanságának, életidegenségének bemutatása, mint pl. Aranyánál:

Nagy volt, mondok a tudósnak
Az ő tudománya,
De mi haszna! kevés hozzá
A vágott dohánya,
Könyvet írt a bölcseségről
– S hajna!
Ilyen apró dőreségek
Gyakran estek rajta.

(A tudós macskája)

Végül – szintén régre visszanyúló hagyományt követve – a költők előszeretettel írtak fonák magasztalást a legkülönbözőbb tárgyakról, például az unalomról, a légyről, a kopaszságról stb. Jó példája ennek a groteszk értelmű dicsőítésnek Kosztolányi verse, amely a legősibb mesterség dicsérete is egyúttal:

A seggecskétek két kis gumilapda,
és szörp a nyálatok ezüst patakja,
kéj, hogyha ültök s terpedt lábbal álltok,
aranyt pisiltek és habot kakáltok.
Ti vagytok nekem a láz és a vakság,
ti cukraim és gyilkos mérgeim,
tejen hízott kis rózsaszín malackák,
patkánykák, gyíkok, édes férgeim,
csiklandozzatok, ne hagyjatok árván,
takarjatok be, hogy senki se lásson,
violaszemetek legyen a lámpám,
a testetek legyen meleg kalácsom.

(Kis bordélyház)

Általánosan elfogadott az a felosztás, amely szerint a szónoknak műve megalkotásakor a következő kidolgozási fokokat kell figyelembe venni:

1. feltalálás (*heureszisz*, latinul: *inventio*)
2. elrendezés (*taxisz*, latinul: *dispositio*)
3. kifejezés (*lexisz*, latinul: *elocutio*)
4. emlékezés (*mnémé*, latinul: *memória*)
5. előadás (*hüpokriszisz*, latinul: *pronuntiatio*)

Cicero így magyarázta ennek az öt kidolgozási szakasznak a

jelentőségét: „A szónoknak minden ereje és tehetsége öt részre oszlik: először fel kell találnia, hogy mit mondjon; azután azt, amit feltalált, nem csupán rendben, hanem megfelelő beosztás szerint és ésszerűen el kell osztania és összeállítania; azután beszédében ezt fel kell öltöztetnie és ékesítenie; azután bevésni emlékezetébe, végül pedig elő kell adnia méltósággal és szépen.”

A szónok akkor ura teljesen ezen öt fokozatnak, ha mestersége minden titkát ismeri, s ha a hagyomány őrizte teljes eszköztár birtokában van, s ha folyamatosan gyakorol (*ars, imitatio, exercitatio*). A szónoknak három feladatot kell teljesítenie. Cicero ezt így fogalmazza meg: „az a legjobb szónok, aki beszédével a hallgatók lelkét tanítja is, gyönyörködteti is, meg is indítja; tanítania kötelesség, gyönyörködtetnie becsület dolga, megindítania végül szükséges”.

Ami pedig az ékesszólás tárgyát illeti, Cicero így tanít: „a szónoknak pedig minden a tárgya lehet, ami csak előfordul az emberi életben, amennyire csak a szónok ebben az életben forgolódik, s tárgyként megszerzi magának azt, ami kérdéses, amiről hallott, amit olvasott, amiről tárgyaltak, amit meghánytak-vetettek”.

A retorika tudományának újabkori fejlődése külön tudományágakká fejlesztette mind a memóriát, amely különböző mnemotechnikai fogásokkal a leírt szöveg emlékezetbe vésését, „kívülről” való elsajátítását segíti elő, mind a pronuntiatiót, amely a színészet mesterségévé, illetve tudományává bővült. Mivel a mai oktatás már nem követeli meg az élőszóbeli előadás teoretikus megalapozását, irodalmi szövegek elemzéséhez elegendő az első három rész tárgyalása. A továbbiakban mi is az inventio-dispositio-elocutio sorrendjében fogjuk tárgyalni azokat a szempontokat, melyek alapján az irodalmilag megszerkesztett szövegeket elemezni lehet.

III. A retorikai művészet szabályai

A hagyományos retorika – főleg a törvényszéki beszédnemre – olyan mesterségbeli előírásokat dolgozott ki, (*praecepta, regulae*), amelyek az anyagról és a kidolgozásról szóló tanra oszlanak. Ugyanis a retorika is mesterség, avagy művészet, görögül techné, latinul ars, amelyet ugyan részben a természet szolgáltat, de csak a szabályokat figyelembe vevő ember tud tökéletességre vinni. Mint említettük, ezeknek a szabályoknak az alkalmazása erény, elhanyagolásuk ellenben vétek. Ezért határozza meg úgy a római gyakorlat a retorika művészetét, hogy az az „ars bene dicendi” vagyis a helyesen, jól szólás művészete vagy mestersége, ahol a „bene” (jól) nem egyéb, mint az az erény, virtus, amely a jól célzott, helyesen megvalósított beszéd révén jön létre. Szokták ezt még az „illő”-vel (*aptum*) is azonosítani, amely ugyanúgy a beszéd mint rábeszélés, meggyőzés sikerét célozza.

IV. Az anyag tana

Az anyagot (*matéria*) a szónok számára a maga elé tűzött feladat

emeli „témává” (*thema*). Ezt az anyagot, még pontosabban a beszéd indítóokát, az író az *intellectio*, azaz megismerés folyamatában tárja fel. A sztoikusok két részre osztották az így feltárt anyagot: *thesisre* és *hypothesisre*. Ebben az esetben az első szó a szabadon választott tárgyat jelöli, a második viszont olyan témát, amelyet adott események, személyek, hely, idő és körülmények határoznak meg. Ezekre a következő, emlékeztető kérdéssorozattal szoktak rákérdezni: *quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando?* (kicsoda, micsoda, hol, milyen segédeszközökkel, miért, hogyan, mikor?).

V. Az ügyek fajai

Ügynek (*causa*) azt a komplexumot hívták, amely a fentebb részletezett szempontok együttes alkalmazásával jött létre. Háromféle szempontból osztották fel az így értett hypothesis-t, latinul *causát*.

1. Erkölcsi szempontból lehet:

- 1.) *becsületes faj* (*genus honestum*), amikor az ügy is és a személy is, akiről szó van, erkölcsileg kifogástalan. Például ilyen Arany *Rákóczié* című balladájának címszereplője, aki – noha az udvar gyanús küldetéssel küldi férjéhez – inkább választja a becsületet és ezzel az örökös elválást férjétől.
- 2.) *becstelen faj* (*genus inhonestum*), ez esetben vagy az ügghöz, vagy a személyhez erkölcsi gyanú fér. Ilyen például a kerítő királynő alakja Arany *Zács Klára* című költeményében.
- 3.) *homályos faj* (*genus obscurum*) esetében a tárgy nehezen minősíthető. Ilyen dilemmát fest József Attila epigrammája:
Mért legyek én tisztességes? Kiterítenek úgyis!
Mért ne legyek tisztességes! Kiterítenek úgyis.
- 4.) *kétséges faj* (*genus dubium*), ha a szereplő tisztességes, de a tárgy nem, vagy fordítva. Ilyenek a Reviczky vagy Ady verseiben ábrázolt utcai nők.
- 5.) *csodálatraméltó faj* (*genus admirabile*), azon kell ugyanis csodálkozni, hogy hogyan lehet egyáltalán ilyen témáról írni. Ennek ironikus alkalmazása az, amikor Kölcsey *Mohács* című esszéjében látszólag kétségbe vonja, hogy egyáltalán érdemes a rég elmúlt nemzeti katasztrófával törődni:
„Az emberek egy közönséges nagy hazában élnek; érzéseiket s gondolataikat nagy tömegekhez szoktatták; s lehet-e képzelni, hogy a parányi pontot mit máskor hazának neveztek, szüntelen szemeikben tartsák? s annnyival inkább, hogy a parányi pontnak századok előtti állapotával tépelődjenek.”
- 6.) *rút, vagy aljas faj* (*genus turpe*), ez esetben mind a személy mind az ügy egészében erkölcsileg visszatetsző. A monarchia eszméje ellen harcolva így ábrázolja például a királyt Petőfi jó néhány versében (*Akasszátok fel a királyokat, Kun László*).

2. A tárgy minősége szerint az ügy lehet:

- 1.) *szenvedélyes faj (genus patheticum)*, itt az író arról a szenvedélyéről ír, amely hőstét valamely végletes tette indította. Így például – részben az Akhilleusz haragját éneklő *Iliász* nyomán – Toldi haragjáról szól a Toldi-trilógia első része.
  - 2.) *erkölcsi faj (genus ethicum)* esetében a személy és a dolog sajnálatra méltó, és az író szereplőjét úgy veszi védelmébe, hogy erkölcsére hivatkozik. Ilyen például Jókai fiatalkori novellája, *A büntárs*, melyben az író egy hamisan esküvő nőt védelmez, mert azt szörnyű következményekkel járó tettére a férje iránt érzett kötelességtudat indította.
  - 3.) *kifejtő faj (genus apodicticum)*, az az ügy, amelynek részletes ismertetésére helyezi az író a főhangsúlyt. Így például Remenyik Zsigmond *Por és hamu* című regényében egy csendőrtiszt látszólag irracionális cselekedetének – az örizetere bízott vásár szétválásának – részletes kifejtését tárgítja a század eleji Magyarország körképévé.
  - 4.) *Bizonytalan faj (genus diaporeticum)* esetében az ügy bizonytalan körülményei nehezen átláthatók, ezért óvatosan kell tárgyalni. Az irodalomban ennek megfelelője például Mikszáth Kálmán *Különös házasság* című regénye, melyben az író nyitva hagyja a kérdést, hogy vajon Butler gróf valóban meghalt-e.
  - 5.) *kevert faj (genus mixtum)* az előzőkből mind tartalmaz elemeket. Jó példa ennek irodalmi továbbfejlesztésére Hamvas Béla *Karnevál* című regénye, amely jó néhányszor él azzal a fogással, hogy ugyanazt az eseményt többféle felfogásban, többféle nézőpontból is elmeséli (ennek következtében ugyanannak a dolognak többféle értékelését mutatja be).
3. Végül terjedelem szerint a hypothesis vagy causa lehet:
- 1.) *egyszerű (simplex)*, amikor egy kérdést ölel fel. Ilyen például Kossuth híres megajánlási beszéde, amely a honvédsereg felállítását célozta.
  - 2.) *kapcsolatos (juncta)*, ez több kérdést tárgyal vagy hasonlókat össze. Ilyen például Berzsenyi ódája, *Hymnus Keszthely isteneihez*, amely egyrészt a Festetics György gróf által szervezett helikoni ünnepségeket dicsőíti, másrészt Magyarország megújulását allegorizálja.

Ezenkívül szokták aszerint is csoportosítani a hypothesiseket, hogy tárgyukat logikai okoskodással fejtik-e ki (*genus rationale*) vagy törvényekre támaszkodva (*genus legale*).

VI. A statusok tana

Statusnak nevezzük azt az *állítást* vagy vallomást, amely az ügy értelméhez segít. Quintilianus – a törvénytudományi beszédből kiindulva – így

határozza meg: a 'status' a vádlott és a vádló által képviselt ügyek első összecsapása; ugyanis eredetileg a status abból keletkezett, hogy a vádló és a vádlott ellentmondó állításokat szegeztek szembe egymással. Irányadó a vádlott állásfoglalása, mert ez határozza meg a tárgyalás további menetét. Más elnevezései: *constitutio*, *summa quaestio*, görögül: *sztaszisz*. A törvényszéki beszédet mint modellt használva, többnyire négy fajtáját különböztetjük meg.

A *genus rationale* esetén a hypothesis logikai okoskodásra támaszkodik, ennek négy válfaja a következő:

1. *Status translationis*: az illetékesség kérdését vitatja, azt, hogy egyáltalán illetékes-e a bíró az ügy elbírálására, vagy egy más bíróra kell-e átruházni az egészet (*translatio*, vagyis *áthelyezés*). Ilyen statusba kerülnek például a bírák Arany János versében, az Ágnes asszony perében, mikor – látván a vádlott elmeállapotát – Istenre bízák a büntetést.

2. *Status coniecturae* esetében az a kérdéses, hogy vajon a vádlott egyáltalán elkövette-e a neki tulajdonított bűntényt. Ismét egy Arany-példánál maradva: noha a látszat ellene szól, Kund Abigél tagadja Bárczi Benő megölését (*Tetemre hívás*).

3. *Status finitionis*: itt a tagadhatatlan tett minősítése körül forog a bizonyítás. Például Timár Mihály nem tagadhatja, hogy hozzájutott a basa kincseihez, de saját lelkiismerete előtt úgy érvel, hogy ez nem lopás, hiszen célja csak a kincs visszajuttatása Timeának, a jogos tulajdonos lányának. (Jókai Mór: *Az arany ember*)

4. *Status qualitatis*: ez esetben a tettes arra hivatkozik, hogy tette elkövetésekor egy erősebb törvényre hallgatott, amely eldöntötte lelkiismereti konfliktusát. Így érvel például Vörösmarty *Czillei és a Hunyadiak* című tragédiájában Hunyadi László, aki önvédelemmel és a haza megvédelmével indokolja Czillei megölését.

A *genus legale* (törvényes faj) esetében viszont, amelynél a hypothesis írott törvényekre támaszkodik, a következő négy statust lehet megkülönböztetni:

1. *Constitutio scripti et voluntatis*: ennél a törvény szelleme és betűi állnak egymással ellentétben, vagy legalábbis ez a látszat. Törvény persze átvitlen is érthető, így például Kemény Zsigmond *Gyulai Pál* című regényében a főhős azért kerül megoldhatatlan konfliktus elé, amely végül is a vesztét okozza, mert nem tudja feloldani a Báthory István királynak hajdanában tett eskü betűje és szelleme közötti ellentmondást.

2. *Constitutio ratiocinativa*: valaki olyan törvény értelmében intézkedik, amely szerint cselekednie egy másik törvény tilalma alá esik. Ez alkothatja irodalmi művek konfliktusának alapját is. Jókai – aki igen gyakran építi regényeit bonyolult jogi esetekre – az *Eppur si mouve* című regényében a *constitutio ratiocinativa* szellemében ábrázolja Csollány Berti és Sátoridy Katinka válóperét: mindketten akarnak válni, mert így megszabadulhatnak egymástól, de érdekük mégis tiltja ezt, mert válás után elveszítenék az öreg Sátoridy által hagyott örökséget.

Gyakran lehet irónia forrása. Krúdy *Boldogult úrfikoromban* című regényében szerepel például Nikodémi úr: egy Pesten született olasz, aki bár még életében nem mozdult ki Pestről, mindig arról ábrándozott, hogy bizonyára minden másképpen, kedvezőbben történt volna, ha nagyatyja, aki kövező munka végett állított be valaha a magyar fővárosba: otthon marad olasz hazájában. – A római szenátus tagja lehetnék, és itt ülök egy pesti

kocsmában – mondogatta Nikodémi úr, ugyanezért szakálla keféltetésén kívül nem is igen foglalkozott komolyan egyébbel életében.

3. *Ambiguitas*: kétértelműség, amely valamely törvény vagy írás *szövegének* kétértelműségéből fakad. Ilyen az esztergomi érsek híres válasza az összeesküvőknek, akik tanácsot kérnek tőle Gertrudis királynő megölése tárgyában, mire ő így válaszolt: „A királynét meggyilkolni nem kell – Mond a főpap – tartózkodni jó. Ha egyez mind én nem mondok ellen.” (Garay János: *II. Endre*)

4. *Leges contrariae*, görögösen: *antinomia*. Két vagy több törvény egymással ellentétes parancsa. Petőfi Szilveszterének tragikuma részben abból fakad, hogy családja boldogságát, sőt életét is – melynek fenntartását lelkiismerete is parancsolja – fel kell áldoznia a még követelőbb erővel jelentkező szabadság oltárán.

Meg kell jegyezni, hogy vannak olyan tények, amelyek önmagukban belső ellentmondást hordoznak, és ezért nem jöhet létre a vádló és a vádlott szempontjainak ütközéséből status. Az ilyen kérdéseket hívják görögül *aszüsztatonnak*. Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényében Szeredi (Bébé?) nem képes a bíró szerepét játszani barátja szerelmi ügyével kapcsolatban, mert nem ismeri a körülményeket. Az *arany emberben* ilyen aszüsztaton például Kristyán Tódor érvelése, aki ugyanazon bűnök elkövetésével vádolja Timár Mihályt, mint az őt. Az iróniában és a humorban különösen nagy jelentőségű ez a statusképtelenség, elsősorban ilyen az úgynevezett *hiányos hypothesis*, amikor annak alkotórészeiből valami hiányzik. Például Örkény István *Közvélemény-kutatás* című egyperces novellájában ez szerepel egy kérdőívben:

4. MILYEN A FILOZÓFIAI KÉPZETTSÉGE?

- a) Marxista
- b) Antimarxista
- c) Csak Rejtő Jenőt olvas
- d) Alkoholista

(A válaszok különböző halmazokba tartozó fogalmakat hoznak közös nevezőre. Az adott kontextusban csak az első két válasz számít érvényesnek. E dichotomiának abszurdítását a következő két válasz leplezi le, hiszen a marxista-antimarxista antitézis nem meríti ki a filozófiai képzettség fogalmának terjedelmét.)

Első rész: a feltalálás (inventio; görögül *heureszisz*)

A beszéd részei

Hosszabb ingadozás után állapodtak meg az elméletírók abban, hogy a

beszédet – elsősorban a törvényszéki beszédet, később általában minden retorikusan megszerkesztett művet – hány részre lehet osztani. Arisztotelész még csak a *protheszisz*t (előadás) és a *pisztisz*t (bizonyítás) különböztette meg; és van olyan késő antik rétor is, aki – bár már hét részt különböztet meg – ezeket mégis két fő csoportba sorolja, az első az, amelyben a bírakat felvilágosítjuk a tényekről, a második az, amelyben felindítjuk érzelmeiket. Általánossá a következő hebes felosztás vált:

1. *princípium* (vagy *exordium*, vagy *prooemium*) vagyis kezdet, illetve bevezetés;

2. *narratio* (vagyis elbeszélés),

3. *egressus* (vagy *digressio*), *kitérés*;

4. *propositio* (vagy *partitio*, vagy *divisio*), *részletezés*;

5. *argumentatio* (vagy *probatio*, vagy *confirmatio*), *bizonyítás*;

6. *refutatio* (vagy *confutatio*, vagy *reprehensio*), *cáfolás*;

7. *peroratio* (vagy *epilógus*), *befejezés*.

I. A bevezetés (princípium)

Tartalmaznia kell a beszéd tárgyát képező tételt, és az olvasó, illetve hallgató rokonszenvét kell felkeltenie. Quintilianus klasszikussá vált meghatározása szerint az a feladata, hogy „a bírót jóindulatúvá, fogékonyá és figyelmessé tegye.”

1. *Benevolentia* (jóakarát). Különösen fontos ez a főttebb tárgyalt beszédalfajok közül a *genus anceps*, valamint az *admirabile* és esetleg a *honestum* esetén, ezeknél célszerű ugyanis a bíró, illetve az olvasó jóindulatát megnyerni. Ide tartoznak mindazok a kezdő formulák, amelyekkel az író megindokolja, hogy mi bírta őt rá a föllépésre. Eötvös József például *A karthausi* című regény előszavában franciaországi utazásával és egy bús ifjú szerzetessel való megismerkedésével indokolja, hogy közreadja a regényt, amelyet az ifjú – véletlenül az író kezéhez jutott – naplójának és emlékkönyvének állít be, és az olvasó érzelmeire hatva így szól:

– De kit egy jó s nemesre teremtett lélek fájdalmai hidegen nem hagynak, kit egy szív titkos története inkább érdekel, mint regénye ügyesen szőtt meséi, az olvassa végig e lapokat, s talán saját életében van egy időszak, melyre visszatekintve eszébe jut, hogy a bánat, melyről itt szó van, nem a költői képzeletnek műve csak.

Ez a fajta bevezetés rokona annak a számtalan műkezdetnek, melyben a szerző fikciós művét dokumentumnak álcázza, és fő sajátosságában a törvényszéki szónoklat vádlójának magatartására támaszkodik, aki ugyanis igyekszik már az elején, noha mérsékelten, de félreérthetetlenül leszögezni a később előterjesztendő bizonyítékait.

A vádlottnak viszont szerénységet kell tanúsítania, s e szerénység ürügyén lehetőleg rögtön át kell vennie a vádló szerepét. Ez a gyökere minden ironikus *exordium*nak. Szép példa erre Pázmány Péter *Öt szép levél* című pamfletjének bevezetése, ahol az író egy meg nem nevezett kálvinista

prédikátor nevében beszél, aki segítségért fordul Alvinczi Péterhez, a hírneves kassai prédikátorhoz. Pázmány igazi célja természetesen az általa tévtannak tartott protestáns tanítás leleplezése, felvett álarcában azonban épp az ellenkezőjét állítja és a pápista „bálványozás” ellen érvel:

...ez írásra semmi egyéb okból nem indítottam, hanem csak az igaz isteni tiszteletnek gyarapodásának és az utálatos bálványozásoknak gyökerestül való kigyomláltatásának buzgó szüvel való kívánságából.

Általában megszívlelendő szabály, hogy a bevezetésnek elsősorban az érzelmekre, és másodsorban az értelemre kell hatnia. E szerint választották ketté többnyire a régebbi írók az ajánlást és az előszót. Az ajánlás mindig annak a személynek vagy testületnek a kiváló és kétségbe nem vonható erényeiből vezette le a mű születését, akihez vagy amelyhez a szerző (sokszor természetesen anyagi meggondolásból) fordult; az előszó viszont mindig racionális indoklását adta a mű felépítésének, tárgyválasztásának. Ez a kettősség megmarad akkor is, ha az ajánlást már nem anyagi, csupán érzelmi érdek irányítja; jó példa Katona József *Bánk bánjának* ajánlása, melyben az író szülővárosának, a Katona szerint a honfoglalás idejéből származó, s így a magyar nemzet létével kezdettől szervesen összefüggő Kecskemétnek ajánlja a tragédiáját:

Te! melly nekem olly' sokat osztogatál,
Anyás Kebeled, hol a' boltozat áll,
mellyben gyenge
bölcsőm renge -
Te vedd is ez' első szülöttemet el!
arass (noha szükén is így) ha vetel! -
Gyászos az, mit buja szívvel
ittén egy Lator-fi mível:
Egy Magyar' becsületével
rogy-le két Ház' drága földi
boldogsága. –
Isten őjjon Szülött'helyem!
ezt neked szívből szentelem.

Csak ezután a *Jegyzésben* számol be arról, hogy hogyan viszonyul műve a történeti forrásokhoz.

2.*Attentio*. A figyelemfelkeltésnek a közönség és a tárgy között kell közvetítenie. Elsőrendű feladata legyőzni mindenfajta közönyt, unalmat, érdektelenséget. Itt tehát az írónak mintegy fel kell dicsérnie áruját és minden eszközzel kíváncsiságot gerjesztenie. Tamási Áron például azért kezdi a Trianon után bekövetkezett fordulatra való célzással regényét, hogy figyelmeztessen: az egyes szám első személyben beszélő hős élete a legszorosabban összefügg ezzel a történelmi sorsfordulattal.

Egy esztendőre rá, hogy a románok kézhez vettek minket, az én életemben is igen nagy fordulat állott bé.

(*Ábel a rengetegben*)

Ady Endre – hogy ezúttal kötetnyitó versből vegyünk példát, amely az egész kötetkompozíció felépítésére utal -, miután Góg és Magóg

emlegetésével, vagyis a közös ősi magyar származásra való hivatkozással már „jóindulatúvá” tette olvasóját, a következő versszakban „figyelmessé” is teszi, mivel utal költeményei nyugatos újdonságaira:

Verecke híres útján jöttem én,
Fülembe még ősmagyar dal rivall,
Szabad-e Dévénynél betörnöm
Új időknék új dalaival?

(Góg és Magóg fia vagyok én)

Értekező művek gyakran kezdődnek provokatív gesztussal. Legnagyobb irodalomtörténészünk, Horváth János ezért kezdi – a benevolentiára való hivatkozás minden nyoma nélkül – mindjárt olyan megállapítással egyik alapművét, amely kimondatlanul is tagadja elődeinek és kortársainak mindazon megállapítását, amely az orális irodalomra (a rekonstruálható, illetve annak vélt középkori szóbeli hagyományra, illetve a népköltészetre) építette a magyar irodalom kezdeteit:

Irodalom nincs írott szövegek nélkül; története a legrégebbről fennmaradt írott szövegek vallomásával kezdődik. Pogánykori magyar szövegekről semmi nyom, semmi emlékezet: „pogánykori magyar irodalomról” ennél fogva nem beszélhetünk. Irodalmunk története csak a keresztyénség felvételével, a IX. században kezdődik; azért már ott, mert hiszen a latin nyelvű emlékek is a mieink.

(A magyar irodalmi műveltség kezdetei)

Politikailag veszélyesnek tetsző műveket tanácsos azzal bevezetni, hogy a műben ábrázolt állapot már réges-rég elmúlt, jelenleg éppen „tejbenvajban fürdézünk” (Esterházy Péter), és ennél fogva a munka csupán a meghaladott rossz időkből felidézett emlék; ezután az olvasó biztos lehet benne, hogy az ellenkezőjéről van szó. Fazekas Mihály például így fordul az olvasókhoz:

Elmúlt a vad idő; ki van ennek szabva határa
Szintügy, mint annak; szent a törvény; s az igazság
Fennyen hordja fejét, mert van bizodalma Hazánknak
Bölcs fejedelmeiben. Bátran eleresztem azért én
Döbrögi Mátyássát, mint medvét, mely vadonából
Emberi kézre került, és már gazdája dudáján
Úgy illeg-billeg, hogy rajta akárki nevetethet,
Senki fiának sem lévén oka tőle szepegni.

(Lúdas Matyi)

Végül a legerősebb figyelemfelkeltő eszközök közé tartozik, ha az író közli olvasójával, hogy „rőla szól a mese” (*De te fabula narratur*).

3. *Docilitas*. Az olvasót, vagyis a közönséget azért kell fogékonnyá tenni, mert föltehetőleg különbség van a tárgy bonyolultsága és a közönség felfogóképessége között. Éppen ezért leginkább a fönt már említett *genus obscurum* követeli meg a bevezető résznek ezt a felvilágosító funkcióját. Fő

eszköze lehet a felsorolás, amelyben röviden előlegezi az író a tárgyalásban sorra kerülő dolgokat. Szoros kapcsolatban áll a figyelemfelhívással, és sok kihívó hangú előszó magyarázata éppen az, hogy az író a kritikában támadott, illetve a közönség ízlésnormája szerint visszatetsző művét erős érvekkel védelmezi. Weöres Sándor például így kapcsolja össze sokszor támadott „pesszimizmusát” és művének alapvetően magyar nemzeti jellegét:

Ami pedig a pesszimizmust illeti: Európa háromezer esztendő
tündöklő csodájának és kegyetlenül kapzsi uralmának betegágya mellett
ázsiai vérünk száz könnyet verejtékezik, de százegy nem.
(Köszöntés)

Azután költői öntudatát fogalmazza meg az egyik legszokottabb toposznak, az utókorra hivatkozásnak megfordításával:

„A költők úgy gondolnak az utókorra, mint a csalhatatlan isteni
ítélőszékre; pedig taknyos csecsemő, örüljön, ha kicserélem a vizes
pelenkáját, nekem ne osztogasson babért. (i. h.)

A legszokottabb módszer azonban az, hogy az író hosszú katalógust készít azokról a kellemetességekről, melyekben olvasója részesül, ha a könyvet elolvassa. Kónyi János például anekdotagyűjteménye verses előszavában hosszan részletezi, hogy milyen testi és lelki bajokkal jár a szomorúság, s e tünetektől az ő könyvének olvasása egyszerre megszabadítja az olvasót:

Mert hogyha ki másképp kedvét éleszteni,
Muzsikával s mással búját szélleszteni,
Nem tudja bánátit semmikép veszteni,
E könyvvel nevetést könnyű gerjeszteni.

(A mindenkor nevető Demokritus)

4. *Insinuatio*. A bevezetés akkor jelenik meg mint *insinuatio* (*behízelgés*), ha a *causa* az *admirabile* fajtájába tartozik, vagyis ha meg kell győzni az olvasót arról, hogy efféle tárgyat egyáltalán lehet témául választani, illetve ha az ellenfél a közönséget ennek ellenkezőjéről meggyőzte, vagy pedig az olvasóról feltételezhető, hogy nagyon fáradt. Gyakorlatilag a *benevolentia* érzelmekeltő erejét kell a rokonszenv fölkeltesére minden ravasz eszközzel felhasználni ez esetben. Természetesen az irónia elsőrendű forrása is lehet, ha mindjárt a bevezetésben árra hivatkozunk, hogy az általunk megéneklett tárgy elkoptatott, s ezért csak unalmas lehet. Arany például a Bach-korszak mindennapjainak szörnyűségét szatirizálja egy látszólag agyonkoptatott verstípusban:

Az új évet (ócska tárgy!)
Kell megénekelnem,
Hálálkodva, ahogy illik,
Poharat emelnem.
Mit van mit kívánni még
Ily áldott időben? –
Adjon Isten, ami nincs,
Ez új esztendőben.

(*Alkalmi vers*)

A bevezetés fő hibái: ha elkoptatott; ha elkülönül a következőktől; ha távol eső, azaz a hajánál fogva előrángatott. Fő erényei viszont a szoros összefüggés a tárggyal és a feltűnés kerülése. Nincs rá minden esetben szükség, főleg a *genus deliberativum* nélkülözheti. Végül megemlítendő, hogy hosszabb költeményekben a költemény második, fő része előtt többnyire újabb bevezetés áll (ilyen például a *Toldi szerelme* harmadik negyedének, vagyis 9. énekének első két versszaka).

Célja felé immár közelít az ének,
Indult völgynek-alá esése vizének,
Mint folyamé, amely tenger fele futván
Halmot, hegyet elhagy s kikerül az útján.
Előttem is állnak nagy hegyek és halmok:
Száz ütközet és harc, fényes diadalmok,
Együtt is, külön is, a magyar seregben;
Hogy' férne meg az mind e rövid énekben?

Mint akadályát a folyam is sietve
Érinti csupán, és nem időz mellette:
Tegyen úgy – ha útban nagy meredek dombok –
Dalom is, kit „Toldi szerelméről” mondok;
Fogja kötőfekét röviden a szónak,
A vitézek dolgát említse futólag;
Hisz' külön énekre méltó valamennyi –
Hanem én tovább is akarok még menni.

Ugyanis ebben a részben kezdődik Lajos itáliai hadjáratának leírása, tehát újabb bevezetés szükséges, amely megteremti az összefüggést a költemény címében megjelölt szerelmi témával, egyúttal jelzi a különbséget is.

5. *Transitio, transgressio.* Az átmenetet általában a mű minden fő része között meg kell teremteni, mégis legfontosabb a bevezetés és a tárgyalás között. Leggyakoribb eszköze a tárgyalásban következő részek rövid fölemlítése. Ilyen például a *Buda halála* ötödik énekének utolsó négy versszaka, amely előkészíti a következő éneket. (*Rege a csodaszarvasról*)

De Hunort a szép dal fölverte kobozzán,
Eljő, ivadékát firól-fira hozván;
Léptök után a lomb megsuhan ott és itt;

Szent a manók éje: fű, fa, virág csitt! csitt!...

II. Az elbeszélés (narratio)

Miután a bevezetésben a hallgatót, illetve az olvasót a szerző minden

szükséges eszközzel előkészítette, hozzáfoghat az ügy tulajdonképpeni előadásához: ez a narratio. Cicero egy helyen „a dolgok kifejtésének, mintegy a hitelesség megszerzésére szolgáló föltételnek és alapnak” nevezi, más helyen viszont azt hangsúlyozza, hogy itt kell „előterjeszteni a valóban megtörtént vagy a valóság látszatával bíró fiktív dolgokat”. Quintilianus a maga meghatározásában egyesíti az előbb felvetett két szempontot, szerinte tehát fontos mind az, hogy egyrészt valóságos, másrészt fiktív dolgok előadásáról van szó, mind pedig az, hogy ezeknek célja az esetleg még ellenkező véleményen lévő befogadó meggyőzése.

Mivel a narratio lényegéhez tartozik a propositióban kifejezhető tárgy meggyőzésre irányuló kifejtése, ezért fontos, hogy az elbeszélés anyagát elemeire (*elementa*) bontva tartalmazzon; általában hat ilyen elemre szokták az elméletírók a figyelmet felhívni: a személy (*persona*); az ügy (*causa*); a hely (*locus*); az idő (*tempus*); az anyag (*materia*); végül a dolog (*res*).

Az elbeszélés fajtái – noha Cicero még csak hármat különböztet meg – a későbbi elmélet szerint a következők:

1. A törvényszéki beszédben a tényállás rövid, célzatos ismertetése (*prodiégészis*). Ennek megfelelője például a következő verskezdet:

Deresre húzzák a gazembert,
Bűnét botokkal róni le;
Lopott, rabolt, és tudj' az ördög,
Még mit nem mívele.

(Petőfi Sándor: *A nemes*)

2. Felsorolhatjuk a hőst – eredetileg a tettest – célját, tervét és okait (*hüpodiegészis*). Hajnóczy Péter kisregényében az elbeszélés hőse, aki delíriumos félelmét legyőzve dolgozni akar, például így tér rá témájára:

Most már szikvizzel kevert bor mellett folytatta feljegyzéseit. Talán futja belőle egy elbeszélésre. Igen, talán Rákoscaba, a tél a fűtetlen konyhában, aztán a Geodéziai Intézet és Krisztina.

(*A halál kilovagolt Perziából*)

3. Lehet az elbeszélés kitérő is. A kitérés nem vonatkozik ugyan szorosan a tárgyra, mégis felvilágosítást nyújt hasonlósággal vagy gyönyörködtetéssel. Ide tartoznak az úgynevezett példázatos elbeszélések.

Móra Ferenc egy népdalgyűjtésről szóló novelláját a következőképp kezdi:

Jókai megírta annak idején, hogy hol terem a magyar nóta, ki erdők sűrűjében, ki csordakútnál, hol kutyatejes parlagon, hol csárda asztalánál. Én meg megírom, hogy ami megvan még a magyarnótából, hogyan lesz abból tudomány és múzeumok kincse. Mert most már igencsak az lesz belőle, hála azoknak a jótét lelkeknek, akik számot vetnek a jövővel is. Mit lehet tudni, mikor danoljuk el az ezeresztendős országunkat egészen, hát legalább a fonográflemezek maradjon meg a nyoma annak, hogy szépen danoltunk. S nehogy száz esztendő múlva valami zenemandarinnak majd az a gyanúja támadjon, hogy ezeket a felvételeket is hamisítottuk, külön kávéházi tandalórakon, hát följegyzek róluk egy hiteles történetet.

(Csak előbb még a tandalóráról mondok valamit, hogy félreértés ne legyen ebből is. A *Tandalóra* nem valami kaukázusi királylány volt, hanem remekbe készült magyar szó. Az én kisdíák koromban így hívták a tantervben azt az órát, amelyiken dalra tanítottak bennünket. Természetesen magyar népdalra, még természetesebben csak olyanra, amitől az erkölcs nemesedik. Mivel azonban a dalköltők a régi világban is csak olyan istentelen emberek voltak, mint most, s mikor az ihlet kerülgette őket, nem gondoltak az erkölcsnemesítésre, a népdalokat át kellett költeni tandalokká. Én például csupa ilyen megnevesített tandalt tanultam annak idején, s ennek köszönhetem, hogy öreg koromra se jutok zavarba, ha vidám társaságban meg kell vállamon, mi az én nótám. Ez az ni:

*Lyuk-lyuk-lyuk-lyuk-lyukas a kis táskám közepe.
Kiesett a tankönyvem belőle,
Elvesztettem könyvem, az olvasót,
Nem az a tanítóm, aki vót.*

Ez szép is volt, magyar is volt, s az ártatlan lelket sem rongálta meg. Belőlem éppen azért lett ilyen erkölcsös ember, mert ilyen daldarabokon növekedtem a tandalórákon. Kár, hogy kimentek a divatból – meg is látszik az ifjabb nemzedéken.)

(A hanti igricek)

S ezután következik a tulajdonképpeni történet.

A szorosabban vett ékesszólásban a kitérő nem feltétlenül elbeszélő jellegű. Kossuth Lajos például, mielőtt rátért volna az olaszok ellen nyújtandó katonai segély kérdésére, így szólt:

Mielőtt a tárgyról szólnék, egy kis észrevételt akarok előbocsátani. S az észrevétel ez: miként – vélekedésem szerint – ott, ahol egy nemzetnek sorsa a határozat mérlegén méretik, a magánszimpátiáknak hallgatni kell, valamint a magán-antipátiáknak is. Itt politikáról van szó.

(Kossuth beszéde a Nemzetgyűlésben 1848. július 20-án)

4. Irányulhat az elbeszélés az ellenfél előadása ellen is (*antidiégé-szisz*). Petőfi 1848 májusában például így cáfolja az államadósság Magyarországra eső részének megfizetését követelő osztrák igény jogosságát:

Ha pediglen nem fizetünk,
Aszondja, hogy jaj minekünk,
Háborút küld a magyarra,
Országunkat elfoglalja.
Foglalod a kurvanyádat,
De nem ám a mi hazánkat!...
Hadat nekünk ők izennek,
Kik egy nyúlra heten mennek.

(Mit nem beszél az a német...)

5. Az elbeszélés néha a bizonyítás szerepének egy részét is átvállalhatja. Kivételesen tömör alkalmazását találjuk Kosztolányi versében, aki – mielőtt haláltáncszerű szemlét tartana az emberiség különböző osztályai fölött – a vers elején már előlegezi a vers végén megismételt, s épp a haláltáncsal igazolt tanulságot:

Reménytelen,
ki él, az mind reménytelen,
csak könnye van, teménytelen.

(*Ideges rímek*)

6. Végül az elbeszélés helyet kaphat a bizonyítás folyamán is, s így mintegy ismételve (*repetita narratio* vagy *epidiegesis*). Például Mészöly Miklós *Film* című regényében csak a végén jelenik meg az elbeszélés tulajdonképpeni témája, a történelem. Ekkor a kivégzett Silió Péter felesége félje holttestét keresi Budán, és az ő útja nyomán kitér a magyar történelem tragédiásorozata – a római időkig visszamenőleg.

Másfajta osztályozását is ismerjük az elbeszélésnek, így például Priscianus négy fajtát különböztetett meg: a mesés, a drámai, a történeti és az úgynevezett polgári, amelyet a szónokok a jogi és politikai életben alkalmaznak.

Az elbeszélés erényei és hibái

A görög teória, és nyomában Cicero is, három fő erényét írta elő az elbeszélésnek: eszerint legyen „rövid (*brevis*), világos vagy nyílt (*dilucida*, illetve *aperta*) és valószínű (*probabilis* vagy *verisimilis*)”. Ezeknek ellenkezőjében látták a narratio hibáit.

1. *Rövidség*: Az elbeszélés csupán az események legfontosabb pontjaira terjedhet ki. Hiba az is, ha túl sokat mondunk el (*adfectio*), az is, ha túl keveset (*detractio*). Ebben az értelemben tulajdonképpen egy rosszul szerkesztő, félszeg rétor és egy éles elméjű kritikus szópárbájának fogható fel a felesége erkölcséért aggódó Pázmán lovag és a királynak öltözött udvari bolond, Rikkancs párbeszéde. Pázmán, akit az indulat vezérel, képtelen a brevis követelményeinek eleget tenni:

Reggel, uram, valamennyi útnak ered szépen,
De az egyik visszaoson – ez a bajom épen —
Azt az egyet, uram király, a radnai Szűzre!
Megölöm, – ha ma jutok is a gyehenna-tűzre.

„Nagyon illő a panasz, jó lovagom, Pázmán;
Ilyen eset még nem esett magyar ember házában:
Útnak ered a vendég, visszaoson egyik;
Azt az egyet megölöd: nagyon helyes eddig.”

Átkozom is!... Nem vagyok én se bolond, se részeg:
Hogy valaki jő-megy, azért gyilkosa nem lések;
De mikor a küszöbön állt feleségem, Éva...
Ezer átok! megölöm, megölöm azt, még ma!

„Nagyon okos a beszéd, jó lovagom, Pázmán;
Hiba lenne, ha valahogy félremagyaráznám:
Feleséged a folyosón – vagy küszöbön álla:
Pedig ugye-e, ritka eset volt ez eset nála?”

(Arany János: *Pázmán lovag*)

Az elbeszélés kezdeteként szerepelhet személy, vagy az elbeszélés tárgya (*initium narrationis a persona* vagy *a re.*). Szereplőinek bemutatásával kezdődik például Csáth Géza híres novellája:

Ha szép és egészséges gyermekeknek korán meghal az apjuk, ebből rendszeren baj származik. Witmannak két fia volt már, négy- és ötévesek, amikor egy napsugaras, csak kissé szeles novemberi délutánon búcsút mondott a világnak. Elég könnyen halt még, és egészben nem sok bánatot hagyott maga után. A felesége, az özvegye szép asszony volt, de szelíd természetű és erősen önző. A férjét sohasem kínoztta, de egy bizonyos fokon túl sohase is szerette. Férfiaknál sokkal megbocsáthatóbb ez, mint asszonyoknál, akiknek egész életét igazolja, menti, sőt érdekesé is teszi az erős, bár sok tekintetben okatlan érzélem. Witmannénak azonban szintén meg kell bocsátanunk, mert végre is két szép és erős fiút hozott a világra.

(*Anyagyilkosság*)

Ha nem a személyek, hanem a színhely, a körülmények bemutatásával indítjuk az elbeszélést, igen erős atmoszférát lehet teremteni mindjárt a mű elején. Egyik fő erénye ez Mátyás Ivánnak, aki egy regényét például így kezdi:

– Mikor kezdünk?

Kint álltunk a sötét utcán a rendezővel.

A járda nedvesen csillogott. A járda és a kirakattüvegek csillogása a könnyű, tavaszi esőben.

A színház épületét nem világították ki. Oldalt, a kapu mellett, fényképek az üveg mögött. Jelenetek a bemutatott darabokból. Rövidesen az én darabomról is ott lesz néhány kép. Csak hát előbb még ez az este. A premier estéje.

– Premier!

Felnevettem. Olyan furcsán hangzott.

(*Álom a színházról*)

2. *Világosság*: Vonatkozik mind a gondolatok világosságára, mind a nyelvi tisztaságra. Az eseményeket rendben (*ordo*) kell felsorolni. Ez a rend lehet természetes, amely a történeteket időrendben ismerteti, vagy lehet mesterséges is. A természetes rendre (*ordo naturalis*) jó példa Illyés Gyula Petőfi életrajzának eleje, ahol mondandóját a költő pályájának időrendjére célozva foglalja össze:

A megpróbált Nemzet gyors, lélegzetelállító ütemben oktatja a fiút. Óriási feladat vár reá: bevezetni a kisemmizett milliókat, a népet a nemzet közösségébe és az elmaradt, illetve fejlődésében erőszakosan visszavetett nemzetet a világ népeinek a közösségébe. S mindezt

egyesegyedül a szó erejével. Meg kell ismernie tehát a népet, aztán a nemzetet. Annak a jövődő boldog honnak, amely felé irányt fog mutatni, a néptestvériség ígéretföldjének csak álmokképét szabad megismernie. Csak a tündérít, a platóit, hogy lelkesülni tudjon, sőt életét tudja majd áldozni érte. Mert ha a valóságos képét ismerné meg, tán visszatorpanna a feleúton. És meg kell tanulnia az istenek nyelvét.

(Petőfi Sándor)

Az ellenkező sorrendre, a célszerűség által követelt mesterséges rendre (*ordo artificiosus*) példa Krúdy Gyula írása a Petőfi-centenáriumra; ő – hogy a születés százéves évfordulójának ünneplését összekösse a jelen elmarasztalásával – a haláltól kezdi szövegét:

Csatatéri halála – mint gyöngéd nagyapáink mondták: „eltűnése” – óta most már végérvényesen túlvilági szellemalakban a holdsugár mélaságával, az emlékezet könnygyémántos fátyolán át tér vissza a költő Magyarországra, midőn a születési anyakönyvek felett, Petrovics Sándor nevén a századik esztendő porszemeit eregeti a magyarság homokórája. Hivatottak és hivatlanok megünneplésére; torkok köszöriültetnek, amelyekben a gégeorvos nem látja a hamisság hangszálait, de a messziről, figyelmesen hallgató megérzi az ezópi róka hangjait; terhes lelkiismeretek, amelyek a tegnapok magyarságpusztulásától álomtalanok: megkönnyebbülést várnak a naptól, amikor hűséget fogadhatnak a legelevenebb, a nemzet szívkamrájában fogantatott költőnek.

(Jegyzetek a száz éves költőhöz)

Sok elméletíró károsnak tartja a világosság szempontjából az érzelmekre való hivatkozást. Persze ettől is el lehet térni, ha a narratio célja éppen ezt követeli meg.

Kemény Zsigmond például – noha szenvedélyesen támadja röpiratában a magyar korrupciót – amikor összefoglalja a narratióban mondanivalóját, gondosan kerüli, hogy szenvedélyekre hivatkozzon:

Az első rész futólagosan odavetett vonásokkal festi a korteskedés veszélyes befolyását az erkölcsiségre, közszellemre, polgári erényekre, a szükséges hivatalhatósági tekintélyre, az alkotmányos szabadság létezését biztosító s malasztjait szétárasztó rendre, a hozott törvények pontos végrehajtására. Párhuzamot von az Európa több országában és honunkban divatozó korrupciónak eszközei, módszere s annak az egyének jellemére s az állomány [=állam] sorsára hatása közt, kimutatván, miként a nálunk szokássá vált lélekvásárlás viszonyosan minden létezők közül legkártékonyabb, akár a megvesztegetés alá eső tömeg erkölcsére hatás tekintetében, akár az országlatra és közlekedésre nézve.

(Korteskedés és ellenszerei)

Széchenyi ellenben – amikor összefoglalja *Világ* című röpiratának velejét – rögtön a legszemélyesebb érzelmekre, az olvasót az íróval a legszorosabb közösségbe vonó lelkiismereti szükségletre hivatkozik:

A' közönséggel meg akarom ismertetni 's vallatni, 'hogy Magyarország mindenben hátra van, mert míg ezen önvallomáson túl nem esünk, mindaddig helybül nem mozdulhatunk, vagy előmenetelink reményét palliatívákra állítjuk.

3. *Valószínűség*: Az elbeszélésnek eszerint olyan összefüggéseket kell főlemlítenie, amelyek a valóságban is léteznek vagy lehetségesek. Csak az ügyel összefüggő dolgokat szabad említeni, ha az író mégis paradoxont használ, akkor arra is kell utalni, hogy maga a tényállás nehezen hihető, de mégis igaz. Így indokolja például Jókai az egész ország csodás átváltozását az addig hihetetlennek tartott orosz betörés hatásával:

Minden ember megváltozott.

Kik eddig szerették a hazát, most örvöngenek érte, kik közömbösek voltak, most erőfeszítéssel készülnek a harchoz, kik ingadoztak, most szilárdul állnak, kik gyöngék, kik gyávák voltak eddig, most az ős hellenek csodavitézsége dobog ereikben.

(*Cikke a Pesti Hírlap 1849. június 2.-i sz-ban*)

A tárgyszerűség és a meggyőző erővel rendelkező valószínűség ellentéte megfelel annak az ellentétnek, amellyel Arisztotelész *Poétikája* a tudományokra jellemző és a költői érvelésmódot állította szembe; az ő nyomán azután ez az ellentétpár lett az egész európai poétikai gondolkodás alapja.

III. A kitérés (egressus vagy digressio)

A kitérés minden beszédrészben előfordulhat, de legtöbbször a narratio közepén vagy végén helyezkedik el a célból, hogy elkerülje a hirtelen átmenetet a *részletezéshez* (*propositio*). Mivel a zökkenésmentes folyamatosságot szolgálja, ezért nem áll ellentétben a rövidség követelményével. Legtöbbször *leírásban* (*descriptio*) valósul meg, ezért vagy emberek és helyek dicséretét tartalmazza, vagy tájleírásokat, esetleg régebben történt vagy mesés dolgok elbeszélését. Igen művészien alkalmazza pl. Mikszáth Kálmán *A Krúdy Kálmán csínytevései* című kisregényében: mielőtt tulajdonképpen cselekményre, vagyis arra kerülne a sor, hogy az úri betyár, Krúdy Kálmán hogyan járt túl Balassa Antal báró eszén; beiktat egy hosszúra nyúlt anekdotát a báró apjának életéből, aki bezzeg (fiával ellentétben) értett a nők meghódításához, és mindenki eszén túljárt. Az író érzékelteti is, hogy ennek a kitérésnek milyen szerkezeti szerepet szán:

Hogy elvitt a mese! Akaratom ellen, mint az álom. Hiszen én a hajdani báróru!l beszélek, akihez semmi közünk. Azért baj az ilyen írásbeli diskurzus, hogy senki közbe nem szólhat. Szalad az ember emlékezete barázdáról-barázdára, mint az ördögmotolla.

Egészen más a mostani Balassa; nem adja magát össze holmi szűcsökkel, s nem is csinál kedélyes tréfákat; finom nagy úr, illatos vizekkel locsolja magát, amellet! szelíd jó ember, mindenkit megbecsülő, nem tegezi az még a hét éves parasztgyereket se. Nem sanyargatja a jobbágysáit, nem hatalmaskodik velük; ha megharagszik a

jobbágyra, azt mondja neki: „ön helytelenül járt el velem szemben, Majmos Mihály, ez nem volt öntől szép.” Az öreg tizenkettőig vágatta őket – ehelyett -, de jobban is ment a dolga.

Csak egyben ütött az apjára, az asszonyok dolgában. Nem tud velük jóllakni. Egy-egy asszonyi ábrázat húzza, mint a mágnes, mint az alvajárót a hold. S ha még csak őt húznák, de a földjeit is kihúzzák alóla, és egyszer csak úgy marad csupaszon, ahogy ő szereti a dámákat.

IV. A részletezés (propositio)

Másképpen *partitió*nak vagy *divisió*nak is hívják, még találóbb neve az *expositio*, vagyis az elbeszélés gondolati magvának a közlése. Ebben az értelemben ez a beszédrész foglalja össze az elbeszélés lényegét. Különösen a homályos ügyek esetében fontos, mert kijelöli a tételt és irányítja az olvasót, hogy tulajdonképpen miről is van szó. Akkor lehet csak elhagyni, ha az elbeszélés teljesen világos volt, ezért minden átvezető rész nélkül folytathatjuk a bizonyítással.

Aszerint, hogy a téma egyszerű-e vagy összetett, a propositio is egyszerű vagy kettős, illetve hármas. A leggyakoribb – összetett téma esetén – a hármas tagolás, de itt is ügyelni kell arra, hogy a főtétele fejtsük ki először is a legrészletesebben. Gyakran alkalmazott fogás az is, hogy a főtétele mintegy kettéosztjuk, és a jobb megvilágítás céljából ellentétét is kifejtjük. Így jár el például Vajda Péter, aki a szabadság meghatározásában egyaránt használja a pozitív kifejtést és az ellentétes fogalom (a rabság) meghatározását is:

A szabadság lényegét akarom előadni, hogy ösmerjük a fiút, melyet megkeresztelénk, hogy tudjuk, kiről és miről van szó. A szabadság olyan jogos állapot, melyben minden ember ember, testi és lelki vagyont gyűjthet, azon vagyont kénye és belátása szerint használhatja, mások hasonjogait meg nem sértve s a befolyásával hozott törvényeknek engedelmeskedve. Ellenben szolgaság az, hol van, ki nem ember, ki előtt a munkálkodás egyik vagy másik mezeje, főleg pedig a jövedelmezőbbek és nagyobb tekintettel járók, el vannak zárva, kinek nem szabad élvezni olyan örömeket, melyekre különben szellemi s anyagi tekintetben alkalmas volna, kinek nyakára szabják a törvényeket anélkül, hogy ő közvetve vagy közvetlenül bele folyhatna, kinek jogai a másiké előtt azonnal fölbillennek a mérlegen. Ezek lényeges részei a szabadságnak, mely ahol nincs, ott szolgaság létezik, méltatlan állapot akármely emberhez, de százszor méltatlan olyanhoz, kinek lelke eléggé mivelte ezen vad sorsot ösmerni s annak keserűségét érezni is.

(Erkölcsei beszédek. A szabadság)

V. A bizonyítás (argumentatio)

Ez a beszéd legfontosabb része, ezért semmilyen műből sem hiányozhatik. Cicero azért hívja megerősítésnek (*confirmatio*), mert „általa nyer, az érvelés útján ügyünk hitelt, tekintélyt, és a beszéd általa kapcsolódik

szilárd bizonyossághoz”, éppen ezért lényege a beszéd funkciói közül a tanítás (*docere*). A klasszikus rétorok – elsősorban a törvényszéki beszédekben – a legnagyobb gonddal ezt a beszédrészt dolgozták ki, hiszen a bírának az e részben fölvonultatott bizonyítékok alapján kellett dönteniük. Éppen ezért használják összefoglaló értelemben a „bizonyítékok” (*probationes*, görögül *πιστεῖς*) kifejezést az elvontabb argumentatio helyett, hiszen ez a beszédrész végül is az egyes bizonyítékokból áll össze.

Az írónak illik felhívni a figyelmet arra, hogy a fő részre azaz a bizonyításra tér, és ezért minden eddiginél határozottabban kell fogalmaznia. Bartók Béla például – midőn 1931-ben egy összefoglaló cikkben a magyar parasztszene jelentőségét fejtegeti – a bizonyítás élén igen távoli példát hoz, hogy érzékeltesse állításának merészségét:

Bármilyen furcsán hangzik is, mégsem riadok vissza annak hangoztatásától, hogy: *minél primitívebb egy dallam, annál különösebb harmonizálást, illetve kíséretet kaphat*. Vegyünk például olyan dallamot, amely csupán két szomszédos fokon mozog (ilyen sok van az arab parasztszenében). Nyilvánvaló, hogy ez a két hangfok sokkal csekélyebb megkötöttséget jelent a kíséret kitalálásánál, mint ha, teszem azt, négy vagy még több hangfokon mozogna a dallam.

(*A parasztszene hatása az újabb műzenére*)

A bizonyítás fajai (*probationum genera*)

Arisztotelész két fő fajtát különböztette meg:

a)) *πιστεῖς atekhnói* (*probationes inartificiales*): nem művészi, azaz nem a szónoklás művészete, avagy mestersége által feltalált bizonyítékok;

b) *πιστεῖς entekhnói* (*argumentationes artificiales*): művészi, azaz a szónoklattan segítségével feltalált bizonyítékok.

Az első csoportba tartozók készen állanak a műben tárgyalt ügyön kívül, tehát csak retorikailag fel kell használni őket; a második csoportba ellenben azok a bizonyítékok tartoznak, amelyeket magából a tárgyalt ügyből kell meríteni, vagyis a művészet eszközeivel felhasználni.

1. Művészetén kívüli bizonyítékok (*genus inartificiale*)

Arisztotelész, majd nyomán Cicero is öt fajtát különített el ezen a csoporton belül:

1) *Törvények* (*nomoi, leges*): Ezek a legnyomatékosabb bizonyítékok, és ha nincs rájuk nyilvánvaló utalás az anyagban, az író dolga, hogy az általa tárgyalt ügyet visszavezesse az általánosan elismert emberi, isteni vagy természeti törvényekre. Az író célja szerint magyarázhatja a törvényt szó szerint, vagy pedig olyan értelemben, ami érvelésének válik hasznára. Ha nincs olyan írott törvény, amely bevonható az érvelésbe, akkor a méltányosság általánosan elismert alaptörvényeire kell hivatkozni. Vörösmarty például a végzet vak törvényével szegi szembe a nemzet tetteiből következő morális törvényt, melynek létét a végső soron igazságos Isten kegyelmére való hivatkozással erősíti meg (a retorikai értelemben vett *törvény* szerepét így tölti be):

Az nem lehet, hogy annyi szív
Hiába onta vért,
S keservben annyi hű kebel
Szakadt meg a honért.
Az nem lehet, hogy ész, erő
És oly szent akarat
Hiába sorvadozzanak
Egy átoksúly alatt.

(Szózat)

Mint alcsoportot, Quintiliánus ide sorolja a *praeiudiciumokat* is, amelyek vagy hamarjában hozott ítéleteket, vagy olyan ítéleteket jelentenek, amelyeket korábban hoztak a tárgyalta ügyre, vagy hasonló jogalapon alkották meg őket, vagy analóg eseteket tárgyaltak. Ide tartoznak még a híresztelések (*rumores*), amelyeket csak kellő kritikával szabad felhasználni. Kosztolányi például ilyen híreszteléssel indítja az *Édes Annát*. Indítása merész szerkezeti fogással sokat előlegez az érvelésből, mivel az egyes eset mögötti történelmi háttérrel érzékelteti, olyan regényben, amely egyébként is a leginkább követi a klasszikus párbeszéd felépítését; Kun Béla menekülésének legendás változatát adja elő azzal a megjegyzéssel, hogy „legalábbis így beszélték a Krisztinában”.

2) *Tanúk (martíresz, testes)*: Élő bizonyítékul szolgálnak, lehetnek közvetlenek és közvetettek; illetve Arisztotelész szerint régiek vagy mostaniak. Ha az ellenfél igazságát bizonyíthatnák, akkor kétségbe kell vonni szavahihetőségüket, és be kell bizonyítani, hogy különböző okoknál fogva befolyás alatt állnak, ezért tanúbizonyságuk megbízhatatlan. Például, ha az ellenfél olyan közhelyre hivatkozik, amely többféleképpen értelmezhető, akkor ki kell használni ezt az ellentmondást, és az ellenfél ellen fordítani. A magyar szónoklat történetében leghíresebb példa erre az 1832/36-os országgyűlésen Deák Ferenc felszólalása (akinek ez egyébként szűzbeszéde, vagyis első fellépése volt). Az esztergomi követ, a kormánypárt egyik vezérszónoka felszólalt az ellen az indítvány ellen, hogy a király lépjen fel az oroszok által eltiport lengyel nemzet érdekében. Horváth Mihály így örökíti meg Deák Ferenc első szónoklatát:

... a kormánypártiak egyik vezérszónoka az indítvány ellen szólván, természetesnek találá, hogy nemzetek elvesznek. E keserű gúny fájdalmasan illett meg a rendek nagy többségének kebelét; s egy fiatal szónok állá fel, ki, mást felváltva, csak az országgyűlés folytatában érkezett meg, s nem régóta hallatá a tanácskozásokban nyomatékos szavát. A rögtönzött remek beszéd hatalmasan torlá vissza a méltatlan gúnyt, s boszulá meg a keblek gyöngéd érzelmeinek sérelmét. „Nemzetek vesznek, nemzetek lesznek”, e szavakat mondá Esztergom követe, – így szól a beszéd; úgy hiszem azonban, nem különös újság gyanánt hozta fel e szavakat; mert a világtörténeti évkönyvek bőven megtanítottak bennünket, hogy míg egyik nemzet emelkedett, a másik elenyészett. De a világtörténet nem tanít, hogy a végveszély örvényében elmerüléssel küzdő nemzetet némán és hidegen nézve, lehetőségig ne segítsük. Mert hiszen egyes emberek is lesznek és vesznek: kötelesség mégis veszélyben forgó, vagy inségre jutott embertársainkat tehetségünk szerint a veszélyből kimenteni.

Ezután Deák még tárgyi bizonyítékként, vagyis mintegy régi tanúként idézi a Napóleont megtörő és később hangzatos ígéreteikkel ellentétben a reakciós Szent Szövetségbe tömörülő hatalmak egykori jelmondatát:

A szövetséges fejedelmek, midőn Napoleon óriási hatalmával végső diadalra szállottak, azt nyilatkoztatták ki, hogy ők Európa szabadságáért küzdenek, s midőn az ellenség roppant ereje kedvező szerencsével meg volt törve, magokat Európa szabadítóinak nevezték. Minden ausztriai katona, ki a lipcsei véres ütközetben jelen volt, mellén viseli a szövetségesek dicső ígéretének hitlevelét, ama kis érkeresztet, melynek felírása: Europa libertati asserta. Szép reményeket szült e három szó a népek keblében, s e kis emlékjelek ércbetűi némán, de hathatósan emlékeztettek a fejedelmi szó szentségére. Midőn tehát a néma jelek is így nyilván szólnak, nekünk, kik szabad alkotmányunk édes gyümölcseit nyugodtan használjuk, szabad lesz talán a dicső ígéret valószínűségét sürgető kérésünk, hogy letiport szomszédunk elnyomott polgári szabadsága visszaállíttassék, s ez által ő is boldog lehessen; mert szabadság nélkül tiszta és állandó boldogság nem létezhetik.

(Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-1848)

Ha viszont az író olyan tanút idéz, aki az ő érvelését támasztja alá, akkor természetesen a tanú szeplőtlen jellemét kell bizonyítani és minden módon megerősíteni szavahihetőségét. Móra Ferenc például, midőn a kultuszminiszterhez, Klebelsberg Kunóhoz címzett gúnyos cikkében a Magyarországon folytatható, népvándorláskori régészeti kutatások fontosságát hangsúlyozza, így módon hivatkozik élő tanúra:

Kegyelmes Uram, én merőben tudománytalan dolognak tartom az Attila-keresést, s hogy a hun királyt keresztény módon koporsóba zárták, azt csak akkor hiszem el, ha kiderül, hogy Nagy Leó pápát lóháton temették el, és föléje halmot domboltak. Mindazonáltal nem lehetetlen, hogy tegnapelőtt találkoztam a nagyúr koponyájával a deszki országúton. Egy kis hun utód húzta maga után madzagon a kocsit porában, a két szemgödren húzván keresztül a zsineget. Ilyen körülmények közt nem csoda, hogy a legnagyobb turán igen mérgesen acsargatta a fogait, mert apróbb turánoknak se nagy örömük telne benne, ha a jövő nemzedéke kocsit csinálna a koponyájukból.

- Hol vetted azt a halálfejet, te? – fogtam karszügyön az ifjú nemzedéket.
- Édösapám találta a verőmben. Mögvót az egész huszár, össze vót borulva a lovával.
- Hát kardja volt-e a huszárnak?
- Vót valami vasabrincs mellette mög cifra tű is, kü is vót benne, vagy mi a nyavalya.
- Megvan-e még?
- Lőhetségős, mert a múlt hétön még ott hányódott az ablakban. Csakugyan, az öreg szittya is azt mondja, akit vallatóra veszek a fiú után. De már nincs a cifra tű az ablakban, alighanem a kanász vitte el.
- Hé, Jancsi, a nehézség essön beléd, nem vitted el innen az ablakból azt a cifraságot, akit a veremásáskor találtunk?

(Utazások a földalatti Magyarországon. Attila koponyájáról)

A régi tanúk bizonyosságára hivatkozik a szerző a klasszikus írók velős mondásainak idézésével is. Ezt lehet komolyan vagy ironikusan alkalmazni. A komoly idézésre példa Kölcsey verse, amely *A prédikátor könyvére* hivatkozik az *őszöveltségéből*.

Itt az írás, forgassátok
Érett ésszel, józanon,
S benne feltalálhatjátok
Mit tanít bölcs Salamon:
Miképp széles e világon
Minden épül hitványságon,
Nyár és harmat, tél és hó,
Mind csak hiábavaló!

(*Vanitatum vanitas*)

Tanúként idézhetők nemcsak klasszikusok, hanem alkalmilag tekintélyé előléptetett írárok is, levelek, cikkek; legtöbbször persze ironikusan:

Az érzékeny mester megsimogatta a halántékát s fölugorván elbódult.
„Mit akar, kedves Jozef Veverka?! Van két gyerekem, katonaviselt vagyok, és írt rólam a Népszabadság*. Menjen kérem a picsába a pandánusz vejcsijával!!

*negative

(*Esterházy Péter: Termelési-regény (kissregény)*)

Lehet végül *megszemélyesítést (personificatio)* használni tanúságként. Itt elsősorban történelmileg nevezetessé vált helyeket, városokat, tartományokat, országokat szoktak felvonultatni. Például Petőfi Bem József egy régi csatájának helyét használja tanúságul arra, hogy az 1849-ben Magyarországra törő orosz seregeket is le fogja győzni a lengyel tábornok:

Mi ne győznénk? hisz
Bem a vezérünk,
A szabadság régi bajnoka!
Bosszúálló fénnel jár előttünk
Osztrolenka véres csillaga.

(*Az erdélyi hadsereg*)

3) *Szerződések (szünthékai, pacta)*: Ha az ellenfél igazát bizonyítaná valamely szerződés, akkor kétségbe kell vonni aláíróinak jellemét és megbízhatóságát, ellenkező esetben természetesen majdnem olyan erős bizonyítékként használható, mint a törvény. Ironikus módon alkalmazza e bizonyítékot Mikszáth *Akli Miklós* című regényében, mikor a címszereplő azzal a hamis állítással hárítja el a leánynevelő intézetet ostromló vad Szepessy báró rohamát, hogy az elrabolni kívánt leányzó a császár törvénytelen gyermeke. Képtelennek tűnő közlését azzal támasztja alá, hogy felmutatja neki Ferenc császár saját kezű kéziratát, mely szerint: „Ez egyszer igaz, amit Akli mond. Ferenc császár.” – azt a kéziratot, amely eredetileg a célra szolgált, hogy Akli, az udvari bolond rózsákhoz jusson az udvari

kertészetből.

4) *Kínvallatások (baszanoi, tormenta)*: Az antik joggyakorlatból származik, amikor a rabszolgákat kínvallatásnak lehetett alávetni, hogy uraik ellen valljanak. Néha szabad embereket is alávehettek ennek az eljárásnak. A rétorok legtöbbször ellene voltak, mert bizonyították, hogy ilyen eszközökkel csak hamis tanúvallomásokat lehet kicsikarni.

Átvitt értelemben az írók nagyon erőteljes hatásokra tudják felhasználni, nem is annyira a valóságos kínzás leírásával, mint az arra való hivatkozással. Petőfi például így ecseteli Andorlaki Máté szenvedését:

Fiamra kimondatott a kötél általi halál.

Életének utolsó éjjelét nála töltém, a siralomházban.

Ha ismertek apát, kinek oly szép, oly jeles, oly nagylelkű gyermeke volt, mint az enyém, s ki ezen gyermekével siralomházban tölté utolsó éjjelét: menjete az ilyen apához és kérdezzétek tőle, van-e kín, mely a megváltó halálánál, mely a mártírok minden szenvedésénél nagyobb, s melyet az öröklét üdvessége sem fog elaltatni?... és azt fogjátok hallani, hogy van.

(*A hóhér kötele*)

Költeményben is a legerőteljesebb hatást érhetjük el, ha a vallomás őszinteségét az elszenvedett emberfeletti kínokra hivatkozva támasztjuk alá:

A versünk is már csak segélysikoltás,
mely ki se hat a tűzön-poklon át,
mint gyöngé csecsemőé, kit megölnék,
és mint a szüzé, akit meggyaláznak a
katonák.

(*Kosztolányi Dezső: Magyar költők sikolya Európa költőihöz 1919-ben*)

5) *Eskü (horkosz, iusiurandum)*: Ez a legerősebb bizonyítéka annak, hogy a vallomás őszinte. Egyes rétorok figyelmeztettek is arra, hogy kerülni kell, nehogy hamis esküre nyíljk alkalom. Ennek megfelelően – ha az ellenfél, illetve a negatív szereplő esküszik –, akkor az író célja, hogy bebizonyítsa az eskü hamisságát: ellenkező esetben az eskü komolyságára hivatkozva kell megdönthetetlen bizonyítéknak tartani.

A romantikus regényirodalom nagyon komolyan vette az eskü alkalmazását; például *A köszívű ember fiai* egész cselekménye levezethető Baradlayné esküjéből, amelyben megfogadta, hogy mindenben az ellenkezőjét teljesíti férje végakarátának.

De a költészetben a hamis eskü is végzetes motívum lehet, mint például Arany balladájában. A hamisan esküvő vén Márkust sem föld, sem ég nem fogadja be:

Az időtől fogva, mikor a hold felkel,
S a vizet behinti ezüst pikkelyekkel,
Gyakran látni Márkust – ég felé az ujja –
Mélységből kibukni s elmerülni újra,
És, mikép izgága volt egész élete,

így kötődik szóval: „Oldjak-e? kössek-e?”

Ne feleljetek rá, köröksi halászhok!
Kétélű a kérdés, bajt hozna reátok;
Kötni: összekötné hálótok egy bogba,
Oldni: széjjeloldná hosszan a habokba;
Halkan imádkozva evezetek itt el;
S ne mondjatok esküt, ha nem igaz hittel.

(*A hamis tanú*)

2. Művészi bizonyítékok (*genus artificiale*)

Ezek a bizonyítékok „azok, amelyeket a módszer szolgáltat, és amelyeket mi hozunk létre. Az előbbieket (ti. a retorikán kívülieket) csak alkalmaznunk kell, az utóbbiakat viszont meg kell találnunk” – így szól Arisztotelész. Három fő csoportra osztja őket, elkülönítve azokat, amelyeket a szónok jelleméből, azokat, amelyeket a hallgatóságra tett hatásból, végül azokat, amelyek magából a beszédből menthetők. Az elsőt szokták etikus, a másodikat patetikus, a harmadikat tárgyas bizonyítéknak hívni. Az első kettőnek célja a gyönyörködtetés és a megindítás, a harmadiké a tanítás.

A fenti, a bizonyítékok eredete szerinti felosztás mellett három osztályra szokás őket bontani jellegük alapján. Quintilianus így fogalmaz: „Tehát az összes művészi bizonyíték vagy jelekből, vagy érvekből, vagy példákból áll.”

1) *Jelek (signa, szémeion)*

A jel érzékileg felfogható jelzés, amely általában (időben előbb, egyidejűleg vagy később) más tárgyi tartalmat kísér, úgyhogy a jeltől többkevesebb biztonsággal következtethetünk a tartalomra. Ezért jelzésnek (*indicium*) vagy nyomnak (*vestigium*) is hívják. Quintilianus példája a vér, amelyből a gyilkosságra következtethetünk. A signum tehát közel áll a nem művészi bizonyítékokhoz, mégis különbözik tőlük annyiban, hogy sohasem magától értetődő bizonyító ereje a témára nézve, hanem ezt a bizonyító erőt mindig az író értelmezési folyamata teremti meg. Két fajtája van: szükséges jel (*signum necessarium*) és nem szükséges jel (*signum non necessarium*). Példa az elsőre; amelynek lényege, hogy belőle teljes biztonsággal lehet valamire következtetni:

Álmodunk mi hihetlent,
El se merjük mondani.
A holt szeme felig nyitva;
Hátha meg nem volna halva,
S lehetne még valami...

(Vajda János: *A virrasztók*)

A *signum non necessarium* csoportjába azon jelek tartoznak, amelyeknél a következtetés nem egyértelmű, és ezért más eszközzel, elsősorban érveléssel (*argumentum*) is meg kell toldani. Például Kazinczy Ferenc gyermekkorában, Sárospatakon látta az országban utazgató II. József császárt. Nagyon csodálkozott azon, hogy az utazó külseje a legkevésbé sem vallott uralkodóra, de azután megtalálta a magyarázatot.

- Álmélkodva láttam itt, hogy a császár könyökén foldva volt a veres galléru zöld kabát, sárga gombokkal; lájblija és nadrágocskája citromsín, térdein fehér gyolcs kamásli; s még inkább álmélkodva, midőn ő, ki bort soha nem ivott, felvevé a palackot, a bor színét nézellvén, ezt kérdé:

- *Iste vinus Tokajinus?*

Útálta a vesztegetést és cifrát, s példát akart adni a foldott könyökű kabáttal.

(*Pályám emlékezete*)

Három területen alkalmazzák az írók igen gyakran a jeleket: az időjárás, illetve időváltozás festésére, lélektani folyamatok, elsősorban a szerelem ecsetelésére, és a történelmi forduló előrejelzésére.

Végre is a mérges felhő
Szégyent vallva távozték,
S szívérványos lett – talán az
Ifjú kedvétől – az ég.

„Szép szívérvány!” szólt a vándor,
„Mint életem, olyan tarka,
S olyan fényes, mint jövőndöm
S mint a paradicsommadár farka;

Szép szívérvány, szép diadalív
A verőfény tiszteletire,
Hogy a vészen, a felhőkön
Győzelmet nyere; [...]

(Petőfi Sándor: *Bolond Istók*)

A szerelem titkolható, de fiziológiás jelei elárulják; Szép Ilonka például így kérdezősködik a vadász után:

„Hol van ő, a’ nyájas ösmeretlen?
Mily szerencse fordult életén?
Honn-e, vagy tán messze költözötte
Jár az őzek hűvös rejtekén?”
Kérdi titkon aggó gondolattal,
S arca majd ég, majd színében elhal.

(Vörösmarty Mihály: *Szép Ilonka*)

Arany pedig természeti jelet használ annak kifejezésére, hogy a történelmi folyamat visszafordíthatatlan, és a nemzet föl fog ébredni halálos álmából.

Mit remegsz? él, bár lekötve
Szunnyad olykor téli nedve,
Természetben nincs halál;
Nyugalom csak mély alélta,
- Mindig új az ősi példa –
Ami rég volt, most is áll.

És ha jó sugár, mely csábit
S el-elrugja csalvirágít:
Termő-elve ép marad;
Legjavából nem fecsérel, –
S mely gyümölcsöt ápol, érlel,
Ad az Isten új nyarat!

(*Kies ősz*)

2) *Érvek (argumenta)*

Az érv olyan bizonyíték, amely a *causa* adottságaiból ésszerű következetességgel fejlik ki. Formálisan és tartalmilag szokták különböző csoportokra osztani. Az első csoport neve: okoskodás (*ratiocinatio*). Ez esetben az érv alapja valamely kétségbevonhatatlan megállapítás. Quintilianus szerint: „kell lenni valaminek az ügyben, amely bizonyításra nem szorul”. Hét alfaja ismeretes:

a) *ami érzékekkel felfogható* (ez hasonlít legjobban a *signumra*), például:

Mint haldokló ajkán a tollpohely,
Mely jelzi, hogy nem szállt el még a lélek,
E versek ritmusa is úgy rezeg
Hírt adva arról, hogy még én is élek.

(*Juhász Gyula: Mint haldokló ajkán...*)

b) *amit a közvélemény elfogad*

A lélek halhatatlanságát Arany János így bizonyítja:

Ami annyi szívbe oltva
Élt világ kezdete oltá;
Mit remélt a hindu, párz;
Amért lángolt annyi oltár,
Zengett Szionon a zsoltár:
Hogy nem addig tart az élet
Míg alatt a testbe' jársz;
Hanem egykor újra éled,
S költözzék bár fűbe, fába
Vagy keresztül állaton:
Lesz idő, hogy visszatérhet
Régi nemes alakjába,
Megtisztúlva, szabadon;
Vagy a „boldogok szigetjén”,
Mint hivé a boldog hellén,
Vagy az üdvezültek helyén,
Mint reméli a keresztyén,
Lesz dicsőebb folytatása:
Én ezt meg nem tagadom. -

(*Honnan és ková?*)

c) amit a törvények szentesítenek .

Szabó Lőrinc például természeti törvénnyel indokolja örökös nyugtalanságát:

Világ szive, Nap, vén bolond,
mindennek te vagy az oka!
Te szültél! te mozgatsz ma is
mindent buzgón ide-oda!
Elnézem kis játékaid
és azt mondom: Jó lesz, ha már
társad, az a másik bolond,
bennem megáll.

(Bolondok)

d) az, ami ugyan nem általában jellemző, de elfogadottnak számít
annak a népnek körében, ahol az ügy zajlik

A magyar szeret ugyan mindent lopni, de legjobban szereti a ló-
lopást.

(Petőfi Sándor: Uti levelek Kerényi Frigyeshez)

e) amiben mindkét fél megegyezik (ti. a per vagy a cselekmény
ellentétes érdekű szereplői). Erkölcsi értelemben pl. „bűn” és „erény”
egymást kizáró fogalmak. A költő szemében, aki történetfilozófiai kétség-
beesését fejezi ki a galíciai lázadás szörnyű terrorjának szemlélésekor, mégis
egyre mennek. Ugyanis a célosságot tagadó durva tények felrúgják a
hagyományos értékrendet.

Hiába minden: szellem, bűn, erény;
Nincsen remény!

(Vörösmarty Mihály: Az emberek)

f) ami már be van bizonyítva

...nem tudom szerdán volt-e vagy szombaton, elég az
hozzá, hogy nagypéntek napja volt.

(Jókai Mór: Hétköznapiak)

g) aminek az ellenfél sem mond ellent

Pázmány például egy helyen, Kálvin tanaival vitatkozva, mesteri
dialektikával azt az abszurdumot bizonyítja, hogy ellenfele nem az Istenben,
hanem az ördögben hisz, és ehhez Kálvin műveiből vesz bizonyítékokat.

Ezek fölött azt mondja Calvinus, hogy amit az Isten nem akar és
megtilt, ugyanazont akarja és ja vallj a. [...] De az is bizonyos, hogy az
Isten az bűnt tiltja és nem akarja: tehát ugyanazon bűnt akarja és
javallja is. Mely dolog, amint az írásból megtanulok, nem az igaz
Istenhez, hanem az ördöghöz illik; mert az igaz Isten [...] nem bűn-
akáró Isten, sőt ő maga is, Calvinus, megvallja, hogy mind jó az,
valamit az Isten akar és parancsol. [...] Kiből következik az is, hogy

minden cselekedet bűn nélkül vagy, mivelhogy az Calvinus tetszése szerint mindezeket az Isten akarja és parancsolja. Mindezekből tehát méltán azt hozhatjuk ki, hogy az Calvinus Istene nem egyéb az pokolbéli ördögnél [...]

(Az Nagy Calvinus Jánosnak Hiszek-Egy-Istene)

A ratiocinatio terminusának görög megfelelői a *sylogismus*, illetve *enthymema*, esetleg az *epichirema* (ahogy írásmódjuk mutatja, ezek a latin szakirodalomban is meghonosodtak). Az enthymema tanát Arisztotelész alapozta meg. Ez tulajdonképpen retorikai, csonka szillogizmus, amelynek nem kell tartalmaznia a szillogizmus minden szükséges alkotórészét. Quintilianus ezért szónoki szillogizmusnak is nevezi. Teljes szillogizmus például a következő: csupán az a jó, amelyet senki sem használhat gonosz célra; az erényt senki sem használhatja gonosz célra; tehát az erény jó dolog. Enthymema formában ez úgy hangzik: jó dolog az erény, amelyet senki sem használhat gonosz célra. Ez a példa megfogalmazható nemcsak pozitív, hanem negatív formában is: vajon jó dolog-e a pénz, amellyel bárki gonosz célra is élhet?! Az első fajta neve: következményekből merített enthymema (*enthymema ex consequentibus*), a második neve: ellenkezőkből merített enthymema (*enthymema ex pignantibus*). Egyes elméletírók a pozitív megfogalmazású csonka szillogizmust nevezik epichiremának, és csak a negatív megfogalmazására tartják fenn az enthymema nevet.

Az érvelés forrásai (toposzok, görögül: topoi; latinul: loci)

Az argumentumok formális elemzése és osztályozása a toposzok tanához vezetett. Az inventio feladata, hogy a tárgyilag és célzatukban megfelelő gondolatokat feltalálja. A retorika ezért a lehetséges érvek nagy birodalmát gyakorlati célból csoportosította, és azokat a „helyeket” (görögül: *topoi*) sorolta fel, amelyeket Arisztotelész osztályozott először (28 toposzt különített el, és hozzátett még 8-at, amelyek az úgynevezett látszólagos enthymemák forrásai), és amelyeket szintén ő „elemeknek” (*sztoikheia*, latinul: *elementa*) is nevezett. E szerint a tan szerint a szónok nem kényszerül valamely meghatározott ügy (*quaestio finita*) feldolgozásánál összevissza keresgélni, hanem érveit a toposzokban meghatározott helyekről merítheti. Arisztotelész utódai azután rengeteget módosítottak az ő beosztásán, és sok-sok teoretikus kezén alakult ki a locusok bonyolult szisztémája.

Quintilianus két fő osztályba sorozta a toposzokat: amelyek a személyből, és amelyek a dologból menthetők (*loci a persona* és *loci a re*). E két csoport egyaránt az *argumenta ante rem* alá foglalható össze, mivel olyan személyi és dologi érveket értenek ide, amelyek még a konkrét, tárgyalt ügy lefolyása előtt határozták meg a szereplőket és körülményeket.

Személyi érvek (argumenta a persona)

A személyi érvek körébe tartozhat mindaz, ami egy szereplőt bármely szempontból jellemezhet.

1. család vagy nemzetség (familia vagy genus)

A hős tulajdonságait családi örökségként kell bemutatni. Berzsenyi például ifj. Wesselényi Miklós magasztalását azzal oldja meg, hogy megholt

atyja erényeinek örököséként mutatja be. Így szólítja meg a megboldogultat:

Tekints le hozzánk hős Eleid közül!
Lebegj körüliünk, légy szeretett Hazád'
Védlelke, s óh add vissza fényes
Díszeidet deli magzatodban!
(Wesselényi hamvaihoz)

2. nemzet (natio)

Már a görögök megkülönböztették magukat az összefoglalólag barbároknak nevezett külföldiektől, és bizonyos állandó tulajdonságokat rendeltek saját maguk, illetve a barbárok jellemzésére; ezt a nemzet-jellemtant tovább tökéletesítették a rómaiak, majd a modern nemzetek kialakulásával minden natio igyekezett saját különböző pozitív toposzokkal, az idegeneket pedig különböző negatívokkal elkülöníteni. Az évszázadok során kialakult a magyar nemzeti jellemtan topikája is, amely szerint a magyar például vitéz, szabadságszerető, nyílt stb. Ellenfelei persze az összes negatív tulajdonságban bővelkednek.

Darulábú, szarkaorrú
Nyomorult németiség:
Fut előttünk, retteg tőlünk.. .
Nyomorult nemzetség!

Görbe hátú, mert lenyomta
Füstös muskotéra,
Elfárasztott, elbágyasztott
Dióverő pózna...

Tüzes madzag, apró csollong,
Lompos az gatyája. –
Tátva-nyitva mindeneknek
Nagy, éhhel-holt szája.

(Csínom Palkó)

3. haza (patria) Az egyes országok, illetve államok különféle törvényekkel, intézményekkel és szokásokkal rendelkeznek. Zrínyi Miklós például szemlét tart az európai államokon, hogy vajon van-e közöttük egy is, amely a magyarnak segítségére sietne végveszedelemben a török ellen. Előlegezi negatív ítéletét:

Mert én nem látok egy szomszédot is, sem egy idegen nemzetet is, a ki a mi kedvünkért örömet szerencséltesse [a szó jelentése itt: a sorsnak kiszolgáltatassa] a maga békességes voltát a mi veszedelmünkkel. A vízben haló embertül fél a hajóban ülő is, hogy ötet is be ne vonja magával.

Ezek után következik az egyes nemzetek szemléje. Többek között így ír:

Muskvát nem számlálom, mert álomhoz hasonló discursus volna inkább hogyszem valóságához; noha tudom, hogy némely nagy emberek nem tudom micsodás reménségeket csináltak magoknak, de az mint fön irám, sem reménlhetjük, sem nem kívánhatjuk. Az ő országok messze, az ő népek goromba, az ő hadakozások semmirekellő, vitézségek nevetséges, politikájok ostoba, birodalmok tyrannis; kinek kelljen hát az ő segítségék!

Anglia csaknem más világ, más természet, más hadakozás, nincs olyra sem szükségünk, sem kívánhatjuk?

(*Az török áfium ellen való orvosság*)

4. *nem (sexus)*

Quintilianus szerint a bűnösök közül férfi hajlamosabb az útonállásra, a nő a méregkeverésre. Az évszázadok folyamán kialakult az a topika, hogy melyek a férfias és melyek a nőies jellemvonások. Madách Imre tragédiájának római színében Cluvia például nem tartja elég férfiasnak Lucifert.

Ezen savanyú arcot nézzed inkább!
Miért is ennek az a szép leány,
Ha már különb hasznát se' tudja venni,
Mint hogy szunnyadni hagyja, míg maga
Gúnyos mosollyal és hideg szemekkel
Kísér száz édes, bárha dőre dolgot,
Mi a társalgás illatát teszi.

5. *életkor (aetas)*

Más-más illik az egyes életkorokhoz a kisgyermekkortól egészen a késő öregségig. Ilyen közhely például, hogy csak az ifjú korhoz illik a lírai költészet. Arany így válaszolt bárdolatlan támadóinak, akik belekötöttek „*A tölgyek alatt*” című versébe:

»A tölgyek alatt
Beteg, ősz poéta
Leülhet ugyan,
Ha nehéz a séta:
Hanem aki hatvan
Telet ért s nyarat,
Az versbe ne fogjon
A tölgyek alatt.

A tölgyek alatt
Öreg hernyók másznak,
Melyek *ifjan mint*
Lepkék karikáztak;
Ez a világ *rende*
(Visszára halad):
Aki hernyó, *másszon*
A tölgyek alatt!

De tölgyek alól

Pindusra ne másszon,
S ott mint fiatal
Ne is hadonázzon;
Mi vagyunk, babért ki
Ott mostan arat:
Ő fogja be száját
A tölgyek alatt!«

(„A tölgyek alatt?”)

6. nevelés (*educatio*)

A hősöket annak megfelelően kell bemutatni, hogy milyen hatások érték őket neveltetésük és tanulmányaik alatt. Ez a múlt századi regények hőseinek egyik kedvelt, közvetett jellemzési eszköze; ilyen például Jókai Béni bácsija (*Eppur si muove*), akinek félszégességét diákkori balsikerei indokolják. Petőfi erre a jellemzési hagyományra utal ironikusan:

Mindig biztattál, jó apám:
Kövessem mesterségedet,
Mondtad, hogy mészáros legyek...
Fiad azonban író lett.

Te a taglóval ökröt ütsz,
Tollammal én embert ütök –
Egyébiránt ez egyre megy,
Különböző csak a nevök.

(*Apám mestersége s az enyém*)

7. testalkat (*habitus corporis*)

A külsőből lehet következtetni a hajlamra, illetve azokra a tettekre, amelyek valószínűséggel tulajdoníthatók az illetőknek; például, ha szép, akkor nyilván buja is; ha vasgyűrű, akkor kötözködő stb. Ironikus használata esetén persze az arc- vagy testalkat minéműsége és a neki tulajdonított jellembeli tulajdonságok nem vágnak össze. Karinthy Frigyes írásában egy asszony elbeszéli, hogy egyszer beállított egy idegen, aki a férjét kereste, de amikor ő megmondta, hogy a férj csak későn jön haza, a férfi egyre közelebb ment hozzá, és egyre csak a száját nézte.

A karszékbe ültem – ekkor az idegen felállt, és utánam jött. És leült, egészen közel, szorosan mellém, egy másik székre. És nézte, most már leplezetlenül, mohón, tátott szájjal, ájultan és megfedekezve magáról, nézte a szájamat. Mondom nektek, nem volt ebben semmi erőszakosság, durva vágy, hódító akarat – olyan tehetetlen és nyomorultan ügyetlen volt ez a modortalanság, ez a kigyulladás, ez az egyszerű mozdulat, ez a kábulat, ahogy követett holdkórosan, mintha villám csapott volna le előtte.

Igen, ez volt az a pillanat, amiről Lenke beszélt – éreztem, hogy mámoros kábulat fog el engem is –, éreztem egy pillanatra, mit jelenthet ez a férfi számára, hogy nő vagyok, hogy szép vagyok – éreztem, fizikailag éreztem a delejes hullámokat, amik kicsaptak a testemből, és megbénítják az akaratát hogy kitér az útjából, és tehetetlenül keringenie kell körülöttem a gyönyörtől és varázslattól – egyre kisebb körökben, egyre közelebb, míg végre nem bírja tovább

erővel –, és ájultan rá kell hullania a vészes égítest izzó magvára: a szájamra.

Majd a hazatérő férj megadja a magyarázatot:

– Ja a Skurek! – mondta – tudom már... a faügyben! Örülök, hogy nem talált itthon – rémes ember szegény, olyan süket, mint az ágyú, de nem vallja be, csak folyton beletartja az orrát az ember pofájába, hogy a szájmozgásról értse a szót: mert méghozzá rövidlátó is az istenadta. Majd írok neki, hogy átveszem azt a két vagont.

(Az idegen)

8. vagyoni helyzet (fortuna)

Másképp kell jellemezni, illetve motiválni gazdagot és szegényt. Persze aszerint, hogy az író hogyan foglal állást az osztályküzdelmekben, negatív vagy pozitív topikát aggathat gazdag vagy szegény hőseire. Tulajdonképpen – irodalomtörténetileg tekintve a kérdést – egymás mellett élt és hatott az antik topika, amely szerint a gazdagság és a jólét egyértelműen pozitív, és a sztoikus-cinikus tanokkal keveredett keresztény tanítás, amely szerint a szegénység az egyik legfőbb erény. Ezt az evangéliumi értelmű szegénységet mutatja be Kosztolányi:

Te elfelejtetd, hogy délben mit ettél,
kivel beszéltél tegnap, ki az ellenséged, barátod,
mert gazdag vagy s feledékeny.

Úgy elhagyod élményeid, mint kiolvasott
újságaid a gyorsvonatok hálófülkéiben,
s robogsz tovább,
köszönve ennek, mosolyogva emerre,
igen szórakozottan.

De a szegények még most is tudják,
mit mondtál te nekik öt évvel ezelőtt, hogy
végigmentéi a budai utcán,
s megsimogattad szőke kisfiúk fejét,
ki azóta
ott porlad a tabáni temetőben.

Óvják ők azt, ami élet,
félreteszik, amit csak megérintett,
mint azt a siralmas bádogdobozt, amelyben
cigarettát tartottak valaha mások.
A szegények virrasztanak, vigyáznak mindenre,
élnek tehelyetted is,
és nem felejtenek.

(Szegények)

9. állapot (condicio)

Más tettek várhatók el aszerint, hogy valaki előkelő vagy alacsony sorban él; hivatalt visel-e vagy magánember; atya vagy fiú: állampolgár vagy

idegen; szabad vagy rabszolga; nős vagy nőtlen; vannak-e gyermekei vagy családtalan stb. Kemény Zsigmond például úgy mutatja be Gyulai Pált, Báthory Zsigmond kancellárját, a szándéka szerinti mintahivatalnokot és mintaudvaroncot, hogy udvaronchoz nem illő foglalatosságot gyakorol. Ez a közvetett jellemzés előlegezi tragikus bukását.

És Zsigmond fejdelem' leghűbb kegyence Svetont forgatja.

Csodálatos!: a zsarnokok és hízelgők kiemelkednek a történetész sötét lapjairól, mint roskadt sírkövekből éjfélkor a holtak üres alakai. – Csodálatos!: azon kevés vonásoktól, miket Clio a feledésből megmentett, egész jellemek nyernek színt, életet, kinyomatot... Ezer bűnös árnyak, hajdan a Tiberiusok' és Caligulák eszközei, zibongnak Gyulai körül. A múlt idők följegyzett viszonyait – mint egy kiásott csonka szobort a művész keze – kiegészíti az élénk képzelődés. – Csodálatos!: kegyencünk előtt áll a Caesarok korszakának sötét szelleme, több arcokkal mint a keletindiai bálványoké.

– Csodálatos!: e látvány arcai, olly udvariak vonalaiból vannak összeállítva, kiket Sveton és a világvélemény megbélyegzett. Száz ajak mozog alig hallható nessel, mindenik egy eszme által menti magát, mindenik a sors zsarnok törvényeiről szól, mellyek midőn a viszonyok hatalmánál fogva megszüntetik akaratszabadságukat, eltörlik a tulajdonitást és bünsulyt.

Gyulai bosszankodással dobta el a latin történetíró s meg nem fogható e hangulatot.

(Gyulai Pál)

10. jellemvonás (*animi natura*)

A fukarsághoz, haragossághoz, irgalmasszívúséghez, kegyetlenséghez, szigorúsághoz hasonló és egyéb jellemvonások: ugyanis hozzájárulnak a hitelességhez, avagy levonnak belőle. Quintilianus például hozza fel a táplálkozást, amelyből következtetés vonható le arra, hogy valaki pazarló-e, önmegtartóztató-e, vagy fősvény. Csokonainak *A fősvény* című versében a hős jellemzésének csattanója magára a költőre, illetve az olvasóra mutat vissza:

„Melly szörnyű kár! egy szél kedvem el rablotta

„Lantornás ablakom ketté szakasztotta.

Így tűnődik: s most is neheztel reátok

Hogy ő rolla ingyen verset írhatátok.

11. foglalkozás (*studia*)

Másként viselkedik ugyanis a paraszt, a jogász, a kereskedő, a katona, a hajós, az orvos stb. Mikszáth például így hasonlítja össze a jogászt és az orvost:

De ő boldogságát is megzavarta a szomszédja, az öreg Richárd, akinek egyszer megmutogatta virágpadjait, palántáit.

– Szebb-e ennél a paradicsom, mit gondolsz? – kérdező Balduin.

– A paradicsomot nem tudom, mert azt még nem láttam. Még eddig, hála istennek, nem küldtél oda. Balduin ugyanis orvos volt a

mesterségénél fogva.

– Hiába küldenék – felelte Balduin nevetve –, mert oda a mesterségednél fogva be nem eresztenék. (Richárd ugyanis a leghíresebb prókátor volt Veronában.)

(*Galamb a kalitkában*)

12. a külvilágnak alkotott önarckép (*quid affectet quisque*)

Például, hogy valaki gazdagnak, okosnak, igazságosnak vagy hatalmasnak akarja magát feltüntetni a többiek szemében. Babits például első kötetének élére olyan verset helyezett, ahol erős. körvonallakkal rajzolja magát a tömegtől elkülönülő, a kiválasztottakhoz szóló felkent költő-papnak:

Gyűlöllek: távol légy, alacsony tömeg!
ne rezzents nyelvet: hadd dalolok soha

nem hallott verseket ma, múzsák
papja, erős fiatal füleknek.

(*In Horatium*)

13. korábbi tettek és mondások (*ante acta dictaque*)

A személy múltbeli magatartásából lehet ugyanis a jelenlegi dolgokra következtetni. Petőfi például – mai szemmel nézve egyébként igazságtalanul, de indulatilag érthetően – árulással vádolja Vörösmartyt, mert a többséggel szavazott a forradalmi nemzetgyűlésben az olaszok ellen nyújtandó katonai segély ügyében. Vörösmarty korábbi nagyságát szembeállítja jelenlegi tétével:

Te voltál a nemzet költője?
Te írtad azt a Szózatot,
Mely szólt egy országnak szívéhez?...
Azt most már szétszakíthatod,
Mert hieroglif lett belőle,
Amelyet senki meg nem ért. –
Nem én tépem le homlokodról,
Magad tépted le a babért.

(*Vörösmartyhoz*)

14. név (*nomen*)

Ritkán használják, és meglehetősen tompa érv, de már Euripidésnél is előfordul egyszer, aki egyik hőse nevéből vezeti le a névben etimológiailag benne lévő testvérgyilkosságot; gyakran lehet szójáték alapja. Az ilyesfajta beszélő neveket nálunk, különösen a felvilágosodás és a vele szoros kapcsolatot tartó reformkori írók kedvelték; Táncsics Mihály például egy regényének címszereplőjét *Pazardinak* nevezi.

15. személyi bizonyítékok (*argumenta ad hominem*)

Ezekkel akkor él az író, ha ellenfelének – illetve az ellenszenves szereplőnek – cselekedeteit vagy szavait használja fel arra, hogy azokból merítsen bizonyítékokat. Nádas Péter regényében például a főhősnek, Simon Péternek nagyapja elmagyarázza, hogy ősük, az evangéliumi Cyrénei Simon azért tévedett, mert szégyennek tartotta Jézus kereszthalálát és a templomi

rendőrség főnökének, rabbi Abjatarnek magyarázata e véleményében csak megerősítette. Pedig éppen abból kellett volna az ellenkezőjére következtetnie:

Nem érezte meg a keresztfa súlyában a figyelmeztetés terhét, csak megaláztatást érzett szegény, s ezért a Törvényhez, rabbi Abjatarhoz futott. Panaszkodik. De mit mondhatott rabbi Abjatar, miközben ébenfa rudacsákra akasztotta írástekerseit? Ezért mondom néked, minden súlyban ne csak a súlyt érezd, ne a megaláztatást, mert ha az Úr terheit megérteni nem tudod! Ne szenvedj! A mocskos állat szenved tebenned! A szenvedés súly. A súly pedig figyelmeztetés. Ennek örülni kell!

(Egy családrege vége)

Tárgyi érvek (argumenta a re)

Ezeknek beosztása rendkívül változó, mert az elméletírók – hogy megkülönböztessék ezeket a toposzokat a személyi érvektől – igen különböző osztályokat állítottak fel. A legbevettebb osztályozás tíz fajtáját különbözteti meg azokban a viszonyokban, dolgokban és körülményekben, amelyek a cselekménnyel, a személlyel kapcsolatba hozhatók. Másik összefoglaló nevük: *a körülményekből fakadó jellemzők (attributa ex negotiis)*.

1. Okból vett érvek (argumenta a causa)

Alapvetően különböznek a lélektani és az általános (természeti stb.) okok.

1) *A lélektani ok (ratio faciendi): a majdani tettek indító okai a tanácskozó nemben (genus deliberativum), az elkövetett tettek okai pedig a törvényszéki és a szemléltető nemben (genus indiciale udiciale, genus demonstrativum) szükségesek. Két fajuk van, az egyik a jó elérését, a másik a rossz elkerülését célozza. A jó elérése négy alfajra oszlik: megszerzés (adeptio); növelés (incrementum); megőrzés (conservatio); végül a használat (usus). Petőfi például a „lázaság” fogalmának értelmezésével végigmegegy a szabadság megszerzésétől annak használatáig az egész hierarchián:*

És lázas?... ha lázas az,
Midőn az ember érzi és kimondja,
hogy ő is ember, mint akárki más,
Úgy büszkén mondom: lázas vagyok.
S tudnám csak mindazt, amit érezek,
Úgy, amint érzem, kimondani,
Föllázadnának milliók velem,
S reszketne a világ,
Mint Spartacustól Róma reszketett,
Midőn eltépett láncokkal
Verték falát a gladiátorok! –
Nagyságos úrfi, isten önnel,
Mi együtt többé nem maradhatunk,

Én önnel mint ember beszéltem,
És hogyha egyszer már
A szolga emberré emelkedik,
Éhen hal meg vagy a bitófán,
De többé szolga nem lesz!

(Az apostol)

A rossz elkerülése szintén négy alfajra oszlik: kikerülés (*evitatio*):
szabadulás (*liberatio*): kisebbítés (*imminutio*): elviselés (*tolerantia*).
A kikerülésre példa:

Távol járj tőlünk te gonosz fösvényiség,
Mert lám te voltál örök keserűség,
Te miattad szälla reánk hitetlenség,
Te miattad elhagy minket az istenség,
Te miattad elvész lám örök dicsőség.

(Szkhárosi Horváth András: *A fösvényiségről*)

A szabadulásra példa:

Én nem a győztest énekelem, [...]
hanem azt, aki lesz, akárki
ki először mondja ki azt a szót,
ki először el meri mondani,
kiáltani, bátor, bátor,
azt a varázsszót, százezrek
várta, lélekzetadó, szent
embermegváltó, visszaadó,
nemzetmegmentő, kapunyitó,
szabadító drága szót,
hogyan elég! elég! elég volt!

(Babits Mihály: *Húsvét előtt*)

A kisebbítésre példa:

Ma még nem. Ma még semmiképp se bújhatok
el a földbe. Ma még kertből
darázs-szonáta szüremlik föl a házba
s éjszakára a szerelem fészke is
megtelik sikolyokkal.

(Csoóri Sándor: *Halasztás*)

Az elviselésre példa:

s jaj fénylek, mert fényes veszedelem virraszt fejemnél,
mint a legvégső hajnalt e sugár-virágot úgy viselem,
arcvonás nem mozdul el, bár tudom, a villámló bárdot
hányszor rúghatta vissza Hunyadi László nyaka,
de két sújtás közé képzelt életem ezért szeretlek,

2) *Természeti okok*: két alakjuk van: azok, amelyek kényszerítő okozat összefüggéséből származnak, ezért megfordíthatatlanok, és azok, amelyek megfordíthatók, vagy nem szükségszerűek. Az elsőre (*argumenta necessaria*) példa Pázmány Péter mondása *Kemény János Önéletírásában*:

mert noha ím látod, édes öcsém, nekünk elégséges hitelünk, tekintetünk van mostan az mi kegyelmes keresztény császáruk előtt, de csak addig durál az az német nemzet előtt, míglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik floreálni, azontúl mindjárt contemptusban jutván, gallérink alá pökik az német, akár pap, barát vagy akárki légyen,

A másodikra (*argumenta non necessaria*) példa Vörösmartytól:

Vagy jöni fog, ha jöni kell,
A' nagyszerű halál,
Hol a' temetkezés fölött
Egy ország vérben áll.

(Szózat)

Néha az okokból vett érv (*argumentum a causis*) elnevezés alatt szokták tárgyalni a hatásból vett érvet is (*argumentum ab effectis*).

Erre a legszebb példa Arany Széchenyi-ódája, amelyben Széchenyi alkotásaiból (lóverseny, kaszinó, vasút, Akadémia, Duna- és Tisza szabályozás, Lánchíd, magyarosítás) állít maradandó emlékjelet az elhunytak:

Emléket, oh hazám, mit adsz e sírra?
Hová tekintesz földeden, magyar,
Hol Széchenyi nevét ne lásd megírva
Örök dicsőség fénysugarival?
Ha büszke méned edzi habzó pálya,
Ha eszmeváltó díszes körbe gyűlsz,
Ha szárnyakon röpít a gőz dagálya
Ha tenni szépre, jóra egyesülsz;-
Duna, Tisza... ez mely prüszögve hordja
Fékét, s szabályhoz törni kénytelen;
Amannak hódol a sziklák csoportja,
S Trajánusz híre újból megjelen;
Az ifjú szép Pest, ki bizton ölelve
Nyujt Corvin agg várának hü kezét,
S az édes honni szót selypiti nyelve –
Széchenyié mindez emlékezet!

(Széchenyi emlékezete)

2. A helyből vett érvek (*argumenta a loco*)

Elsősorban a tárgyalt cselekedet valószínűségéhez járulnak aszerint, hogy síkságon vagy hegyvidéken, tengerparton vagy szárazföldön, megművelt vidéken vagy vadonban, lakott vagy lakatlan területen történt a műben tárgyalt tényállás. Az elméletirők két alapfaját különböztetik meg: természeti (*naturalis*), ha a tengeren, a hegyen vagy a mezőn történt, és épített vagy pozitív (*positivus*), ha városban játszódott le. (Ez további nyolc alfajra oszlik.) A természetire példa:

Nem Pesten történt, amit hallotok.
Ott ily regényes dolgok nem történnek.

(Petőfi Sándor: *A négyökrös szekér*)

A pozitív alfajai a következők:

1) *Nyilvános helyek, mint színház, stadion stb.*

Babits például filozófiai költeménye végén a Duna-parti sétányra helyezi át hőst, a filozófia alapkérdésein töprengő tudóst.

Képzeld el őt most enyhébb téli estén
a Dunaparton bolygani magában,
ezen az áldott ifjú Budapesten
a jégtörés keserves évszakában,
mikor zord úntság lovagol a testen
s a lélek nem tud bízni csillagában,
de gyönyörködni tud még benne. (Drága
csillag az űrben: semmiség virága!)

(*Hadjárat a semmibe*)

2) *Magánház vagy lakás*

Kosztolányi például egy szobaberendezés felsorolását használja érvek, amely önmagában bizonyítja a szubjektum elidegenedését.

Kik élnek itt a dolgozószobámban?
Az ingaóra, mely siet serény
útján tovább, a telefon, a lámpa,
s szivarom, a tűz, a fény. Meg én.

(*A bús férji panasza*)

3) *Megszentelt hely, pl. templom, kápolna*

Vörösmarty például a száműzött király lelki megbékélését helyből vett érvel bizonyítja:

És az évek múltán a' vadonban
Domb alatt, hol forrás csörgedez,
Mellyhez a' vad csörtető robajjal

Jár, ha hévtől szomjan epedez:
Egy jámbornak áll kis kápolnája,
Nyílt, földetlen, ég mosolyg le rája.

Egy letűzött kard a' szent kereszt ott,
És az oltár isten-adta föld,
Térdepelve éjt napot hosszában
A' remete ott ahítva tölt;
És ragyogva ömlik el szakála;
Mindenik szál lelki béke szála.

(*Salamon*)

4) *Vallásos tiszteletben részesülő hely*, pl. temető, síremlék

Arany versében a nagykőrösi temető látszólag egyszerű leírása csattanós érv a múlandóság egyetemes törvénye mellett.

A holtak álmai felett
Szépen virúl a kegyelet
E nyugalom-hazában;
Hűs a berek és zöld a hant:
A hála műve megfogant,
S tovább tenyész magában.

Ki tudja, mily rég lehete,
Hogy itt az első csemete
Először hajta lombot!
Azóta hány délceg fa Iőn
Fej-oszloppá e sírmezőn -
És hány szív összeomlott!...

(*Temetőben*)

5) *Hírhedt hely, mint nyilvánosház.*

Krúdy például, miután elvezeti hősét, Czifra János temetésrendezőt a nyilvánosházak utcájába, Jella asszony hírhedt intézményének leírásába belesűríti mindazt a borzalmat, amelyet e hely magába rejt.

A ház – mint Frank Jeremiás és Neje valamennyi háza – sötét udvaros, dohos, düledező ház volt. Mintha már réginek és rongyosnak tervezte volna új korában is építője. A vakolat lehullott, az ablakok olyan szennyesek voltak, mint az arcok, amelyek rajtuk kibámulni szoktak. A lépcsők arra látszottak építve, hogy részeg ember kitörje rajtuk a nyakát, miután felhúzták, feltolták, felvonszolták az emeletre, hogy órájától és pénztárcájától megfosszák egy setét szobában... Olyan volt a ház, mintha egy Dickens-regényből volna kivágva, de ő ezt nem tudta.

(*Asszonyságok díja*)

6) *Távolság*, azaz hogy közel vagy távol van-e valami.

Berzsenyi a társas élet előnyei miatt dicséri a fővárosban lakást:

Barátom! a' Bölcs boldog mindenütt,
Az Hortobágyon, az Pesten, Budán,
Mert ő magával hordja kincseit;
De boldogabb ott még is, hol körülte
A' nyájas élet hinti kellemeit
És szíve, lelke tárgyát lelheti,
Mint hol magába zárva él magának,
S csak álma tündér képét kergeti
Mint egy vadonban bujdosó Fakír.

(Vitkovics Mihályhoz)

7) Az épület minősége, vagyis hogy milyen környezetben áll.

Petőfi például helyből vett érvet használ Szendrey Júlia iránt érzett szerelmének magasztalására, midőn Nagykárolyról ír:

Amott a fogadóval átellenben a kert és benne a fák, mellyek alatt először láttam őt, tavaly, szeptember 8-kán, délutáni 6 és 7 óra között. Ez időtől számítom életemet, a világ lételet... az előtt nem voltam én, nem volt a világ, semmi sem volt; akkor lett a nagy semmiségben a világok milliója és szivemben a szerelem... mind ezt Juliskámnak egy pillantása teremté. Édes elandalodással nézek át ama kert fáira, és áldást mondok rájuk, még arra is, a ki őket ültette. –

(Úti levelek Kerényi Frigyeshez)

8) Az épület vagy a város nagysága, szűkössége vagy tágassága. Mészöly Miklós olyan színhelyre vezeti a hőst, ahol a miniatűr méretek sejtetik az álomszerűséget:

A központi terecske mintha a bécsi Graben téglalap formáját, arányait utánozta volna, és ebből ágazott szét néhány önmagába visszakanyarodó utcácska. S ennyiből is állt a városka.

(Merre a csillag jár?)

A helyből vett argumentumok leggyakrabban a hely- és tájleírások alkotórészei. Az egyszerű argumentum és a hosszas leírás, (amely valamely nagyobb mű alkotórésze) között az átmenetet a külön retorikai műfajt képező epideiktikus hely- és tájleírások alkotják. A klasszicista iskolás gyakorlatban külön oktatták ezeket a leírásokat; Csokonai nem egy nagy verse. (pl. *Az este* és *Az álom*) is ilyen iskolás gyakorlatból nőtt ki.

3. Az időből vett érvek (*argumenta a tempore*)

A retorikusok kétfajta időt különböztettek meg, és ennek megfelelően rendszerezték a belőlük meríthető bizonyítékokat is.

1)j *Általános idő* (*tempus generale*, görögül: *khronosz*): ez a történelmi időpontot és a vele kapcsolatos korszellemet jelenti. Ennek is megvan az epideiktikus korfestésen keresztül az összeköttetése a nagyobb irodalmi művekbe illesztett, a történelmi viszonyokra vonatkoztatott fejtegetésekhez, amelyek igen gyakoriak például a történelmi regényekben. Többnyire

hármás felosztást szoktak vele kapcsolatban érvényesíteni aszerint, hogy ti. az események kezdetéről, közepéről vagy végéről meríti az író a bizonyítékot; van, mikor a felosztás kettős, mert csak a kezdetet és a véget veszi figyelembe.

Degré Alajos például ifjúsága kezdetét úgy mutatja be, mint olyan időt, amely megalapozója volt az 1848-49-es nemzedék csodatetteinek is:

A múlt nemzedék ifjúsága megérdemli, hogy egy lap számára is fenn legyen tartva ott, hol a közelmúlt nagy időkről van szó.

Mi zajban nevelkedtünk, s vihar közt lettünk férfiakká.

Megdöbbenve gondolok vissza, hogy azon időből, midőn – mint szegedi bölcsészhallgatók – kissé emelkedettebb dolgokkal is kezdtünk foglalkozni, s érdeklődtünk az irodalom iránt, midőn Pálffy Albert az utcán egy urat mutatott, aki látta Vörösmartyt, s akinek én azután mindig egész tisztelettel köszöntem, csak azért, mert látta Vörösmartyt, mondom, azon időből, az akkori pályatársak közül ma alig tudok még kettőt-hármat az életben. Sokat, nagyon sokat elsepert a vihar, a csatátér, száműzetés, bitó, búbanat, üldöztetés, meg a kor is irtóztató aratást tőn.

(*Visszaemlékezéseim*)

Márai Sándor pedig a ferencjózsefi boldog békeidő végét rögzíti egy olyan jelenetben, amely maradéktalanul kifejezi a visszavonhatatlan elmúlást.

Tetszett is nekem, hogy ilyen ünnepélyes esemény színhelye a mi nyaralónk; az alispán is nálunk uzsonnázik, ez a nagyúr... s ha jó a kedve, talán hegedül majd. Olyan bőséges, ünnepélyes, a nyár érett békéjével aláfestett, beérkezett polgári ünnepélynek készült ez az eljegyzési délután [...]

Asztalhoz ültünk, mikor az alispánt elhívták a kertbe. Megyei huszár állott odalenn feszes vigyázzban és levelet adott át neki.

Föltépte a levelet, visszajött a tornácra, megállt a küszöbön, hallgatott. Nagyon sápadt volt; fekete Kossuth-szakállt viselt; ebben a gyászkeretben halottfehéren világított most riadt arca.

-- Mi az, Endre? – kérdezte apám s eléje ment.

- Megölték a trónörököst – mondta s idegesen legyintett.

A nagy csendben a cigányzene oly közel hangzott, mintha itt a kertben játszott volna. Az asztal körül, kezükben a hagymamintás-csészekkel, mozdulatlanul ültek a résztvevők, valamilyen holtpontra megmerevedett mozdulattal, mint egy némajátékban. Apám tekintetét követtem; tájékozatlan pillantással nézett az égre.

Az ég világoskék volt, híg, nyári-kék. Bárányfelhő sem úszott rajta.

(*Egy polgár vallomásai*)

2) *Különleges idő (tempós spéciddé, görögül: khairosz)*: ide tartoznak azok az időviszonyok, amelyek a periodikusan visszatérő korszakokra, illetve időszakokra vonatkoznak, illetve azok, amelyeket a természet vagy az emberek tevékenysége szabálytalan időközökben jelöl ki bizonyos tevékenységfajta. Cicero három fajtájukat különbözteti meg:

a) *nyilvános (publicum)*: amikor az egész közösség valamilyen oknál

fogva részt vesz valamely, az időben rendszeresen visszatérő eseményen (naptári ünnepek, közösségi játékok vagy drámai előadások); ide tartozik a háború is, amely szintén az egész közösséget érinti, így Balassi Bálint a pünkösdi ünnepéhez köti a természet és az ember megújulását és benne a végvári harcok újrakezdését is:

Áldott szép Pünkösdnek gyönyörű ideje,
Mindent egészséggel látogató ege,
Hosszú úton járókot könnyebbitő szele!

Te nyitod rózsákat meg illatozásra,
Néma fülemile torkát kiáltásra,
Fákot is te öltöztetsz sokszínű ruhákba.

Neked virágoznak bokrok, szép violák,
Folyó vizek, kutak csak neked tisztulnak,
Az jó hamar lovak is csak benned vigadnak.

(Borivóknak való. In laudem verni temporis)

b) közös (commune): olyan visszatérő események tartoznak ide, amelyek mindig ugyanarra az időre esnek, pl. aratás, szüret, hőség, fagy. Dsida Jenő a nyár végét ragadja meg, mint olyan szimbolikus időt, amely egyszerre hordozza magában az életet és a pusztulást:

Ma még repülnek. Dongva, zöngve szállnak,
rezeg a fény szitáló szárnyukon.
Fekete rajban ellepik a konyhát.
Apró, szőrös lábakkal kéjelegve
mászkálnak a halott patkány szemén.
Édes piszokba túrnak. Sűrű moslék
szivárványszínű fertőjén a bomlás
sötét nektárját szürcsölik s gomolygó
gőzben cikázva zsonganak, kövéren.
Holnap már szédelegnek és – ha csöndes
magányodban feszülten hallgatózol –
hallod, hogy koppannak puhán a padlón...

(Légyhullás)

e) egyedi (singulare): olyan időbeli esemény, amely az egyes emberrel mint magánemberrel szokott életében megtörténni, mint például esküvő, áldozás, gyászeset, lakoma, álom. Pilinszky János például vallási életének egy pillanatát emeli ki, s ebből a múltbeli argumentumból rajzolja meg önarcképét:

Bevallottam: *a naplementét Svájcban.*
Nem lett volna szabad.
Gonosz fereg az önvád. Az erősek
hajnalban kelnek, fát aprítanak,
isznak egy korty pálinkát, s így tovább.
Mivel csak ők, az erős gyilkosok

ismerik a füvek, fák, madarak,
a nők és a csecsemők nyelvét.

(Gyónás után)

Egy másik versében a látszólag kusza mindennapok mögött ismeri fel a lét keresztényi értelemben vett szerkezetét, a halált és a megváltást.

Milyen nap is van ma? Úgy élek,
hogy össze-összezavarom
az idő, menetrendjét.
„Latrokként – Simoné Weil gyönyörű szavával
- tér és idő keresztjére vagyunk mi verve emberek.”
Elalélok, és a szálkák fölriasztanak.
Ilyenkor metsző élességgel látom a világot,
és megpróbálom feléd fordítani a fejemet.

(Juttának. Naplórészlet)

4. A módból vett érvek (*argumenta a modo*; másképpen a *ratione*: az eljárásból vett toposz)

A cselekedet végrehajtásának módját jelöli, mégpedig mind a tényleges végrehajtás mikéntjét, mind pedig a cselekvő személy lélek- állapotát. Cicero annak alapján osztályozta, hogy a tettes milyen lelki kiindulópontból cselekedett.

1) *szándékolt mód (prudentiae ratio)*: azokra a cselekedetekre kell alkalmazni, amelyeket titokban vagy nyíltan; erővel vagy rábeszéléssel követtek el. Virág Benedek, amikor Jeruzsálem pusztulásának borzalmait ecseteli, erős érvként használhatja azt, hogy az ellenség anyjuk szeme láttára mészárolta le a gyermekeket.

Tudnillik már most az Igazság Istene méltó
Bosszút áll rajtad; régen letapodtad az Ő szent
Törvényt, kegyes intésit kinevetted; örültél
Undokságidnak: sőt napról napra tetézted,
A' sok bűnre hanyatthomlok, mint esztelen állat,
Szüntelenül vetemedvén. Hogy vesztetre jutottál.
Jérusalem! hogy az ellenség feldúlta temérdek
Kincseidet: hogy az al, s fel Rendet elűzte: hogy annyi
Kisdedeket dühösen kiragadt az anyáknak ölkéből,
És felmészárolt szemeik láttára kegyetlen
Kézzel: mindezeket förtelmes bűnöd okozta!

(Jeremiás keservei)

2) *szándékaltalan mód (imprudentiae ratio)*: akkor alkalmazzák, amikor a cselekedet tudatlanságból, véletlenből vagy kényszerítő szükségyszerűségből fakad. Ez utóbbira példa Arany *Ráchel* című versében a bethlehemi gyermekeket legyilkoló poroszló viselkedése, akihez a szerencsétlen anya hiába könyörög, hiszen az parancsot teljesít. Ráchel hozzá is teszi, magyarázatképpen: „Feledém, hogy szolgál!”

A tudatlanságból elkövetett cselekedetek argumentációja bőséges humorforrás; Gorcsev Iván például így magyarázza a maga szerencsétlenségét:

- Igen? Hát akkor tudja meg, hogy oroszul nem tudok! Érti ezt a tragédiát? Szüleim mindig franciául beszéltek, hogy begyakorolják a nyelvet. Az első szerelmem örökre elhagyott, amikor egy varietében megkért, hogy fordítsam le a kozák népdalénekes Volga-dalát, és miután lefordítottam, kiderült, hogy az illető görög filmszínész, aki a Víg özvegy című operettből énekelt betétszámokat... Ne kacagjon a tragédián, amely bosszúért kiált az égre az amerikai filmgyártás és a francia filmirodalom mételye ellen. Oroszul annyit tudok, hogy atyuska, bátyuska és öcsüke. Esetleg nénuska. Ez minden.

(Rejtő Jenő: *A tizennégy karátos autó*)

Ehhez a csoporthoz tartoznak azok az érvek is, amelyek érzelmekből vezetik le a tettet (pl.: neheztelés, harag, szerelem stb.). Petőfi például Kölcsey megbántott szellemét idézi fel, aki ha föltámadhatna sírjából, méltatlankodásában bosszút állna a korcs utódokon:

Hát e falak közt hangozának
Nagy szavaid, oh Kölcsey? . . .
Ti emberek, nem féltek: éppen
E szent helyet ily nagy mértékben
Megszentségteleníteni?

Nem féltek-e, hogy sírgödréből
Kikél a megbántott halott?
Hogy sírgödréből ide jő el,
S – hogy hallgassatok – csontkezevel
Szorítja össze torkotok?

(*Nagy-Károlyban*)

Quintilianus görög szóval troposznak nevezi a módból vett bizonyítékokat, és két fő csoportjukat különbözteti meg aszerint, hogy nyíltan vagy titokban követték el a tettet. A mód topikája döntő szerepet játszik a detektívregény műfajában.

5. A képességekből vett érvek (*locus a facultate*)

Cicero egy későbbi magyarázója két fajtáját különböztette meg: az elsőbe tartoznak azok a lehetőségek, körülmények, amelyek nélkül valamit egyáltalán nem lehetett volna megcselekedni, a másodikba azok, amelyek a tett elkövetését megkönnyítették. Ide tartoznak az eszközök is (*instrumentum*). Ez utóbbit néha az anyagból vett toposznak is nevezik (*locus a materia*). Ilyen például az a tör, amelyet Kund Abigél adott kedvesének, s amellyel az megölte magát (Arany: *Tetemre hívás*). Arra a képességre, amely nélkül valamely tettet nem lehetett volna végrehajtani, jó példa Aranynál Toldi jobbkezesessége, amellyel leleplezi magát Piroska szemében az álház bajvívás alkalmából. Arany ezt az argumentumot kulcsmotívummá fejleszti, mert Piroska Toldi jelenlétében céloz rá

Lőrincnek, és a rákövetkező összecsapásból fejlődik ki mindhárunk tragédiája.

Akkor – nem tudom én mely csintalan ördög,
A kis bor-e, melyben ajaka megfordott,
Vagy az érzés, a már eltemetett, régi,
Súgta Piroskának, hogy ezt mondja néki:
„Édes uram, mért is tetteti kegyelmed,
Kíméli a *jobb*ot a *bal* keze mellett?
Tudom én, jól láttám, mire képes jobbjá:
Hát a *viadalkor*, az utolsó kopja?...”

(Toldi szerelme)

6. A minősítésből vett érvek (*argumenta ex finitione* vagy *locus a finitione*)

Külső formájukat tekintve ezek a bizonyítékok azonosak a statusok tanában tárgyalt status finitionis-szal, amely esetben a tett minősítése körül forog a bizonyítás. A különbség az, hogy a status esetében az egész tárgyalt ügyről, a toposzéban csupán a bizonyítás egy részében alkalmazott segédeszközzől van szó.

A minősítés egyik alapformája lehet a szóban forgó tárgy etimologizálása, a másik – igen gyakran alkalmazott forma – a részletekre bontás (*divisio*); ez különösen fontos lehet, ha cáfolnunk kell, mert az ellenfél részleteire bontott érveit egyenként könnyebb megsemmisíteni. Bajza József például így cáfolja meg ellenfelének vádját, mely szerint ő faragatlan:

De ez a fennforgó kérdésnek még csak egyik része, hátravan az, ami egyenesen a grófot érdekli. Mit fog az olvasó arra mondani, hogy a gróf a faragatlanság vádjában nem egyedül csak igazságtalan, hanem ezenfelül még szerénytelen is? Íme a gróf veti szememre, hogy ellenkezőimmal faragatlanul vetekedem! A gróf? ki minden sértő és alacsonyító predikátumokat összeszedett szókönyvekből, csakhogy velők engemet bánthasson. Mondja meg az igen finom nevelésű gróf, úgy tanította-e valaha nevelője illendőségre, hogy intéseit ocsmány szitkokban mondogatta a grófhhoz. Valóban mesteréhez méltó lett a tanítvány. Azt, kitől illendőséget kíván, maga *goromba, faragatlan, szüntelen veszekedő, mérges epés nyállal piszkolódó, maró szájú, szívtelen, agyarkodó, kaján, irigy, pulyalelkű, marakodó, szentenciákat köpdöső, ádáz*, s amit legelől kellett volna mondanom, *fekete lelkű* címekkel tiszteli meg. Bizonyára, ezek mind finom, méltóságos grófhhoz illő beszédek, nevelt ember szájában jól állnak, szóval gróf Dessewffy *faragottságai*, melyekkel „literatúráját meglágyította, életét kipuhította”. Ó szegény! hogy a gróf eléggé szerénytelen, hogy a gróf nem pirul maga vétkét más szemére vetni.

(*Észrevételek a conversations-lexikoni pörhöz gróf Dessewffy József ellen*)

Mivel a *divisio* mindig az az elem, amely összeköti a tételben kitűzött absztrakt meghatározást a konkrét esettel, ezért természetéhez tartozik a katalóguszerű felsorolás, amelyben lépésről lépésre küszöböli ki az író a

föltételezhető ellenvetéseket. Ezt a kiküszöbölő eljárást hívja Quintilianus eltávolításnak (*remotio*). Illyés Gyula például azt az alaptételét, hogy a totalitárius társadalom mindenre kiterjed, és mindent zsarnoksággá változtat, végtelen remotióval bizonyítja, amelynek során bemutatja az életnek a politikától látszólag legtávolabb eső mozzanatait is, amelyeket a zsarnokság mégis saját képére formál.

ha magadban beszélgetsz,
ő, a zsarnokság kérdez,
képzeletedben
se vagy független,

fönt a Tejút is már más:
határsáv, hol fény pásztáz,
aknamező; a csillag:
kémlelő ablak,

a nyüzsgő égi sátor:
egyetlen munkatábor;
mert zsarnokság szól
lázból, harangozásból,

a papból, kinek gyónol, a
prédikációból,
templom, parlament, kánpad:
megannyi színpad

(Egy mondat a zsarnokságról)

Ha a remotio során sikerül az írónak a részletezéssel szétboncolt fajfogalmat két nemfogalomra redukálni, akkor ezek kölcsönösen egymást kizáró ellentétként jelennek meg. Ezt az eljárást hívják *complexiónak* vagy görögösen *dilémának*, amely *dilemma* alakban ismeretes a magyarban. Ez igen erős feszültséget teremt, ezért leggyakoribb a tragédiában vagy a tragédia eszközeit használó lírában. A magyar irodalom talán legnagyobb szabású dilemmája a *Szózat*, a maga kettős, élet-halál irányú érvrendezésével. Végig dilemmákra épül Ady verse is, a *Fölszállott a páva*. A romantikus regény is kedveli: Az *arany ember* cselekményének fordulópontja, amikor Krisztyán Tódor távozása után Timár nem lát már maga előtt más megoldást, mint hogy álnéven világba bujdosson vagy megölje magát. Ez a dilemma készíti elő az istenítéletet, mert Timár annyira megtörik, hogy – amit évek óta nem tett – feltekint az égre, és imádkozik. Az író a végletekig feszítette a dilemmát, hogy arra csattanós válasz lehessen az isteni irgalom döntése, amely a „helyettes halott”, azaz a Balatonba fült Krisztyán Tódor segítségével megoldja a dilemmát. Ezzel a megoldással Jókai az élet-halál dilemmát tulajdonképpen theodiceába (isten igazságosságának kinyilvánítása, átvitt értelemben azonos a theophaniával, azaz a rejtőzködő Isten megjelenésével) vezette át úgy, hogy a dilemmát kárhozat és üdvözülés, Semmi és Létező dilemmájává avatta. Ezt leghatásosabban a kárhozatot az eleve elrendelésbe belenyugvó lélekkel fogadó, az öngyilkosságra készülő Timár jellemzése jeleníti meg.

Timár lehajolt a hullámhoz, hogy megcsókolja azt, mint ahogy megcsókolja az ember édesanyját, mikor hosszú útra készül, – mint ahogy megcsókolja a puska csövét, mielőtt fejét szétzúzná véle.

7. *A hasonlóból vett érv (locus ex similibus)*

Nem lehet elválasztani a példától (*exemplum*), mivel mindkettő azonos módszerrel, a rávezetéssel (*inductio*, görögül: *epagógé*) készül. Éppen ezért később a példánál tárgyaljuk.

Ide szokták sorolni az ellenkezőből vett bizonyíték (*locus a contrario*) alfaját is. Ez maga is több részre oszlik:

1) *föltételezésen alapuló, ellenkezőből vett bizonyíték (locus a contrario in coniectura)*: ennek lényege, hogy amikor valakit valamilyen tulajdonsága alapján vádolnak egy tett elkövetésével, akkor a vádló bebizonyítja, hogy az illető tulajdonság ellentétéből még kevésbé következhet az a cselekmény, amivel vádolják; tehát a vád mégis igaz lehet. Például Vörösmarty – abból a föltételezésből kiindulva, hogy a Helikonon, a költészet szent hegyén csak költőknek és szamaraknak lehet helyük – egy rossz költőt, aki a szent hegyre sóvárog, mert költőnek nem tartható, csak számárként enged fel a Helikonra:

Költő vagy te is, és velem a Heliconra sovárgasz?
Jól van! menni fogunk, én lovag, és te lovam.

(*Pályalombok. Szamárdiák*)

(Azaz: Vörösmarty azzal vádolja ellenfelét, hogy számár, hiszen a Helikonra sóvárog. Az ellenfél azzal védekezik, hogy ő költő, és ezért kíván a szent hegyre jutni. Vörösmarty ellene veti, hogy ez lehetetlen, hiszen ha ő költő, akkor az ellenfele nem az. Ha mégis a Helikonra vágyódik, akkor csakis számár lehet.)

2) *a cél ellentétességéből vett érv (a contrario in fine)*: Kosztolányi egyik novellájában Kasornya Kálmán például azért ment fürdőbe, hogy ott borotvával öngyilkosságot kövessen el, de azután, a fürdés közben, eszébe jutnak élete elintézetlen ügyei, és letesz szándékáról. A történet végén

Zsebében megtapogatta a borotvát. Arra gondolt, hogy öt perc múlva felesége szobájában lesz és megborotválkozik. Mert az áll a még borostás volt. Nem is értette, hogy a borotvát mire másra lehet használni, mint borotválkozásra.

(*Borotva*)

3) *a minősítés ellentétességéből vett érv (a contrario in qualitate)*: ha egy egyértelműen rossznak minősülő tetről kiderül, hogy épp az ellenkező indokból követték el. Vörösmarty például *A szent ember* című versében szerepeltet egy remetét, aki – magányában elfeledkezve az emberi beszédről – átokforma imával dicséri az Istent:

Itt az ősz, bár lelke gazdag,
Elfelejte már beszélni:
Ő imában tud csak élni,

És azontúl ajka hallgat.
 És imája vad, kegyetlen;
 Gondolatban tiszta, szent bár,
 De szavakban isten ellen
 Lábadást és pártütést zár:
 Mintha benső érzemény,
 S a' hazudni termett szó,
 Váltig meg nem egyezvén,
 S mindenik bizván ügyébe,
 Mint makacs két osztozó,
 Felvinnék a' pert az égbe.
 S szent imája,
 Vad danája
 Hangzott messze, hangzott ígyen:
 Légyen átkozott az isten!

Partra száll a szigeten egy püspök, aki helyes imára oktatja a remetét. A püspök azonban hajóján elindul és bámulva látja, hogy a remete utánafut; azt hiszik, hogy a halált keresi, midőn a vízbe lép, de látják, hogy – csodák-csodája – a szent öreg úgy jár a tengeren, mintha az egy pillanatra befagyott volna. Azért jött, mert elfelejtette az új, megjobbított szövegű imát. A püspök a csodáról felismeri, hogy a remete szent, és nem kell törődnie imája nyelvi megformálásával:

Embereknek hangzik a' szó,
 Isten szív után itél:
 A' ki hisz, szeret, remél,
 Az jobbához feljutandó.
 Csalfa szivre, cifra szóra,
 A' szerencsés hazudóra
 A' világ hallgat bolondul:
 A' magas menny meg nem indul.
 Téged isten
 Jól megértett,
 Életedben
 Angyallá tett:
 Mondd tovább is bátran szent imádat,
 És ne rettegj semmi földi vádat.

4) az egymást kizáró minőségek toposza (*locus ab inter se collidentibus*)

Kazinczy egy epigrammáját arra építi, hogy a rossz író nem ember, tehát nem érvényesek rá a felebarátra vonatkozó szabályok:

„Bántani mást vadság... – s *más* a' gaz lélektelen író?
 Azt hozzád s hozzám nem köti semmi kötél.
 Cspid, döfd, rugd, valahol kapod a' latrot! az illyet
 Ütni, csigázni s agyonverni (nevetve) szabad.

(Epigrammai morál)

8. Az összehasonlításból vett érv (*locus a comparatione*)

Felépítése hasonló az előbbi osztályhoz; a különbség az, hogy a *locus a simili* egyenrangú dolgokat hasonlít össze, ez pedig nagybóól a kisebbre, avagy kisebből a nagybóbra utalva teremti meg az összehasonlítást.

1) *Nagybóbról a kisebbre utaló toposz (locus a maiore ad minus)*
Kosztolányi például egy szatírájában kigúnyolja azt az emberbarátot, aki imádja az emberiséget, csak éppen az egyes emberen nem hajlandó segíteni.

Az Emberiség szent barátja ő.
Ha hallja, hogy egy konferencián az
Emberiség tyúkszemére hágtak, vagy egy
kicsit náthás, szívére gyászt köt
s nem bír aludni, olyan izgatott.
Úgy látszik, ők ketten megértik egymást.
Az Emberiség végtelen szerény,
nem nyit be hozzá, nem kér tőle pénzt,
cipőt, meleg ruhát, mint Péter és Pál,
s így véle ő békésen éldegél.
Örök szerelme nem is fogy soha.
A koldusoknak, kik feléje nyújtják
sovány kezük, sosem ad alamizsnát, de
mindegyikkel szívesen kezét fog, mint
ember az emberrel. Ez az elve.

(*Forradalmár*)

2) *Kisebbről a nagybóbra utaló toposz (locus a minore ad maius)*
Kisfaludy Károly így gúnyolódik saját, Széchy Mária murányi hőstettéről szóló darabján, kétségbe vonva, hogy a hősnőnek a szerelmi célon – ti. ‘az ostromló sereg vezérének, Wesselényi Ferencnek férjként való megszerzésén – túl hazafias célja is lett volna az erdélyi fejedelem hadainak várába fogadásával:

Szécsi Marinka dörög s hőst szóktet az özvegyi várba
Ablakból kapu lesz, szép dolog, és nem is új.
Hogy sereg is mene át a’ lyukon, már kell ide sok hit:
Több mint Thalia kér, bár leleménye szegény.

(*Xéniák. Szécsi Mária*)

9. A képzeletből merített toposz (*locus a fictione*)

A görögök ezt a toposzt *kath'hüpotheszin* névvel említik. Az összes fentebb felsorolt toposz szerkezetét követheti, a különbség csupán az, hogy nem az elbeszélés, illetve a tényállás valóságos körülményeiből merítik, hanem a képzeletből, vagyis példát illesztenek az érvelés megfelelő helyére. Ki is kell hangsúlyozni, hogy példáról és nem valóságról van szó.

Édes barátaim, olyan ez éppen,
mint az az ember ottan a mesében.
Az élet egyszer csak őrája gondolt, mi meg mesélni
kezdünk róla: „Hol volt...
majd rázuhant a mázsás, szörnyű mennybolt,

s mi ezt meséljük róla sírva: „Nem volt...”
Úgy fekszik ő, ki küzdve tört a jobbra,
mint önmagának dermedt-néma szobra.
Nem kelti föl se könny, se szó, se vegyszer.
Hol volt, hol nem volt a világon egyszer.

(Kosztolányi Dezső: *Halotti beszéd*)

*10. A körülményből merített toposz (locus a circumstantia,
görögül: perisztaszisz)*

Ezeket akkor kell alkalmazni, amikor az összes többi toposz sem világítja meg eléggé a magyarázni kívánt esetet. Éppen ezért itt van a legtöbb találékonyságra szüksége az írónak vagy költőnek. Az ily módon egyénileg alkotott toposzok – ha sikeresnek bizonyulnak – a további hagyományban utánozhatók, követhetők lesznek. Például a *Szózatban* a nemzethalál gigantikus képe Vörösmarty egyéni leleménye, amelyet a levert lengyel szabadságharc benyomásai alapján alakított ki, figyelembe véve a lengyelek érdekében a magyar ellenzékiek (Kölcsény, Deák stb.) által mondott beszédeket. Ezzel – ahogyan Gyulai Pál megfigyelte – az újkori magyar költészet történetében a felekezeti harcok megszűnte után először alakított ki olyan képet, amely bekapcsolja a magyar nemzeti gondolatot az európai szolidaritás eszmekörébe. Hozzátehetjük, hogy ehhez ő maga is egy régebbi – főleg a politikai beszédben és a történetírói fejtegetésekben alkalmazott – mintát használt fel: a lengyel-magyar sorsközösségét. Az elsüllyedő nemzetet részvétellel megsirató emberiség képe azután maga is toposzá vált, volt aki haragosan elutasította, mint például Greguss Ágost 1847-ben, aki az írta, hogy ha a magyar nemzetnek sírt ásnak ellenfelei, akkor őket kell belelökni; napjainkban Krasznahorkai László (egyébként Vörösmarty Mihálynak ajánlott) *Az utolsó hajó* című novellájában lett toposzá a nemzethalál. Ebben az elpusztult Budapest utolsó túlélőit szállítják el egy rozoga bárkán az országból. Így idézi Széchenyi egyik híres, biblikus mondását Arany:

Bizton, ezer bajunk közt, megtalálta
Azt, ami fő, s mindent befoglaló:
„Elvész az én népem, elvész – kiálta –
Mivelhogy tudomány nélkül való.”
S míg kétle a bölcs, hátrált a tevékeny,
Bújt az önérdek, fitymált a negéd:
Ő megjelenve, mint új fény az égen,
Felgyújtá az oltár szövétnékét.

(Széchenyi emlékezete)

Bővítés (amplificatio)

Ez az eljárás nemcsak a bizonyítékokra (argumenta), hanem minden beszédrészre alkalmazható. Mégis itt kell tárgyalni, mivel a locusokkal nemcsak bizonyítanak, hanem bővítést is végeznek az írók. Négy faja ismeretes.

1. Növelés (incrementum): Az író a bővítendő tárgyat fokról fokra

haladva nyelvileg kiszélesíti. Ismerni kell a tárgy fokozhatóságának mértékét és a szinonimák adta lehetőséget, vagyis az úgynevezett képmezőt.

Elemi formája az erősebb, találó szavak kiválogatása valamely szereplő vagy tényállás jelölésére. Csoóri Sándor például a családi otthon elhagyását, tehát egy élő helyváltoztatását a sírját elhagyó kísértet toposzává fokozza:

Az volt a legnehezebb: a berendezett
sírboldból kiszökni,
a megszokott szék,
a megszokott ágy,
a megszokott szó országrészből
át a seholba –
jól körülszegecselve az ajtó
s a fárasztó csillagvilág is szögekkel kivert
csizmatalp arcom előtt.

(Az volt a legnehezebb)

A tulajdonképpeni incrementum fokozatosan felépített felsorolás, ahol a felsorolt dolgok emelkedő sorrendben egyre erősebb fokozatot képviselnek. A sorrend persze ironikusan is megszerkeszthető. Petőfi a következő, megzavart erősségi sorrendű ok-sorozatot állítja fel, hogy magyarázatot találjon Arany hallgatására: halál – írógörcs – feledés.

Meghaltál-e? vagy a' kezedet görcs bántja, imádott
Jankóm, vagy feledéd végkép, hogy létezem én is?
Vagy mi az ördög lelt?... híred sem hallja az ember.
Hogyha magába fogadt az öröklét bölcseje, a sír:
Akkor béke veled, legyenek szép álmaid ott lenn,
Feddő kérdésem nem fogja zavarni nyugalmad,
Hogy mi okért hallgatsz? mért késel szólni levélben?
Hogyha pedig görcs bánt, menj a' patikába s iparkodj
Meggyógyulni, fiam, s aztán írv rögtön, azonnal.
S ha feledél engem? ha barátod volna feledve?
Dejsz úgy, öcsém, vessz meg, kívánom tiszta szivembül.

(Levél Arany Jánoshoz)

2. *összehasonlítás (comparatio)*: felépítésében megfelel a fentebb tárgyalt, kisebbről a nagyobbra következtető toposznak. Kisebbsként ez esetben valamely példát (exemplum) kell választani, amely lehet történelmi esemény, avagy képzeletszülte példa, s amelyet a tulajdonképpen tárgyalandó dolog nagyságában felülmúl. Arany például egyik, Petőfinek írott levelében, Victor Hugó *A párizsi Notre Dame* című regényének hősnőjéhez, Esmeraldához hasonlítja az általuk művelt népies költészet műzsáját. Tehát istennőt a cigányleányhoz. A levél későbbi részében visszatér erre a hasonlításra egy Homérosz-sor tréfás célú fordításával:

Mondd el némileg ezt nekem is Zeüs* égi leánya.
(értsd: cigányleány)

(Arany levele Petőfinek 1847. május 27.-én)

3. *Visszakövetkeztetés (ratiocinatio)*: Ez esetben a tárgy kísérő körülményeit bővítjük. Ezzel az olvasóközönséget juttatjuk olyan belátáshoz, amely az író által ábrázolni kívánt tárgy szemléletéhez szükséges. Kétfajta toposz teszi lehetővé:

♦ejtsd: Zeusz. A kettőspont az u fölött azt jelöli, hogy az *e* és *u* külön szótagot képez a hexameterben.

1) következményes (ex insequentibus)

Szini Gyula egy novellájában egy lordot borotvál egy borbély. A borbély felesége megcsalta férjét a lorddal. A haragos fél leköti kliensét a borbélyszékbe, az ajtót pedig kulcsra zárja. A lord végül úgy szabadul meg szorult helyzetéből, hogy – midőn kopogtatnak, és a borbély azt hiszi, hogy felesége jön – az áldozatjelölt ellenpróbát ajánl:

A boltnak az udvarra vivő ajtaján kopogtak.

– Ez á feleségem – szóit Tommy mester.

– Épp jókor jön – mondta a lord. – Ha véglegesen meg akar győződni a felesége ártatlanságáról, mindjárt próbára is tehetjük. Ön rejtőzzék el valahol. Én ajtót fogok nyitni a feleségének, színleg udvarolni fogok neki, ígérekkel igyekszem majd elcsábítani. Meg fogja látni, hogy ezt a derék asszonyt megrágalmazták, mert nincsen földi hatalom, amely erősebb volna az erényességénél.

(A Burlington árkádok alatt)

2) előzményes (ex iis quae antecesserunt)

Valamely cselekedet vagy beszéd a maga erőteljességével jelzi a rákövetkező, nagyobb mérvű kibontakozást, illetve megvalósulást. Petőfi befejezetlen komikus hőskölteményének főszereplője, Fegyveres Tamás táblabíró például úgy „üdvözlí” fiát, Dezsőt, hogy abból későbbi haragos szemrehányása már sejtethető:

Táblabíró ur az ég segedelmével
Óriási dolgát ép akkor végzé el,
Amidőn az ajtón kopogtattak vala,
S kopogás után belépett Dezső fia.

„Ejnye, akasztani való roszt portéka,
Napjaim gyilkosa, életem hóhéra!”
Ilyen barátságos szavak hangozának
Nyájas üdvözlétül ajkán az apának.

Dezső pedig örömkönnyekre nem fakadt,
Hallván ez édesen üdvezlő szavakat;
Bátor volt kérdezni, folyvást hűledezve:
E szép fogadtatást hogyan érdemelte?

„Hogyan érdemelted!” kiálta föl apja,
S kezéből a tollat dühösen eldobja,
„Nem tudott az ördög elébb hazahozni

Csak egy pár órával, vagy ott tartóztatni?

Itt van, kész a levél, nincs egy betű hja,
És az ember ezt mind, mind hiába írja!
Kínos fáradtságom nagy potyára történt;
Szabott fejemre a sors ily kemény törvényt.

Hogyha nem sajnálnám az útiköltséget,
Ebb' a'nyomba' visszakergetnélek téged,
Olvasnád levelem ott Pest városába',
Nem írtam legyen azt ily szörnyen hiába.

Azt írtam: jőj haza; henyéltél eleget,
Illő, hogy ezentúl szolgálj a nemzetet,
Itt a tisztújítás, egy becses virágot
Terem neked e kert: szolgabírótságot."

(*A táblabíró*)

A visszakövetkeztetést különösen a művészi szónoklat (az epideiktikus faj), illetve a szorosabban vett szépirodalom kedveli, öt toposz használható erre a célra:

a) *Az ellenfél erejének dicsőítése.* Arany gyászversében azzal jelzi leánya lelki nagyságát, hogy az még a legnagyobb ellenfélt, a halált is legyőzte:

Midőn a roncsolt anyagon
Diadalmas lelked megállt:
S megnézve bátran a halált,
Hittel, reménnyel gazdagon
Indult nem földi úton,
Egy volt közös, szent vigaszunk:
A LÉLEK ÉL: találkozunk!

(*Juliska sírkövére*)

b) *Az áldozat nagyságának kidomborítása,* amelyet a szereplők kívánságuk beteljesítése érdekében hoztak. Vörösmarty édesanyjáról írott versében azzal jellemzi a szegény özvegyasszony bőkezűségét, hogy noha maga is gyakran szükségét látott, mégis segített minden rászorulón. Egyszer, amikor egy szomszéd öregasszony imakönyvet kért, gondolván, hogy a háznál több is akad, az özvegy egyetlen imakönyvét felezi meg vele:

'Jóasszony', felelt az özvegy,
Könyvem nincs több, csak ez az egy.
De ha már úgy megkívánta,
És ettől függ boldogsága,
Vegye egy felét jó névvel,
Én beérem más felével.'
S fele ide, fele oda,
Könyvét két felé osztotta.

Most a két jó öreg asszony
Hogy semmi jót ne mulasszon,
Fél könyvből de nem fél szívvel,

Imádkoznak este reggel,
S ha van isten mennyországban,
Nem imádkoznak hiában.

(*A szegény asszony könyve*)

Ironikus példa Papp Dánieltől azoknak a görögkeleti szerb hívőknek az ábrázolása, akik vallásukból egyedül a szépen énekelt liturgiához ragaszkodtak, és minden másról lemondtak.

A liturgia pedig nem mellékes, sőt igen jelentékeny ága a szent tudományoknak, és a segédtanár gyakran hangoztatta is: Aki a liturgiában kiválik, annak sokat megbocsátanak. Magam is ismertem egy pópát, aki iszákos volt, hanyagul vezette az anyakönyvet, nők embereket megeskettett, és gyermekeit római hitben neveltette, de az egyháztanács mégsem adott túl rajta, mert a hívek mind azt hajtogatták: „Bűnös, bűnös, az igaz, de gyönyörűen tudja a liturgiát.”

(*A csúnya Euthym*)

c) *Az ábrázolni kívánt személy* – akit az író dicsőíteni akar, illetve akitől el kíván rettenteni – *fegyvereinek, illetve eszközeinek nagyságát és súlyát ecseteli* a szerző. Nagy László például így írja le apokaliptikus katonáját 1956-ról szóló versében:

Eljön a fekete katona,
óriás fekete-bársony denevér,
duhogó lágy kupolák a szárnyai,
szőrgatyás lábain óriás
görkorcsolyáit előrerúgva
leszáll a városba, megvakulunk,
megvakul a naptár, a történelem,
szerelmeim, a hosszú sörény,
aranyfüggönye csipőtöknek
pernyévé zsugorodik,
s poklok tudója magam is
tördelve kezeimet álmélkodom:
nem hittem volna soha,
nem hittem volna soha:
hogy ti szüzek az ágyatokban
hideg fegyverrel feküsztek, soha:
hogy ti kölykek a tejfogatok
hirtelen kipotyog s iszonyatos
gyöngyvirág nyílik a kövezeten –
végzetes vízszintesekkel elkészül a
város címere újra, cirkalma lesz a füst
és fohász, mert eljön a fekete katona,
eljön a fekete katona.

(*A város címere*)

d) Azoknak a *teljesítményeknek a dicsérete*, amelyekre a hős még sebesülése után is képes. Átvitt értelemben ide tartozik mindazon tetteknek a

dicsőítése, amelyeket a szereplők hátrányos helyzetükből hirtelen kitörve hajtottak végre. Berzsenyi például a görög szabadságharcot ketrecéből hirtelen kiszabaduló oroszlán támadásához hasonlítja:

Mint mikor a' vasból ordítva kiment az oroszlán
S Nubia erdeiről iszonyun emlékezik és dül:
Így riad álmából az eloltott hajdani Hellasz,
Es Mahomet hadait tengerbe meríti örökre.

(Új Görögország)

e) A magasztalando hős szolgáinak dicsérete (más változatban az illető lakásának, ruhájának vagy küllemének méltatása). Kosztolányi látomásos versében a lassan halványuló fényű csillagokat mint a felkelő nap palotájának vendégeit mutatja be:

Olyan sokáig
bámultam az égbolt gazdag csodáit,
hogy már pirkadt is keleten, s a szélben
a csillagok szikrázva, észrevétlen
meg-meglibegtek, és távolba roppant
fénycsóva lobbant,
egy mennyei kastély kapuja tárult,
körötte láng gyúlt,
valami rebbent,
oszolni kezdett a vendégsereg fent,
a hajnali homály mély
árnyékai közé lengett a báléj,
kűnn az előcsarnok fényárban úszott,
a házigazda a lépcsőn bucsúzott,
előkelő úr, az ég óriása,
a bálterem hatalmas glóriása,
s mozgás, riadt csilingelés, csodás,
halk női suttogás,
mint amikor már vége van a bálnak,
s a kapusok kocsikért kiabálnak.

(Hajnali részegség)

4. *Halmazás (congeries)*: Hasonló jelentésű szavak és mondatok halmazása, amely lehet rendszertelen halmaz, vagy felépülhet fokozódó sorrendben is. Szentkuthy Miklós például így jellemzi Ottó császár seregét:

Ottó a mérhetetlen pénzekkel, böllérekből, hentesekből, sintérekből és tanonc meg nyugdíjas hóhérokból, huligánokból meg kártyán tönkrement friss-roué hercegekből (az idősebbek nőket kaptak zsoldképpen meddő játékaikhoz) olyan óriási sereget toborzott, hogy a Pacsirtamezőn disznósajtot csinált a leverte barbár, szkitha seregből és, ahogy ez ezeréve szokás, azonnal nagy Dómot épített (...)

(Szent Orpheus breviáriuma. VIII. Kanonizált kétségbeesés)

Közhelyek (loci communes)

Cicero azokat a toposzokat nevezi közhelyeknek, amelyek bizonyítékként a legkülönbözőbb ügyek tárgyalására alkalmazhatók. Két fajtájuk van.

1. *Intellektuális közhelyek, amelyek a kétséges ügy tárgyalásának bővítésére használhatók (dubiae rei amplificatio):* szűkebb körben a meghatározott ügy (*quaestio finita*) tárgyalásakor alkalmazható. Például XY valamely tettét előéletével lehet összefüggésbe hozni. A meghatározatlan ügy (*quaestio infinita*) esetében ez általánosodik: hogyan függ össze egy tettes előélete tetteivel? Két szempontból lehet tárgyalni aszerint, hogy az ember melyik oldalon áll, igenlőleg vagy tagadólag. Petőfi a világ haladásának kérdését tárgyalja – közhelyek felsorakoztatásával – állítóan és tagadóan:

Bár volna célja a világnak,
Bár emelkednék a világ
Folyvást, folyvást e cél felé,
Amig előbb-utóbb elérné!
De hátha úgy vagyunk,
Mint a fa, mely virágzik
És elvirít,
Mint a hullám, amely dagad
Aztán lesimúl,
Mint a kő melyet fölhajítanak,
Aztán lehull,
Mint a vándor, ki hegyre mászik,
S ha a tetőt elérte,
Ismét leballag,
S ez így tart mindörökké:
Föl és alá, föl és alá...
Irtóztató, irtóztató!

(Világosságot!)

2. *Érzelmi közhelyek, amelyek a biztos ügy bővítésére használhatók (certae rei amplificatio):* mivel itt nem kell valamely kétséges ügyet eldönteni, ezért leginkább nem a törvényszéki vagy tanácskozó beszédfaj használja, hanem az epideiktikus, azaz művészi beszéd, illetve a szépirodalom. Az ennyire nyilvánvaló ügyek esetében használt közhelyek legtöbbször a patetikusan bővített magasztalás, illetve gáncsolás körében mozognak. Nyéki Vörös Mátyás például nem igyekszik bizonyítani a pokol létét, hanem azt mint nyilvánvaló bizonyosságot tekinti, ezért csak a bővítésre alkalmas közhelyeket kell róla felsorakoztatnia.

Ott van kárhozatra készítettett nagy tűz,
Siralom, jajgatás, elmulthatatlan bűz,
Fogcsikorgatással bűn káromlásra üz,
S testedre az ördög csipdeső férget fűz.

Pokolnak gyötrelme nem áll csak az tűzből,
Annak megsebhető lángja emésztésből,

Hideg is nagy faggal vagyon nagy szélvészből,
Kénköves köösső havas fergetegből. [. . .]

Ugyan is az pokol csak bánatnak fészke,
Siralom, óhajtás, fogyhatatlan mérge,
Rémülés, reszketés, sok kínoknak férge,
Szegénység, betegség, keserűség kerge.

Nincs ott semmi öröm, kegyesség, kegyelem,
Mert elborít mindent inség és félelem,
Átok, átkozódás, vagyon nagy gyötrelem,
Az ördög ott hóhér, társ és fejedelem.

(Dialógus, azaz: egy kárhozatra szállott gazdag Test és Léleknek siralommal teljes egymással való keserves panaszkodó beszélgetések)

Nemes Nagy Ágnes egy dalában a vigasztalan eső bizonyossága bővül érzelmi toposzokkal egyetemes látomássá:

Esik odakinn
Esik idebenn
Fut a csepp
Mind a két
Ablaküvegen

Képek áznak keskeny-vásznas
Régi filmeken
Nyirkos vásznak suhogása
Pólya csíkja hasgatása
Kész van a tetem
Viszik is már az esőbe
Vékony szálas lepedőbe
Istenem
Istenem

(Dalok. Eső)

Példák (exempla, görögül: paradeigmata)

Quintilianus így határozza meg: „A valóban, vagy képzeletben megtörtént dolognak emlegetése, amely hasznos a szándékok szerinti meggyőzésre.”

Megtörtént dolog (res gesta): fontos, hogy az argumentummal ellentétben a példa forrása a tárgyalt ügyön kívül található. Ebben a tekintetben közel áll a művészetten kívül nyert bizonyítékok közül az *előítélethez (praeiudicium)*. Tehát az írónak művészetten kívül, és ráadásul a tárgyalt ügytől függetlenül kell a példát föltalálnia. Alkalmazásában nagy tere nyílik az író teremtő művészetének. Két fő forrása a történelem és a mítosz, illetve mese. A történelmi példa igen gyakori pl. Petőfi forradalom alatt írott verseiben. A múlt célzatosan kiválogatott példáit a forradalmi és köztársasági agitáció céljaira válogatja össze. Így sokszor egy-egy verse nagyra növelt exemplummá változik:

Gaz király volt Zsigmond király,
De nem gazabb társainál;
Csak neveik különbözők,
Mind egyformák lélekben ők.

Meddig tart még, beteg világ,
Meddig tart még a nyavalyád?
Király-fene rágja tested,
Agyonrág, ha ki nem metszed!

(Kont és társai)

Mitikus példákat a magyar költők meríthetnek a görög-római mitológiából, a bibliából és a múlt század óta, de főleg a XX. században az európai művelődéssel kapcsolatba került keleti és egzotikus kultúrákból, illetve a feltárt és a köztudatba jutott ókori keleti mítoszokból is. Weöres Sándor például, aki modern költészetünkben a mítoszok legnagyobb ihletettje, tudatosan állítja egymás mellé a görög, a sumer és (az evangéliumi Mária Magdolnára való kimondatlan utalással) a keresztény hitvilág alakjait.

Üdv Prometheusnak, ki pokolra szállt, mindenkiért, mert
mindenkit szeretett.

Férfi volt, ezért szeretett.
Pokolraszállt, mert férfi volt és nagyon szeretett.
Üdv Istarnak, ki pokolra szállt az övéért, kiket szeretett.
Nő volt, ezért szeretett.
Pokolra szállt, mert nő volt és nagyon szeretett.
Üdv! Üdv!

(Köszönet)

A mítosz a költői példa magasabb fajtája, alacsonyabb a mesével, elsősorban az aesopusi állatmesével való példálózás. Ez utóbbira kitűnő példa Hajnóczy Péter *Parancs* című kisregénye, amelybe a szerző többek között beleszótt egy aesopusi ízű mesét is a vérfagylaltról, amellyel az emberi társadalom gyógyíthatatlan vérszomját és képmutatását példázza.

Más formája a példának a *megemlékezés* vagy *elbeszélés*, (*commemoratio*), ennek hosszabb formáját hívják szűkebb értelemben *elbeszélésnek* (*narratio*), célzássá rövidített formáját pedig *rövid említésnek* (*brevitas*). A hosszabb elbeszélés tulajdonképpen *kitérés* (*digressio*) az érvelésen belül. Jó példa erre Detre beszélgetése Walamirral, ahol mindketten Etele világhódító hadjárataiból választanak ki epizódokat, hogy azok elbeszélésével példálózzanak a germánok alárendelt helyzetéről és titkolt szabadságvágyáról. (Arany János: *Csaba királyfi*. Első dolgozat.) A brevitásra pedig Petőfinél találunk példát:

Mindjárt a Rákos mellett esik Cinkota, hol a híres kántor s egyik nagyapám szendereg az úrban. Egyiket sem ismertem ugyan, hanem azért béke hamvaikra.

(Uti levelek. II.)

Hogy az ügyön kívül álló példát egyáltalán kapcsolatba hozzassuk az üggyel, sajátos logikai módszerre van szükség: ez a *rávezetés*

(*inductio*, görögül: *epagógé*). Cicero szerint ezzel a módszerrel lehet elérni, hogy a hallgatók, azon dolgok hasonlósága alapján, melyek igazságáról már korábban meg voltak győződve, elfogadják az egyelőre még kétségesnek látszó, s az előbbiekkal összehasonlított dolgokat. Erről az alapról nézve a még kétségesnek látszó ügghöz a *hasonlóság* (*simile*) viszonyának megfelelő kapcsolatot kell teremteni. Az *inductio* volt például már Szókratész módszere.

A hasonlóságnak három válfaja van:

1). *Hasonló példa* (*exemplum simile*). Ez lehet teljesen hasonló, amikor a hasonlítás mindenben azonos rangú dolgokat állít egymás mellé. (*Exemplum totum simile*). A teljes hasonlítás persze adott esetben ironikusan kétségbe is vonható. Krúdy például így jellemzi egy kóbor pesti francia szélhámós dicsekvését, aki a hagyományos lovagi eszményhez való teljes hasonulásával akarja párbaj képességét bizonyítani:

Az ezredes tehát megjegyzés nélkül tudomásul vette másnap délben a francia két hasonszőrű barátja szájából, hogy a szemtelen uracs, akit tegnap este megsértett a színházban, francia nemes ember, rokonságban áll Szent Lajos családjával, vagyonát és rangját a múlt századbeli forradalom miatt nem élvezheti... Amint közönségesen a francia markörök és szélhámósok mondani szokták, akik bekalandozták egész Európát, az életüket rendesen egy német várbörtönben végezték, mert a teutonok nem ismerték a tréfát.

(*Napraforgó*)

Ide tartozik még az *egyenlőtlen példa* is (*exemplum impar*), ahol a hasonlóság nem azonos rangú dolgok között áll fenn. Lehet nagyobb dologról venni a hasonlóságot kisebbre (*exemplum ex maiore ad minus ductum*). Gyöngyösi István azzal példázza Murány várának, illetve a vár úrnőjének reménytelen helyzetét, hogy Venusnak és szárnyas fiának, Cupidónak még a hatalmas istenek sem tudtak ellenállni, hát még egy erősség, illetve Széchy Mária.

Jupitert az égből hánszor le nem vonta,
Földön járva, szivét mire nem hajtotta,
Itt Bikává, amott Sassá változtatta,
Holott Pásztor, holott Kos képben jártatta.

Meggyőzi falait azért Muránnak-is,
Meg-holdítja szivét az Máriának-is,
Bár Marpesus hegyi ércek volnának-is,
Enged keménységek ennek azoknak-is.

(*Márssal társalkodó murányi Vénus*)

Ellenkező eljárás a kisebből a nagyobbra vett példa (*exemplum ex minore ad maius*):

Van Magyarországon is haladás, és én becsülöm nemzetem erőfeszítését, mellyel a fennálló mostoha viszonyok körmei közül is

haladást tud kicsikarni. De erre a fényre homályt vet lelkemben az a gondolat, hogy ha az idegen érdekek uralmának gályarabláncával s vasgolyójával lábain is bír haladni, hol volna majd a haladás útján, ha szabad lábbal járhatna, és kötetlen kézzel dolgozhatnék!

(Kossuth utolsó nyilvános beszéde. 1889. VI. 5.)

2. *Nem hasonló példa (exemplum dissimile)*. A részleges különözésnek több oka lehet, így a cselekvés neme, módja, ideje, helye stb. Petőfi például a nemességével egyenlő jogokat követel a népnek; érvelésében azt a nem hasonló példát alkalmazza, hogy mindkét osztálynak köze van a magyar hazához; a nemesség jogcíme a honfoglalás, a népé a haza földjének termékeny tétele:

S miért vagytok ti kiváltságosok?

Miért a jog csupán tinálatok?

Apáitok megszerzék a hazát,

De rája a nép-izzadás csorog.

(A nép nevében)

3. *Ellenkező példa (exemplum contrarium)*. Itt a példa szó szerinti tartalma és komoly jelentése áll egymással teljes ellentétben. Jókai például így jellemzi Kossuth muzsikus cigánynak öltözött kémeit, akik Nagykörösön – útban a magyar kormány székhelye, Debrecen felé – Jellasics fogságába estek:

- Hát itt egészen olyan dolgunk volt, amilyennek csak képzelheti magában a cigány a paradicsomot, de az volt a nagy baj, hogy nem tudtunk ebből a paradicsomból kiszabadulni. A lovagias bán ránk parancsolt, hogy el ne próbáljunk szökni, mert akkor haditörvényszék elé állít, és fölbélvét.

(A tengerszemű hölgy)

Minden példát bizonyos kettősség jellemez: az író egyrészt kifejti a példa saját jelentését, amely független a tárgyalt ügytől, másrészt mégis úgy alakítja, hogy a kapcsolat létrejöjjön. A példa ily módon rokonságot mutat az allegóriával: akkor tolódik el az allegória irányába, ha saját, független jelentése egyes pontokon bizonytalanná válik, és az utalások erősödnek föl benne.

A példa tulajdonképpen az általánosabb *hasonlat (similitudo, görögül: parabolé)* alete. A hasonlat annyiban általánosabb, hogy nem csupán a valóságban vagy az irodalmi hagyományban talált történeteket vonatkoztatja a szóban forgó ügyre, hanem kiteljed a természet teljes világára is. Irodalmi formája legtöbbször a rövid célzás, de igen gyakori a hasonlat kiépítése *elbeszéléssé (narratio)* vagy *leírássá (descriptio)*. A hosszú, részletező hasonlatokat szokás homérosziaknak nevezni. Felosztásukban részben ugyanazokat a szempontokat érvényesítik, mint a példák csoportosítása esetén, részben azokról a területekről merítik a felosztási alapot, ahonnan a hasonlatot veszik. Eszerint *képmás (imago, görögül: eikón, latinosan: icon)* az a hasonlat, amelyet emberi személyről vesznek; ellenben *összevetés (collatio)* az a hasonlat, amelyben tárgyat hasonlítanak tárggyal. Megjegyzendő, hogy sokat nyer a hasonlat költői

erőben, ha a tárgykörök, amelyekben a hasonlított és a hasonló előfordul, nem szomszédosak egymással. Így váratlan effektusok keletkezhetnek, mint Karinthy Frigyes Herczeg Ferencről készült paródiájában:

„Az élet olyan, mint a Lánchíd.”

(*Így írtok ti*)

A példához végül közel áll a *tekintélyérv* (*auctoritas*). Egyrészt hasonlít a példához abban, hogy kívül áll az ügyön, és az író teremti meg a kettő kapcsolatát, másrészt szintén történeti előzményekből merítik; vagy közmondás, illetve régi bölcsseknek tulajdonított *aranymondás* (*sententia*), vagy költőktől vett idézet. Aranymondásra példa Mikes Kelemtől:

Édes néném, nem vigasztalására vagy-on-é az egy szegénynek, amidőn azt látja, hogy a fejedelmi nagy házból valók is szükségét szenvednek, és hogy ezekkel is úgy bánhatik az Isten, valamint ő véle, és ha ezek kételenek szenvedni, ő is könnyebben szenvedhet. [...] Solon, a hét bölcsök közül való, a Cresus udvarában menvén, Cresus nagy becsülettel fogadá, és megmutatá néki a kincsét, és mondá néki a király: látod-é, micsoda gazdag és boldog vagyok? De a philosophustól semmi dicséretet nem véve, amely nehezen esék a királynak, gondolván, hogy majd fel fogja őtet magasztalni, és még több kincset is mutata néki, de Solon mindezekre csak azt mondá a királynak: Nemo ante mortem beatus: Senki holtáig nem boldog. E'ha nem tetszék is a királynak, el kellették hallgatni.

(*Törökországi levelek XLIII.*)

Faludi Ferenc, aki nemcsak a lírában volt a népiesség előfutára, igen kedvelte a közmondásokat, gyűjtötte is őket, és az ornatus követelményeinek megfelelően gyakran fűzte prózai szövegeinek érveléseibe is. Nála még egy király is így akarja megnősíteni fiát:

„Kazimir fiam! úgy mond, megemlékezvén arról a közmondásról, hogy a jó nevelés nem esik drágán, nem kéméllettem költségemet, hogy meg ne lenne.”

(*Téli éjszakák*)

Végül a költői idézetre példa Aranytól, aki fonák környezetben egy dilettáns verstanással vitatkozva idézi a *Vanitatum vanitast*:

Tanulnának Kölcseynktől
És más régiebb bölcsейnktől
„Phidias amit farag – ”
Hogy rímelnék! ecce! íme! . . .
(A manóba! *nincs* is ríme):
„Berovátkolt kódarab

(*Báró Kemény Zsigmondhoz*)

A bizonyítás erényei és hibái

A legfőbb erénye az *odaillés (aptum)*, vagyis csak olyan elemeket szabad felhasználni benne, amelyek illenek a tárgyalt üggyhöz. Ezzel kapcsolatos a gondolati és nyelvi áttetszőség, *világosság (perspicuitas)*, nem szabad azonban azokba a hibákba esni, amelyek ezen erények túlhajtásából keletkeznek; elsősorban tartózkodni kell az egyhangúságot okozó túlbővített hasonlat-tömegről és általában mindentől, amely a bizonyítás túlságos kidolgozottságához, túlrészletezettséghez vezet. Ez gyakori stíluseszköz a barokk költészetben. Ányos Pál például hasonlatait mitológiai célzásokkal halmazza.

Illy bajnokul holt meg Decius honnyáért,
Így két Horátius világ asszonyáért,
Így Kodrus Athénás kedves várossáért,
S így Kemény Simon is magyarok atyáért.

(Generális gróf Vurmser vitészege Habelschertnél)

A bizonyítás részei

A legtöbb elméletíró két fő részt különböztet meg az argumentáción belül, a szorosabb értelemben vett bizonyítást (*probatio*), amelyben saját véleményünk jogosságát bizonyítjuk be, és a cáfolást (*refutatio*), amellyel az ellenfél érveit utasítjuk vissza. Az utóbbi eljárásról – mivel jóval nehezebb feladat elé állítja az író – azt tartják, hogy művészebb megoldásokra ad alkalmat. Babits például egy versét, amelyet mindjárt argumentációval kezd, a képzelt ellenfél érveinek visszautasítására építi:

Ne mondjátok, hogy a haza nagyobbodik.
A haza, a haza egyenlő volt mindig
ezer év óta már, és mindig az marad,
mert nem darabokból összetákolt darab:
egytest a mi hazánk, eleven valami!
Nem lehet azt csak úgy vagdalni, toldani.

Máskor is hevert már elkötétt tagokkal.
Zsibbadtan alélt a balga erőszakkal.
De mihelyt fölengedt fojtó köteléke,
futni kezdett a vér elapadt érébe,
Visszakapta ami soha el nem vezett.
Nagyobb nem lett avval. Csak egészségesebb.

(Áldás a magyarra)

VI. A befejezés (peroratio)

Sok neve van. Hívják *tetőzésnek (cumulus)*, *lezárásnak (conclusio)*,

görögül: *epilogosz*, latinosan: *epilogus*). Két célja van: az emlékezet felfrissítése és az érzelmek befolyásolása. Quintilianus ezt a kettős célt úgy osztja fel, hogy a peroratio célja vagy tárgyi, vagy érzelmi. Ebben a tekintetben rokona az exordiumnak. Cicero az érzelmi célzatot tekinti elsőrendűnek, és ezért – előre bocsátva a tárgyi vonatkozású előszámlálást (*enumeratio*) – az érzelmekre ható befejezést két fő részre osztja: *méltatlankodásra* (*indignatio*) és *szánakozásra* (*conquestio*).

1. *Összefoglaló ismétlés* (*recapitulatio*, görögül: *anakephalaiószisz*, latinul: *anacephalaeosis*): a tárgyalásban előforduló dolgokat sorolja fel újra, ezért elsődleges hatása az emlékezet felfrissítése, de rövid terjedelemben halmoz is, így az az érzelmekre is hat. Például Gyulai Pál regényének végén a forradalmat és szabadságharcot túlélő főhős Don Quijote-szerű küzdelmeire az önkényuralom könyörtelen „jogrendje” válaszol, s ezért Radnóthy Elek nemcsak maga hal meg, hanem vele pusztul mindaz az érték, amely a magyarellenes új rendben anakronizmusnak bizonyult:

A fiskus rátette kezét jószágára, a nagyenyedi iskola pedig pört indított. Ekkor előállott a harmadik követelő is, Kahlenberger, az egyetlen Radnóthy-leány férje, követelte neje anyai részét, s egyszersmind kérte, hogy kegyelmes adományozás útján ruháztassék nejére az egész ősi jószág. Érvénytelen lévén a végrendelet, mind követelését, mind kérését megnyerte, s hogy a nagyenyedi főiskolának is jusson valami, jószántából alapítványt tett két oly tanuló jutalmazására, akik a német nyelvben és irodalomban legnagyobb előmenetelt tesznek. Aztán felhagyott a katonai pályával, és átvette a jószágot. Nemsoká hírehamva sem maradt, ami a régi gazdára emlékeztette volna az embert. A cselédek elszéledtek, a kis Mányi Erzsí miatt nem is merte magát mutatni, és elbujdosott; a komondort agyonlőtték, mert a híres apportírozó uszkárt megharapta.

(*Egy régi udvarház utolsó gazdája*)

A *recapitulatio* fő erénye, ha átfut a mű fő részein, s azokat kellő nyomatékkal idézi fel. Az érzelmekre is így hat leginkább. Kormos István például így fejezi be anyja emlékére írt versét, amelyben a holttest kihantolása alkalmából így emlékezik:

Csontvázból lettél földdé
fekhetsz anyám örökké
méhed a hajdan áldott
többé nem hajt virágot

Nem lesz többé neved se
emléked se jeled se
kevesebb vagy mint voltál
egyetlen marék csontnál

(*Egy kihantolt sírja*)

2. *Érzelemfelkeltés* (*affectus*): a befejezés az utolsó alkalom, hogy az olvasót saját oldalunkra állítsuk, és az ellenfél ellen hangoljuk.

A beszéd többi részében szűkmarkúan kell bánni az érzelmekre való hatással, itt azonban lehetséges mindenfajta érzelem teljes hatásra törekvő érintése. Két fő fajtája van:

1) *méltatlankodás (indignatio)*: amellyel a számba jöhető ellenfél érveit semmisítjük meg. Ady például úgy válaszolt konzervatív kritikusainak, akik kétségbe vonták magyarságát, hogy a vers első felében önmagát a keletről jött magyarság ideáltípusaként mutatta be, majd megsemmisítő, méltatlankodó gúnnyal tette semmivé ellenfeleit, akik minden tekintetben negatív megfelelői ennek az ideáltípusnak:

(S az álmosaknak, piszkosaknak,
Korcsoknak és cifrázkodóknak,
Félig-élőknek, habzó szájúaknak,
Magyarkodóknak, köd-evőknek,
Svábokból jött magyaroknak
Én nem vagyok magyar?)

(*Én nem vagyok magyar?*)

2) *szánakozás (conquestio, commiseratio, görögül: eleosz)*: az író ezzel nyeri meg közönségét saját álláspontja számára oly módon, hogy még egyszer felidézi, hogy hőse milyen jogtalanságot vagy szerencsétlenséget szenvedett. A közönség együttérzését leginkább azokkal a közhelyekkel (*loci communes*) lehet felkelteni, amelyek a szerencse forgandóságára vonatkoznak, amelynek minden ember alá van vetve. Ilyen típusú közhellyel zárja Móricz Zsigmond is egy regényét:

Kábult fejét csak egy gondolat nyugtatta meg.
Ő megtette a magáét mindenkiért.
A többi nem az ő dolga.
Magasabb hatalmak kezében van immár a sorsa.
Az emberi igazságszolgáltatásában.
És teljesen megnyugtatta, hogy az örök ítélet kezében
van immár a fáklya, amely arra való volt, hogy világítson
s lőn gyújtogatóvá...
- Minek éltem? – mondta. – Hát ugyan minek lettem erre a
világra!
Mi az élet?
Sár.
És az ember benne?
Arany a sárban.
Ki hát a bűnös, ha ebből az aranyból semmi sem lett?
- Ki?
Az Isten, aki nem csinált belőle semmit.

(*Sárarany*)

A befejezés legfőbb erénye – különösen a szánalomkeltés alkalmazása esetén – a rövidség. Cicero szellemesen jegyzi meg, a görög rétor, Apollónioszt idézván: „A könnynél hamarabb semmi sem szárad fel.”

Grendel Lajos például a csehszlovákiai .magyar nemzettrész

létalapjának és értékrendjének megrendüléséről szóló regényét egy tragikus esemény felidézésével zárja le: 1944 őszén az amerikaiak szétbombázták a lévai vasútállomást, a romok között vagy ötven (repeszek által megcsonkított) holttestet találtak. A sokkoló hatást az író – retorikai tudatossággal – mégis groteszk ironiával vágja el:

Azok a napok alighanem minden különbséget elmostak. A temetésen szinté az egész város megjelent. Mondják, hogy utoljára voltak így együtt az emberek. Hatalmas tömeg feketéllett a kórháztól a temetőig, mintegy fel kilométeres utcaszakaszon. Az egész egy néma tüntetésre emlékeztetett. A koporsókat tízes sorokban a ravatalozó előtti betontérségre fektették. Minden koporsó előtt mécses vagy gyertya égett. Szemergett az eső, fújt a szél, és eloltotta a gyertyákat. A szertartás (előbb katolikus, aztán református) különös, már-már komikus epizódja Szomolányi úrnak, a temetésrendezőnek a szereplése volt. Szomolányi úr, hadat üzenve esőnek, szélnek, egész idő alatt a koporsók között futkosott, újra meg újra meggyújtva a gyertyákat és mécseseket, melyeknek lángját a szél és az eső újra meg újra eloltotta. Szomolányi úr istent sem kímélve, egyre vadabbul szitkozódott, mígnem egy vaskos, goromba hang rá nem rivallt: „Fekdj már bele!”

(Éleslövészet)

A peroratio nemcsak az egész beszédet zárhatja le, hanem szerepelhet úgy is, mint valamely kitérés (*digressio*) vége. Például Cserei Mihály – Apafi Mihály trónra kerülésének körülményeit ismertetvén – kitér Haller Gábor halálára is, akit a török által Erdély fejedelmi székébe erőltetett fejedelem tétetett el láb alól. A szerző ezt az epizódot is jónak látta peroratióval ellátni, szentenciózus véget téve hozzá:

...hanem minden ember tanuljon, és ne kösse a maga fejét semminemű dologba, mert olyankor maga láttatik az olyan ember törvényt tenni magára.

(*História*)

Bonyolult kérdés tárgyalásának végén szintén alkalmaznak recapitulatiót (amikor az ügy több kérdésére is kiterjed), vagy pedig, amikor a részletezést (*partitiót*) kell zárni.

Végül a recapitulatio alakzattá is válhat, mikor függetlenül, a befejezésen kívül használjuk, ez esetben bárhol alkalmazható, ahol szükség mutatkozik az emlékezet felfrissítésére; alakzatként a görög *epimeriszmosz* néven illetik. Szerb Antal például, Vörösmarty-fejezetének elején, mielőtt a tulajdonképpeni tárgyalásba belekezdene, már használ recapitulatiót:

Aszerint, hogy a feladat vagy fantázia erősebb verseiben, lehet három nagy korszakról beszélni Vörösmarty alkotásában. Ifjúkorában a szabad fantázia uralkodott, de még nem mindig találta meg az eszközöket képzeletének emberi nyelven való kifejezésére, és ezért megelégedett a tanult kifejezésekkel. Férfikorában már teljes birtokában volt költői eszközeinek, de a szándék erősebb volt a fantáziánál, amelyet visszafojtott magában, mint beteges jelenséget, öregkorában, elborult elmével, már nem tudott tovább uralkodni lelkének gyönyörű

szörnyetegjein, elötörték és győzedelmeskedtek a félig halott fölött, aki ekkor írta legsodálatosabb alkotásait.

(*Magyar irodalomtörténet*)

Súlyosbítás (görögül: *deinószisz*) a befejezésben használható nagyítás, amely a hallgató, illetve olvasó gyűlöletét, felháborodását korbácsolja fel.

Megemlékeztek a győzők ezekről,
S a diadalnak örömébe szőtték
Szent neveiket koszorú gyanánt,
S elvitték volna őket a
Dicsőség templomába,
De hol keressék, hol lelik meg őket?
Rég elhamvadtak a bitófa mellett!

(Petőfi Sándor: *Az apostol*)

A *szemléltetés* (*illustratio*, görögül: *enargeia*) az epilógusban még egyszer nyilvánvalóvá teszi, hogy az író mit tartott legfontosabbnak művében. Akkor kiváló, ha eleven szemléletből származik; Arisztotelész szerint egyenesen az életműködésből származó szavakkal kell festeni. Legjobb példája ennek Vörösmarty *Szép Ilonkája.*, melyben a leány tragédiáját – a reménytelen és beteljesületlen szerelmét – a költő természeti képpel fejezi ki:

A' rövid, de gyötrő élet elfolyt,
Szép Ilonka hervadt sír felé;
Hervadása líliomhullás volt:
Ártatlanság képe s bánaté.
A' király jön s áll a puszta házban:
ők nyugosznak örökös hazában.

A befejezés akkor a leghatásosabb, ha az epilógus imával vagy fohással végződik. Arany például így fejezi be balladáját:

Rossz időket érünk,
Rossz csillagok járnak:
Isten ója nagy csapástól
Mi magyar hazánkat! –

(*Zács Klára*)

Második rész: az elrendezés (dispositio, görögül: taxisz)

Az inventio során kialakított gondolatokat olyan rendbe kell szerkeszteni, hogy megfeleljenek az író által képviselt, tehát célját szolgáló hasznosságnak (*utilitas*). Mind az egész művet, mind a művön belül viszonylagos egységgel bíró részeket fel kell osztani. A felosztásnak, azaz az elrendezésnek két mozgatóereje a feszültség és a teljesség. Ha a feszültséget akarja az író hangsúlyozni, akkor két ellentétes, egymással szembeszegülő (*antithetikus*) részre kell bontani az egészet, ha viszont a teljességet, akkor legcélszerűbb a hármas felosztás.

1. Kéttagú elrendezés

1/ Szembe lehet egymással állítani az egymással egyenrangú tagokat. Ez legtöbbször azzal jár, hogy az író a kezdetet és véget hangsúlyozza, és ponttá zsugorítja a közepet. Ebben az antithesisben a poláris alakzatok érvényesülnek. Jó példa Petőfitől a rabság és szabadság egymást kizáró ellentétére épülő páros költemény, *A kutyák dala* és *A farkasok dala*.

2/ Ez az oppositio bonyolultabb hatást érhet el azáltal, hogy egy hármas vagy többszörös felosztásra épülő mű valamely részén belül jelenik meg. Arany például az ógörög eredetű, elvileg végtelen variációra alkalmas szkolion-szerkezetet többször is használta. Lényege ennek, hogy strófaként ugyanarra az adott témára rögtönöz más-más kiindulópontból változatokat. Ezen a sokszoros, és éppen ezért művészi arányosításba nehezen vonható szerkezeten belül szigorúan alkalmazott oppozíciókkal, vagyis kettős osztással teremt rendet az egyes szakaszokon belül:

A világ egy kopott szekér,
Haladna, de nem messze ér;
Itt is törik, ott is szakad:
Sose féljünk, hogy elragad.

A világ egy régi mente,
Moly, penész, por összeette,
Folt sem állja, foldani kár:
Cérna után szakad mindjár’.

(*A világ*)

2. Teljességre törekvő elrendezés

Legegyszerűbb megvalósulása a háromtagúság. Fokozását

végrehajthatja az író vagy a közép-rész jelentőségének megnövelésével, vagy a záró-részhez csatlakozó, pótlékoló fokozással. További árnyalását teszi lehetővé, ha ezt a felosztást a szerző kombinálja a fentebb ismertetett oppozíciós, kettős felosztással. A világirodalomban ezt a kettősséget legtokéletesebben Vergilius valósította meg *Aeneis*-ében. Egyrészt érvényesül egy alapvetően kettős felosztás a tizenkét énekes eposzban: az első hat ének a főhős bolyongásaival az úgynevezett római *Odüsszeia*, a második hat ének az úgynevezett római *Iliász*. Ugyanakkor érvényesül egy nagyon erős hármas osztás: az első négy ének a főhős lelki fejlődésében az öntudatlan, a középső négy ének a tanuló, az utolsó négy ének a magára találó fázist képviseli. Hogy a két osztás ne bontsa szét a mű egészét különböző olvasatokra, az teszi lehetővé, hogy a páros és páratlan énekek oppozícióban állnak egymással: a páratlanokban a főhős elszenvedője, a párosokban alakítója sorsának. Ezt a rendkívül bonyolult művészi szerkezetet Vörösmarty alkalmazza a *Zalán futásában*, Arany pedig a *Toldi szerelmében*. Ennek a kettős szerkezetnek használata nem korlátozódik a hőseposzra, ismerünk hasonló felépítésű regényeket is. Krúdy például az *Asszonyágok díja* című regényében – az általa nagyon kedvelt Dante közvetítésével – átveszi az eposzi dispositiót, de toldalékolja egy tizenharmadik fejezettel, amely eljárás ti. szintén ismert a retorikában; nagyobb nyomaték kedvéért a befejezést lehet bővíteni (*amplificatio*).

1/ *A háromtagú felosztás (tria loca)*. A három rész a kezdet (*initium*, görögül: *arkhé*), a közép (*medium*, görögül: *meszon*) és a vég (*finis*, görögül: *teleuté*). Ez a legklasszikusabb szerkezet, amelyet Arisztotelész poétikája is szentesített. Ha lázad a költő, ez ellen a norma ellen lázad.

Kedvem van énekelni (ritka kedv
Egy idő óta!) s ami több vigat,
Vagy víg-szomorkást, melyben játszi *nedv*
(Humor) nevetet s olykor szívre hat.
Ám lássa múzsám, hogyha belekezd
Bolond Istókként, és belészakad
A legderekán, vagy már kezdetin is,
Mielőtt alányomhatta volna: *finis*.

(Arany János: *Bolond Istók I. ének*)

A költő megteheti, hogy a középső tagot szándékosan mellőzi, s így a mű közepét éles vágással emeli ki. Például Kölcsey *Drégel* című epigrammájában az első négy sor csupa kérdés, a második négy sor csupa felkiáltás értékű kijelentés. A hármas és kettős felosztás keresztezésének egyik lehetséges megoldása, hogy a kezdetet oppozícióba állítja az író az egységbe vont közepet és véget. Ez esetben a kezdet előlegezi a tanulságot, és a közép nem egyéb, mint bizonyítása a mű végén fokozással újra megjelenő tételnek. Jó példa erre Aranytól a *Letéstem a lantot* című költemény, amelyben az első versszak a kezdet, a második versszakról az ötödikig terjedő a közép, amely az utolsó két versszakban megvalósuló véggel együtt alkot összefüggő egységet.

Másik megoldás az, amikor a kezdet és a közép alkot szorosabb egységet, s ehhez képest a vég nyer olyan nyomatékot, amely alkalmas a hármas egységen belüli kettősség megvalósítására. Ady például az *Üdvözlét a győzőnek* című versében azzal hangsúlyozza a kezdet és a közép

összetartozását, hogy az első s a közép szerepét betöltő második és harmadik strófában jelen időt használ, a nyomatékos végen pedig múlt időt:

Mi voltunk a földnek bolondja
Elhasznált szegény magyarok,
És most jöjjetek, győztesek:
Üdvözlét a győzőnek.

(Üdvözlét a győzőnek)

2/ Ha a felosztandó anyag nagysága túlnő a hármas osztat lehetőségén is, akkor a következő lehetőségek állnak a költő, író előtt: Megkettőzheti a kettős felosztást, s ekkor az első és második főtag is két alrészre oszlik. Kosztolányi például egy versében az első főtagot a szüziesség-cédaság ellentétére osztja, a második főtagot pedig a tehetetlen halál és a szerelmes halál ellentétére:

Rövidre nyírnám a hajad,
mint egy vezeklő zárdaszűznek,
hogy engem láss csak és magad.

És megvakítnám a szemed,
ezt a két ledér éji pillét,
mely cifra lámpákhoz lebeg.

És hátrakötném a karod,
hogy csendesen magadba fordulj
és úgy feküdj, mint egy halott.

Akkor borulnék csak reád.
Halott szemed bús éjjelében
ragyogva ölelnélek át.

(Keserű ének)

A háromtagú felosztást négy-öttagúvá lehet bővíteni oly módon, hogy a kezdet és a vég közé több tagból álló középrészt iktatunk. Ennek első lehetősége az, hogy a közepet antithetikusan két részre bontjuk. Jó példa József Attilának Freud 80. születésnapjára írott verse. A költemény kiegyensúlyozott felépítésű: a kezdetre, a középre és a végre egyaránt két-két strófa jut. A középső két versszak egymással antitézisbe van állítva: a harmadik versszak a Mester tanát írja le röviden, a gyermek és a szerelem-halál szimbólumaiban, a negyedik versszak viszont az aggastyán jelképét és a halálból keletkező életét nem a tan, hanem a Mester szemszögéből mutatja meg.

S aki él, mind-mind gyermek
és anyaölbe vágy.
Ölnek, ha nem ölelnek –
a harctér nászi ágy.

Légy, mint a Nyolcvan Éves,
akit pusztítanak

a növekvők s míg vérez,
nemz millió fiat.

(Amit szívedbe rejtész)

Más megoldás az úgynevezett öttagúság, amely az antik teória szerint a tíz ujj által kijelölt számsor megfelezéséből keletkezett. Itt a közepet három részre osztják. A tragédia öt felvonásra osztása ugyanerre a beosztásra megy vissza; már Horatius is úgy gondolta, hogy a jó dráma nem állhat kevesebből, mint öt felvonásból. Ezen belül újabb bonyolítást tesz lehetővé az, hogy a középtagot súlyban megnöveljük úgy, hogy a hármas osztást egy-egy ellentétező antithesis-sel ellensúlyozva, a mű közepe 3+1, 3+1 kettősségre oszlik. Drámákon belül létezik még az úgynevezett *bebonyolítás* (görögül: *deszisz*), vagyis a drámai cselekmény szálainak összecsomóztatása, összekötése, és ennek ellentéte, a *kibonyolítás* (görögül: *luszisz*); leggyakoribb akkor, amikor az első négy felvonás áll szemben az ötödikkel. Alsóbbrendű antithesiseket lehet még teremteni az I. és a II. –IV., valamint a II–III., továbbá a IV.–V. felvonás között. Jó példa a *Csongor és Tünde*, amelyben – minden bonyodalom ellenére – az első négy felvonás mint *deszisz*, ugyanazon a ponton tartja a kifejeletet: az első felvonás elején Mirigy már üzi játékait a csodálatos almafával; a negyedik felvonás végén még mindig ő a Csongor sorsát irányító almafa úrnője.

Meglön amit, s mint akartam,
Most aranyfa, szép gyümölcsöd,
Szép almád nekem terem.
Meglopom, meg! az lesz dolgom,
S a' manókat kergetem.

(Egyébként a *Csongor és Tünde* felvonásai közt erős osztás van a bebonyolításon belül az első felvonás és a II.–IV. között; az első felvonás végén átkozza meg Mirigy a lányát elpusztító ördögfiakat, akik aztán Csongor útját segítik, illetve akadályozzák a továbbiakban.)

Kisfaludy Károly *Irene* című tragédiájában pedig antithesist teremt a II.–III. felvonás és a IV. felvonás között, az előbbiekben a török szultán, Mohamed még bízik keresztény szerelmének megtartásában, a IV.-ben belátja, hogy Irene továbbra is a görög ifjút szereti, és az ő törekvése hiábavaló.

3/ A patetikus *bővítés* (*amplificatio*) megteremtette a maga különleges szerkezetét: a kezdet-közép-vég hármas szerkezetéhez járul még egy negyedik tag, az *egészhez járuló kiegészítés* (*supra summum adiectio*). Babits például a *Talán a vízözön* című versének befejező részében eljut a fokozhatatlan átokig, amelyben a nemzet számára a háborús pusztulásnál, s az azt követő lélekmérgezésnél még mindig jobbnak tartja a biblikus özönvizet. Látszólag ezt a befejezést már nem lehet fokozni, a költő azonban képes rá azzal, hogy hozzáilleszti a túlélés lehetőségét Noé bárkájának képével:

Megengednéd-e, hogy gyermekeink
gyermekei, gonosz új iskolák
neveltjei már nevét is felejtsék
annak, ami előttünk szent ma még

s amiért annyit küzdenek apáink?

Akkor inkább a vízözön! Talán
egy bárka majd azon is fog lebegni!
Egy szabad emberpár és jámbor-édes
állatok, komoly elefánt, bolondos
mókus, szép macskák és erős teve.

4/ Elképzelhető végül olyan befejezés, ahol sem a középíró antithetikus megoszlása, sem a végre következő bővítés nem bír az anyag bőségevel, ekkor jön létre a kaotikus befejezés.

Ady *A Minden-Titkok verseinek* egyik darabjában a főváros vasárnapi ünneplő tömegének képét idézi fel. E frissen városiasodott lakosság olcsó szórakozásokon kapkod, erkölcs helyett csak a képmutatást ismeri, kultúra helyett álkultúra elégíti ki; mégis ezért a népért áldozza a költő életét, mert mégiscsak ez a nép, amelynek következő nemzedékéből néhányan talán ismét kultúrateremtővé válnak. Budapest életének más a törvénye, mint az övének; azé a boldogságelv, Adyé ebben a helyzetben csak a szenvedéselv lehet. De Ady maga sem érzi a dilemmát megoldottnak. Ezért a verset kaotikusan zárja, az azonosulás gesztusa mellé illeszti az elkülönülés gesztusát is.

Én most gagyogva
Emlékezem,
Mintha írnám szavaimat
Futóhomokba.
Csak jöjjenek ezután is
A szép és hetyke nők,
A vasárnap szépjei,
A semmire-kellők,
Hadd jöjjenek csak,
Hallom, hallom
Olcsó beszédüket.
Ha akarom, nem hallom,
Fejemet szegve tartom
S előttük egy holt magyar úr
Táltos lovon üget.

(Gálás, vasárnapi nép)

A dispositio legfőbb erénye, hogy rendezetté teszi mind a gondolatokat, mind a szavakat, és hozzásegít a mű fő céljához, a hasznossághoz (*utilitas*). Ilyen értelemben a dispositio nem csupán a mű kidolgozásának három nagy szakasza közül a középső, hanem műveletei szerepet játszanak már a feltalálás (*inventio*) szakában is. Egyes teoretikusok ezért nem is tekintik olyan külön szakasznak, amely a mű létrehozásában az inventióra következik, hanem általános eljárás módnak, amely magába foglalja a következő nagy fázist, az *elocutiót* is. Két fő rendezési elve van:

1. *Természetes rend (ordo naturalis)*: ezt akkor alkalmazza az író, amikor kedvező körülmények esetén témája kifejtésében semmiféle

nagyobb akadályt nem kell legyőznie. A legtöbb elméletíró azt tekinti természetes rendnek, amikor a bevezetéstől a befejezésig időrendben következnek a mű részei. Valójában a természetes rendnek nyolc fajtáját szokás megkülönböztetni: amikor a mű természetes időrendben; természetes tagolás szerint; természetes státusrendben; az íróktól vett idézetek vagy mondások sorrendjében; a bizonyítások és cáfolások sorrendjét betartva; az általános és különleges kérdéseket megkülönböztetve; végül a fő kérdéseket az esetlegesektől elhatárolva tárgyalja az ügyet. Ezek közül a legfontosabbak:

1/ az időrendi módszer (*modus per tempora*): ez az eseményeket szoros időrendben tárgyalja. Jellemző példája az epikából Móricz regénye, *A boldog ember*, a lírából Kölcsey *Hymnusa.*, a drámából Madách: *Az ember tragédiája*.

2/ a bővítmények szerinti módszer (*modus per incrementa*): ennek alkalmazásakor a műegész részei egyre növekvő erejű sorrendben jelennek meg, természetesen a legerősebb hatású résznek kell a mű végére kerülnie. Radnóti például a *Töredék* című versében úgy építi fel érvelését, hogy az első két versszakban pontosan jellemzi elvadult korát, a harmadikban már megszemélyesítéssel él, a negyedikben bibliai allegóriáig jut el, míg az ötödikben lemond a költőszerepről, hogy átadja azt a legkomorabb prófétának:

Oly korban éltem én e földön,
mikor a költő is csak hallgatott,
és várta, hogy talán megszólal újra –
mert méltó átkot itt úgysem mondhatna más, –
a rettentő szavak tudósa, Ésaías.

Ez a tagolási rend nem csupán az egész mű felépítését szabhatja meg, hanem érvényesülhet valamely kisebb részben, akár még egy mondatban is. A műegész részeinek erősségi fokát kifejezheti az érzelmi intenzitás, a jelentés sűrítettsége vagy az illető rész terjedelme. Az egyszerű forma az, ha a mű vagy valamely része kéttagú: gyengébre következik az erősebb. Bonyolultabb forma a háromtagú, ahol erős kezdetre szándékosan gyengített közép, majd maximálisra hangolt vég következik. Arany például egy őszikében az első versszakban látszólag – epigrammatikus tömörséggel – mindent elmond, amit elmondhat; annál erőteljesebb a második versszak, amely a „hajdanába” időhatározóhoz erős antitézissel csatlakoztatja a jelent, amely merőben más fénybe helyezi a reformkor és szabadságharc korát és a kiegyezését.

A hazáról egy merész szót
Én is ejtékhajdanába',
Mikor annyit is nehéz volt:
Most közömbös lettem s gyáva.
Most!... mikor szabad sajtó van,
És üvölt a pajkos gyermek,
S vénasszony az utc'ajtóban
Nagy-bátran fülébe ordít
A királynak, miniszternek.

(„A hazáról”)

A háromtagú formát szemléltethetjük Petőfi *Felhők* című ciklusának egy darabjával, ahol a középrész látszólagos gyöngülése után annál erőteljesebb a befejezés.

Fövényszem... harmatcsepp... a szikla, melyet
Ezer villám meg nem rengethet...
Az örökké rengő tenger...
A tiszta napfény és a szennyes ember
És minden, minden a világon
Csak álom, tünedékeny álom.
Ez álma mind a természetnek,
Kit miljom év előtt szender lepett meg,
S ki álmodik
Talán még miljom s miljom évekig.
De fölébred végre,
Egyszerre fölriad,
Fölkeltik egyre-rémesb álmai,
És ekkor a borzalom miatt
A semmiség feneketlen tengerébe
Fog ugrani.

(*Fövényszem... harmatcsepp...*)

2. *Mesterséges rend (ordo artificialis vagy ordo artificiosus)*: akkor alkalmazzák az írók, amikor a mű hasznossági célzata azt követeli, hogy szándékosan eltérjenek a természetes rendtől, különösen, hogyha nehezen képviselhetik a bizonyítani kívánt ügyet (*causa*). Ez esetben elhagyhatják a bevezetést, részekre oszthatják és megszakíthatják az elbeszélést, végül félretehetik a bizonyítást vagy élhetnek nem teljes bizonyítással. Egyes beszédrészeket szándékosan elhagyhatnak vagy

- Homérosz módján (*more Homérico*) – a közepén kezdik az elbeszélést (*in medias res*). Természetszerűleg ez a szerkesztési mód hosszabb, elsősorban epikus művekben alkalmazható. A romantikus regény különösen kedvelte. Kemény Zsigmond *Ködképek a kedély láthatárán* című regényében az elbeszélés az író korában kezdődik, de a cselekmény csapongó kibontakozása folyamán mozaikszerűen áll össze az időben majd egy évszázadot átfogó történet. Így szolgálja az író azon szándékát, hogy olvasói fölismerjék: a jelen abszolutisztikus népboldogító törekvései – melyekkel Bach rendszere hivatkozott – ugyanúgy kudarcra vannak ítélve, mint a felvilágosodás és a francia forradalom utópisztikus társadalomátalakító próbálkozásai.

A lírában nehezebben fölismerhető ez a szerkesztésmód. A XX. század költői közül azonban többen is (pl. Kosztolányi, József Attila) előnyben részesítették, mert a sűrítésnek addig kevésbé kiaknázott eszközét fedezték fel benne. Kosztolányi egy ilyen versében mind a kidolgozott bevezetést, mind a megszerkesztett, összefoglaló befejezést elhagyja, s így a megmaradt, hagyományos értelemben vett középrész – amelynek argumentációja is szándékosan hiányos – egészzé lép elő, s fokozott erővel fejezi ki az élet és halál irracionálisát:

Ha negyvenéves elmúltál, egy éjjel,
egyezer fölébredsz és aztán sokáig
nem bírsz aludni. Nézed a szobádat
ott a sötétben. Lassan eltűnődöl
ezen-azon. Fekszel, nyitott szemekkel,
mind majd a sírban. Ez a forduló az,
amikor az életed új útra tér.
Csodálkozol, hogy föld és csillagok közt
éltél. Eszedbe jut egy semmiség is.
Babrálsz vele. Megúnod és elejted.
Olykor egy-egy zajt hallasz künn az utcán.
Minden zajról tudod, hogy mit jelent.
Még bús se vagy. Csak józan és figyelmes.
Majdnem nyugodt. Egyszerre felsóhajtasz.
A fal felé fordulsz. Megint elalszol.

(Ha negyvenéves...)

Az *in medias res* kezdés hosszabb epikus művekben a leggyakoribb (pl. Petőfi: *Az apostol*). Előfordulhat azonban elbeszélésekben is, és ekkor erőteljesen fokozza a novella drámai kifejtését, mivel az előkészítés hiánya – az olvasót sokkoló hatásával – a csattanóra irányítja a figyelmet. Különösen hatásos ez, ha a csattanó valamely abszurd előfeltevés. Krúdy például egy novellája főhőséül olyan kispolgárt tesz meg, aki betegségeket vásárol. Ezt az abszurdumot előlegezi mindjárt az elbeszélés kezdete:

- Sajnos, nem ajánlhatok egyet sem orvosságaimból, mert meg vagyok győződve arról, hogy azok csak nekem használnak, mindenki másnak ártanak. Az említett keserűvizet azonban minden veszély nélkül megpróbálhatja, fiatal barátom.

- Tehát nem veszi meg a betegséget, Tiroli úr? – kérdezte a fiatalember.

- Nem veszem meg, mert nem tudok vele mit csinálni. Éppen az orvosságaim miatt. Az én orvosságaim úgy tudják a rendet, mint akár a katonák. Elvégzik a testemben, az ő gyakorlóterükön, a maguk egzecirozását, de felesleges tennivalókat nem lehet tőlük követelni. Ilyen felesleges dolog volna a maga betegsége, Praktikovics úr. Adja el talán a cégvezető úrnak. Az öreg titokban nagy kuruzsló – felelt Tiroli úr, amíg a vasgyár irodájában a lehető legnagyobb gondossággal csavargatta bolyhos kendőkbe a nyakát, mert piszkos ködös idő látszott odakint.

(Az ember, aki mustármag volt)

Harmadik rész: a kifejezés (elocutio, görögül: lexisz)

A bevezetés

Az elocutio nem egyéb, mint az inventio során feltalált és a dispositio révén elrendezett gondolatok nyelvi megfogalmazása. (Másik közkeletű görög neve: *phraszisz*.) Mivel a beszéd felépítését a retorika a dolgok és a szavak (*res et verba*) kettőségét figyelembe véve osztotta fel, ezért az egyik végletet az inventio képviseli, amely a dolgokkal, tehát a tárgyra vonatkozó tényekkel foglalkozik. A másik véglet az elocutio, amely a szavakkal foglalkozik, míg a kettő között összekötő szerepet játszik a dispositio, amely mindkettőre vonatkozik. Ebből következik, hogy az elocutio tanán belül is vannak olyan kérdések, melyek az elrendezést, vagyis a dispositiót érintik; például az összetett szavakra (*verba coniuncta*) vonatkozó szabályok.

Quintilianus igen találóan így határozza meg az elocutiót:

„Kifejezni ugyanis nem egyéb, mint mindazt, amit előzőleg elmédben megfogalmaztál, eljuttatni a hallgatókhoz, ha ezt nem teszed meg, felesleges minden előbbi művelet, és hasonló ahhoz a kardhoz, amely el van rejtve és hüvelyébe dugva.”

A kifejezés szabályai két fő csoportra oszlanak: 1. az egyes szavakra vonatkozó szabályok (*verba singula*); 2. azok az előírások, melyek a szó szerkezetekre vonatkoznak (*verba plura, verba coniuncta*).

A kifejezés erényei

1. A görög elmélet a kifejezés tökélyét a világos szólásban jelölte meg, amely az anyanyelv használatának tökéletességében valósul meg. Ennek görög neve: *to hellénidzein* (görögösen szólni), a rómaiak *Latinitasnak* nevezték. A magyar elméletben ennek a *magyarosság* kritérium felel meg. A nyelvhelyességnek ez a követelménye tulajdonképpen a grammatikából származik; ez a kifejezés fő erénye, de hozzákapcsolódnak olyan erények is, melyek már a retorikából merítették sajátos értéküket.

2. *Világosság (perspicuitas)*: a gondolatokat teljesen megfelelő szavakkal kell kifejezni. Azonban nem mindig élhetünk a megfelelő szavakkal, mert – Quintilianus szerint – ki kell kerülni a trágár kifejezéseket, a szennyeseket és az alacsonyrendűeket. Ha lehetséges, a szóválasztásban ki kell fejezni a szó etimológiai eredetét. Arany például a *végez* ige etimológiájára világít rá egy öregkori epigrammájában, amely a későn befejezett műre, a *Toldi szerelmére* vonatkozik:

Ifjúkori munkát öregén ne *végez*,

Ha akarod, hogy jól menjen sora véghez,
Mert a keverék-mű a fejedre támad,
Inkább töredéknek maradjon utánad.

(*Sejtelem*, 1881.)

Nagyon általános jelentésű fogalom esetén lehetséges azt alárendelt fogalommal is helyettesíteni, így például a *Szentírás* használata helyett alkalmazható az *írás* szó:

Itt az írás, forgassátok
Érett ésszel, józanon,
S benne feltalálhatjátok
Mit tanít bölcs Salamon:

(*Kölcsey Ferenc: Vanitatum vanitas*)

3. *Alkalmasság (probabilitas)*: sem többet, sem kevesebbet nem szabad mondani, mint ami elég ahhoz, hogy a hallgató megértse. Kosztolányi ironikusan világítja meg a felesleges szóbőséget, üresjáratot egy írásában, és ezért ad absurdum viszi a gúnyos verselemzést, melynek konklúziója az, hogy a vers teljesen felesleges.

Nézd, minap olvastam egy költeményt, melyben valaki folyton ezt kérdegeti szíve választottjától: „Miért nem szeretsz?” Szerintem a nő érthető, fölöttébb méltánylandó idegenkedésének okai a következők: 1. a vers írójának rossz fogai vannak; 2. gyomorsavtúltengésben szenved helytelen táplálkozásból kifolyólag, s ezért lehelete savanyúszagú; 3. keveset keres, ami a vele való együttélést szintén nem teszi kívánatossá. Miután a főnti kérdésre így megadtuk a választ, a vers tárgytalannak tekinthető.

(*Káté kezdő költőknek*)

A következőkben a klasszikus felosztástól eltérő módon öt fejezetre bontva tárgyaljuk a beszéd ékesítésére (ornatus) szolgáló eszközöket, melyeket hagyományosan csak három csoportra osztottak: tropusok, amplificatio és sententiák, figurák.

Az alakzatok

I. A fonológia alakzatai

A jóhangzás éppoly fontos követelménye a helyesen formált szövegnek, mint a stiláris eszközök mértéktartó alkalmazása, vagy akár a hibátlan nyelvtani szerkesztés. Egy nyelv zeneiségét, akusztikai szépségét általában a magán- és mássalhangzók gyakoriságának aránya határozza meg. Ez az általános meghatározottság szövegszerkesztési szempontból további

részletesebb szabályszerűségekkel egészíthető ki. A szótagterjedelem, a szó, illetve szótaghatárok és -kapcsolatok, továbbá a hangzók és hangkapcsolatok érdemelnek különösebb figyelmet. A jóhangzás önmagában ma, amikor a „néma olvasás” általános, legfeljebb a drámai és a költői szövegek esetében kap hangsúlyt, akkor is talán inkább a hiánya. Pedig ez az előbeszéd hatásának elengedhetetlen feltétele. Irodalmunk történetében az impresszionista stílusirányzat kedvelte, kivált Kosztolányi és Tóth Árpád. Vegyük tehát sorra ezeket a jóhangzást meghatározó szabályszerűségeket.

A szótagterjedelem szempontjából kerülni kell a több rövid vagy hosszú szótag egybekapcsolását. Ezek többnyire komikus hatásúak. Ezt gúnyolta ki Arany is a Liszniai Kálmánhoz írt versében:

Hátha már
Egy számár
Két tagot
Faragott
Rímekre:
Ezekre
Mit mondasz?

(Liszniai Kálmánnak)

Szókapcsolatok esetében a szóhatároknál szemantikai vagy fonetikai komplikációk következhetnek be. Fonetikai zavart okoz egy vagy több azonos hang vagy szótag ismétlődése a szóhatár két oldalán. Ilyen megoldást választott – az eredetihez eléggé méltatlanul – Horatius *Ars poeticájának* egyik fordítója:

sok nem nyesi le körmét
és a szakállát, félrevonul, fürdődbe be nem tér.

Szemantikai bonyodalmat jelent a *cacemphaton*, azaz két szó egymásra következőse oly módon, hogy az elsőnek végső s a következőnek első szótagjából valamely illetlen szó kerekedik.

Bírta szívem’ már hű szerelemre, –
Tudhatta, közöttünk nem *vala gát*

(Arany János: *Tetemre hívás*)

Kerülni kell több összehangzó szótag vagy ugyanazon ragformák egymáshoz kapcsolását is.

Pl. Hughes a *Szélvihar Jamaikában-jában* azt írta, hogy...

A szövegeken egymással kapcsolatba kerülő hangok különböző problémákat okoznak. Kifogástalan eset az, ha egy szó mássalhangzóra végződik, s a következő szó magánhangzóra kezdődik (vagy fordítva). Két mássalhangzó találkozása esetén nem szép, ha mindkettő zöngés. Két magánhangzó találkozása a *hiátus*. Helytelen két ugyanolyan minőségű hosszú magánhangzó egymást követése, különösen a mondat végén. Ugyanez a helyzet az ajakkerekítéses hangzók esetén is. Elfogadható például

az *e* és *i* kapcsolata. Kevésbé visszatetsző egy rövid és egy hosszú magánhangzó összekapcsolása, kivált, mikor a rövid megelőzi a hosszút. Legkevésbé sértő akusztikai szempontból két rövid magánhangzó találkozása. Elkerülhető a hiátus a *synaloephe* (összeolvadás) révén, amely sokszor lágyabbá teszi a kiejtést, s a beszédet bizonyos mértékig nyújtottá. Fontos még – kitüntetett helyzete miatt – a mondat utolsó szavának véghangzója.

„Szükséges, hogy hosszú szótag zárja le a mondatot – írja Arisztotelész – és világos legyen a befejezése, mégpedig nem az író, és nem is az írásjel, hanem a ritmus révén.”

A szókapcsolatokon kívüli esetek közül visszatetsző a *homoeoprophoron*: ugyanannak a mássalhangzónak gyakori ismétlése több egymást követő szóban, különösen a szó elején. Ezt az újabb irodalom mint a mondanivaló hangsúlyozásának hatásos eszközét ismerte fel. s a Humanista Pontanus óta *alliteration*nak (Révai Miklósnál – továbbiakban R: – a betűre nézés) nevezik.

Íme, itt a költeményem.
Ez a második sora.
K betűkkel szól keményen
címe: „Költőnk és Kora”.

(József Attila: *Költőnk és kora*)

Hiba azonban funkciótlan alkalmazása. (Ez utóbbi vált a komikum forrásává Karinthy Frigyes ismert Babits-paródiájában (*Így írtok ti*).

Hasonlóképp kellemetlen a *dysprophoron*, a hangok nehezen kiejthető együttese. Elsősorban idegen szavak tartoznak ide (pl.: infarktus, absztrakt stb.), de akadnak magyar szavak is, kivált az összetételek (pl.: mindketten, harcrakész stb.). Itt említendő a *magyarosság* elleni vétség, az idegenszerűség (*barbarismus*) is, azaz a nem magyaros szóalak vagy szójelentés használata. A barbarizmus vagy *metaplasmus* fonetikai értelemben a korrekt, világos hangkapcsolatok, a szavak pontos kiejtése, hangzásbeli tisztasága elleni vétség. A pontos fonetikai összhangtól való eltérést nevezzük *metaplasmus*nak, Gyöngyösi István szavaival „más formára vonásnak”, melyről a költő még megjegyzi, hogy „annak ednihány speciesi vannak, de a’ nem mindenik illik a magyar szó folyásához még a versekben is, nem is szoktak véle élni: hanem vannak olyak a kiket a magyar szóban is folytathatni”, tehát

ami nyelvtani értelemben vétségnek tekinthető, a költői gyakorlatban a szándékolt hatás forrása is lehet, s mint ilyen, költői eszköz. Megkülönböztetik a szavak hangalakjának írásban is tükröződő változását (ez az *enuntiatio*) az írásban nem jelölt (de hangsúlyban, hanghosszúságban jelentkező) változástól.

Ezeket a jelenségeket a négy változáskategória: az *adiectio*, a *detractio*, a *transmutatio* és az *immutatio* (részletesebben 1. alább) szerinti felosztás alapján célszerű tárgyalni.

Az *adiectio* révén megvalósuló barbarismus fajtái a következők: a *prothesis* (*appositio*), mely egy hang vagy egy szótag szó eleji elhelyezését, hozzáadását jelenti.

Az *epenthesis* szintén a metaplasmus egyik fajtája: egy hang vagy egy szótag szóközi betoldása. Gyöngyösi István az ülni, ünnepegni értelemben használt szót ritmikai okokból változtatja:

Kárhozattyák ugyan az Holdot *üllen*i,
Az Napot javálnák inkább becsüllen

(Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága)

A *paragoge* (*paralempsis*) egy szóalak átalakítása további betűk utólagos hozzátoldásával.

Egyik hiszi *eztet*, *aztat*,
Másik hiszi *aztat*, *eztet*,

Egymás kezéből kitépik,
Rongálják a szent keresztet.

(Karinthy Frigyes: *Az emberke tragédiája*)

Az *ectasis* egy rövid szótag növelése hangzónyújtással. Ennek jellegzetes mai köznyelvi példája a körút ejtése *kőrútnak*.

Végül a *diaeresis* (*divisio*) a szétválasztás, például egy diftongus két hangra való bontása, főként (mint egyébként gyakorta az *ectasis* esetében is) metrikai okokból.

Az *adiectio* lényege tehát egy új, eddig a jelenségegészhez nem tartozó alkotórész (vagy alkotórészek) hozzáillesztése az egészhez.

A *detractio* révén megvalósuló barbarismus az *aphaeresis*, mely egy hang vagy egy szótag elhagyása a szó elején, főként metrikai okokból (pl. az és helyett 's); a *syncope* egy hangsúlytalan hang vagy szótag kihagyása a szótestből, illetve a szóbelsőből. Ezt nevezik *elisiónak* is.

S fukar légy, *alkván* a' honért,
Ha azt feláldozod.

(Vörösmarty Mihály: *Honszeretet*)

Az *apocope* a szóvég tudatos elhagyása.

Most, igazán most kell *magadér*' kitenned,
Mert nem szabad nevét hiába fölvenned.

(Arany János: *Stanzák „Mátyás dalünnepe” eposzi kísérletből*)

A *systole* egy hosszabb hang vagy diftongus rövidítése.

Úgy tön az, ez pedig a' zászlót lassúdan eresztvén
Visszarohant, és a' sorok elzáródtak utána.

(Vörösmarty Mihály: *Zalán futása*)

A *synizesis* (*episynaloephe*) két egymásra következő, de különböző szótag összeolvasztása, különösen szóbelsőben. Ez a jelenség észlelhető például a *dauer* szó 'dajer'-féle ejtésében vagy az *aero-* előtagú szóösszetételek 'éro' szavában.

A *synaloephe* (*syncrisis*) a szó utolsó és a következő szó első hangzójának összeolvadása diftongussá, mely a monoftongizálódás tendenciáját mutatja. E végső folyamatot, tehát az egyik hangzó elhagyását *ecthlipsis*nek nevezzük.

Iff'urakkal iddogál sort,
Kik, mint gyermek a toronyra,
Oly bámulva, oly szédülve
Néznek e nagy életkorra.

(Arany János: *A vén gulyás*)

A *detractio* tehát a jelenségegész egy vagy több alkotórészének eltávolítását, elhagyását jelenti.

A *transmutatio* által megvalósuló barbarismus (másként metathesis, conversio) a jelenségegészen belül az egyes alkotórészek helycseréje. Érdekes példája ennek a *kanál* szó, melyet a múlt században még az alábbi példa szerint is használtak:

Jön az ebéd sorja, csörög tányér, *kalán*:
Ez a kis haragost megbékíti talán?

(Arany János: *Juliska elbújdosása*)

Az *immutatio* a jelenségegész egy vagy több alkotórészének pótlása egy, az egészhez nem tartozó elemmel. Mint barbarizmus egy vagy több hang minőségének változását jelenti a szótestben. Újabb példája ennek a Pécs város latin nevét felhasználó cigaretta, a *Sopiane* ejtése. Ezt a nyilván újszerűnek, idegenszerűnek látszó szóalakot analógiás hatásra (*Sophia*, Szófia) ejtik sokszor szofiánénak.

II. A szintaktika alakzatai

A szintaktika és a szemantika alakzatait a tropusok (szóképek) és a voltaképpeni alakzatok képezik. Mindkettő az *ornatust*, a nyelvi kifejezés szépségét szolgálja. A *tropus* (R: fordítás) Quintilianus szerint valamely szónak a szokott értelemről másba történő átváltoztatása. Az *ornatus* leggyakrabban alkalmazott eszköze. A tropus mint *immutatio* szemantikai szempontból egy nem rokon értelmű szó elhelyezése az eredeti, tiszta jelentésű szó (*verbum proprium*) helyén, ezért a jelentés fordulatának, változásának is nevezik. (1. a szemantika alakzatai, bevezető)

A voltaképpeni *alakzat* (schema) abban különbözik a tropustól, hogy míg ez utóbbi a szavakra, a szavak átvitt értelmű használatára vonatkozik, addig az alakzat a gondolatoknak, illetve a mondatoknak (szószerkezeteknek) a megszokottól eltérő használata. Más felosztás szerint a tropusok az immutációhoz, az alakzatok a többi változáskategóriához, az adiectióhoz, a detractióhoz és a transmutációhoz tartoznak. Egyértelműen elhatárolni egy jelenséget nem minden esetben lehet; azt, hogy hova tartozik, mindig a konkrét nyelvi jelenség határozza meg. Az alakzat mint ornatu a dísztelen beszéddel állítható szembe.

A szintaktika, tehát a szó-, illetve mondat szerkezet alakzatai, mint elsősorban formai elemek, közvetlenebbül felismerhetők, mint a szemantika rejtettebb jelenségei, noha átmeneti esetekkel is találkozhatunk, erre azonban a megfelelő helyen utalni fogunk. Az e fejezetbe tartozó alakzatok három fő csoportra oszthatók aszerint, hogy milyen alapjelenség variánsai. Ezek az adiectio, detractio és a transmutatio.

Az adiectio alakzatai

Az *adiectio alakzatai*n egyrészt ugyanazon szavak vagy szócsoporthok ismétlését, másrészt különböző szavak vagy szócsoporthok halmozását értjük. Egy különleges adiectio-jelenség a polysyndeton.

Az ismétlés azonos szavak vagy szó szerkezetek egymásra következését jelenti, mégis különbséget kell tennünk az ismétlés szigorúan vett azonossága és a hangalak azonossága, egybehangzása között. (Ez utóbbi költői értéke nagyobb, hiszen a hasonló hangzás és a szemantikai különbség közti feszültség nagyobb esztétikai hatást kelthet.) Az azonos szavak ismétlése esetében a szótest és a szó jelentés is azonos. A teljes és funkciótlan azonosság a pleonazmus vagy tautológia. Azonos szó ismétlése azonban érzelmi felfokozottságot is rejtethet magában. Az egyszeri elhangzás – információ; ugyanazon szó ismétlése a pusztán információadáson túl már érzelmi, nyomatékosító funkciót is kap. Az ismétlés legegyszerűbb formái a *geminatio*, *reduplicatio* és a *gradatio*.

A *geminatio* (*iteratio*, *repetitio*, *uplicatio*, görögül: *palilogia*, *epanalépsisz*) ugyanazon szavak vagy szócsoporthok ismétlése a mondat meghatározott helyén, többnyire az elején. Tiszta formájú a *geminatio*, ha a tagok közvetlenül egymás után következnek. Lazább a kapcsolat, de sokszor hatásosabb, ha az ismétlődő tagok közé egy harmadik, tőlük különböző szó (vagy szó szerkezet) ékelődik.

Hát ama nap és hold, a hét sziklavárral

S arányos mezőben a turul madárral?

Te vagy az, te vagy az, gyöngy kis ország, Erdély!

(Arany János: *Stanzák „Mátyás dalünnepe” eposzi kísérletből*)

Az ifjú, Tek[intetes] Társaság, *az ifjú*, ki a nemzet nagy énekesét megítélni merész volt, s ki e merészséget oly felette drágán, Berzsenyi elhűlésével fizette meg, ez *az ifjú* – én valék.

(Kölcsy Ferenc: *Emlékbeszéd Berzsenyi Dániel felett*)

A *reduplicatio* (görögül: *anadiplószisz*) a *geminatio* egy különleges változata, amelyben egy szintaktikai (vagy verstechnikai) csoport utolsó tagja (vagy tagjai) ismétlődik, illetve ismétlődnek a rákövetkező szintaktikai csoport első tagjaként. Gyakori formája a nevek ismétlődése. Egyes retorikák ezt a *redditio* egyik fajtájának tartják, s *epanasztrophé* elnevezéssel illetik.

De meg alácsügged szíve, szeme, karja;
Mintha mondaná, hogy „*Ki meri? ki hallja?...*”

Ki meri? ki hallja? és talán: ki bírja...?
De engem eléget szégyen rozsdapírja,
Hogy időmhöz képest oly keveset tettem
És hogy az én könyvem még nincsen megírva.

(Arany János: *Stanzák „Mátyás daliünnepe” eposzi kísérletből*)

De hogy valaki, mint Deák tévé, igénytelen egyszerű polgár létére, kinek kezében sem a megfélemlítés ostora, sem a kegyosztás bőségszarúja nincs, fellép egy eszmével, mely ellenkezik fájának minden érzelmével, ezredéves történelmének minden hagyományaival, [. . .] ellenkezik mindennel, ami egy nemzet lelkében halhatatlan – és ez eszmét nemzetével mégis *el tudja fogadtatni, el tudja fogadtatni* mind a mellett, hogy az eszme felállításával maga is ellentétbe jő saját múltjával [. . .] s ezt a nemzettel mégis *el tudta fogadtatni, elfogadtatni* mint üdvöt azt, amiben nemzedékről nemzedékre 'negyedfél századon át mindig kárhozatot talált: ah kérem ez oly óriási éserőnek, oly értelmi prepotentiának bizonyítványa, amely valóban bámulatot kelt.

(Kossuth Lajos levele Helfy Ignácnak. 1876. febr. 4.)

(Utalni kell itt a komplex retorikai eszközökre: egy antithetikus isocolonnal indít, s az ismétlések bonyolult hálózatán keresztül egy kiemelt helyzetben levő reduplicációval tudja a fő gondolatot kellőképpen hangsúlyossá tenni.)

A végigvitt reduplicatio, amelyben minden új gondolatsor előtt megismétlődik (olykor megváltozott mondattani funkcióval) a korábbi gondolatsor vége, az *epiploké*.

Lefekszem. Óh, ágyam,
Óh, ágyam, tavaly még
Tavaly még más voltál.
Más voltál: álom-hely,
Álom-hely, erő-kút,
Erő-kút, csók-csárda,
Csók-csárda, vidámság,
Vidámság. Mi lettél?

(Ady Endre: *Az ágyam hívogat.*)

A *gradatio* (*climax, conexio, ascensus*, R: feljebb hágás, nevededés) haladó, fokozódó reduplicatio, amely variációkat is eredményezhet. Voltaképpen fokozás, melyben az ismétlődő tagok gyakran szintaktikai funkciót is váltanak. Ha az ismétlődő elemek jelentésük fontosságát, értékét tekintve különbözők, akkor szükséges, hogy a gyengébb

megelőzze az erősebbet.

A haza független csak *demokrácia* által lehet, a *demokrácia* hatalmassá csak a *közművelődés* által válhatik, a *közművelődés* kellő mérvbeni felemelése csak a független hazában remélhető.

(Kossuth Lajos levele dr. Schwarz Gyulának, dátum nélk.)

(Egyúttal – a haza független... és a ... független haza – keretszerű alkalmazása révén egy inverzióval kombinált redditio is fokozza a mondat hatását.)

*Pusztá, pusztá, te vagy a szabadság képe,
És, szabadság, te vagy lelkem istensége!*

(Petőfi Sándor: *A csárda romjai*)

(Megszemélyesítés és gemináció erősíti e két sor hatását.)

Jó, hogy most a földesurak embereikkel nem *bánnak* s nem bánatnak rosszul, de bánhatnának; nem *nyomorgatják*, de nyomorgathatnák; nem *kegyetlenkednek*, de kegyetlenkedhetnének: mégpedig a nem eléggé szoros törvény könnyű kikerülhetése mián, olykor büntelen – nem a kölcsönös juss, nem egészen a törvény erős hatalma szerezte nekik a mostani jobb bánásmódot, hanem változhatás alá vetett kedve s tetszése uroknak.

(Wesselényi Miklós: *Balítéletekről*)

(Ez esetben is a gradatio hatását fokozza a ható ige képzőjével ellátott igealak ismétlése, amit a tagadó szerkezet még jobban felerősít.) Itt említjük meg, hogy ezzel ellentétes jelenség a *catacosmesis*, vagyis a szavak olyan értelmű rendje, mely a legnagyobbtól, a legfontosabbtól a legkisebbig, a legjelentéktelenebbig terjed. Az ismétlés mintegy (szintaktikai, szemantikai vagy metrikus) zárójelet képez a *redditio* (*inclusio*, *epanadiploszisz*) alakzatában. Nemcsak szavak, hanem szó szerkezetek is alkotják.

*Szerelmedért
Feldúlnám eszemet
És annak minden gondolatját,
'S képzelmim' édes tartományát;
Eltépném lelkemet
Szerelmedért.*

(Vörösmarty Mihály: *Ábránd*)

A te *kezedet* emendálljad; melyet akár mint mossad vízzel, de ki nem szapulod belőle az ártatlan vért, melyben *kezedet* mostad.

(Pázmány Péter: *Isteni igazságra vezérlő kalauz*)

Már Quintilianus szerint is az ismétlés nyomatékosabb formája az anaphora, az epiphora és a complexio. Ezek az alakzatok nem a mondat bizonyos részeinek kiemelését, hangsúlyozását szolgálják (mint az előző alakzatok), hanem egy gondolat megformálásának hatásos eszközei.

Az *anaphora* (epanaphora, R: előhozás) a colon vagy a comma

kezdetének ismétlése.

Isten egy szívnek egy kebelt teremte; így egy embernek egy hazát. [...] *Azért kell* minden egyes embernek saját hazájáért munkálni; *Azért kell* szerelme egész erejét hazájára függeszteni; *azért kellett* a legszebb, rendkívülibb tetteknek csak ily szerelem kútfejéből származhatni. Egész világért, egész emberiségért halni: azt isten teheté; *ember meghal* háznépeért, *ember meghal* hazájáért: halandó szív többet meg nem bír.

(Kölcsey Ferenc: *Mohács*)

Az anaphora egyik változatában a tagmondatokat különböző hangalakú, de azonos vagy rokon jelentésű szavak vezetik be, ez az *epibolé*.

Az *epiphora* (R: felhozás) a colon vagy comma végződésének ismétlődése, mely átválthat homoeoteleutonba.

Aztán gondold meg: vajon Themistokles épített volna-e falat Athenának *pénz nélkül*? vajon Caesar lett volna-e főpap, konzul és földkerekség ura *pénz nélkül*?

(Kölcsey Ferenc: *Mohács*)

Künn a fagy *közelit*.
Öröm, gond *közelit*.
Karácsony *közelit*.
A hegyek *háta*it,
fenyőfák *sátra*it
ünnepre meszelik.

(Babits Mihály: *Beteg-klapancia*)

A *complexio* (szümploké, R: öszvefoglalás) az anaphorának és az epiphorának kombinációja; mások szerint a többi ismétlésen alapuló alakzat kombinált alkalmazása.

S széles tenyerével megragadá
A lágyszívű kántor gallérját,
S fölemelte a térdepelésből,
Hogy talpa sem érte a földet;
Aztán meg letevén,
Hogy az orra is érte a földet.

(Petőfi Sándor: *A helység kalapácsa*)

Itt említendő az *epanodosz* is, mely egy mondat ismétlése fordított szórendben úgy, hogy az ismételt mondat első szava vagy szókapcsolata az ismétlésben utolsó lesz. Többen az anaphora és az epiphora keresztező elhelyezését tekintik annak. Ilyen szerkezet található az alábbi népdalban:

Csillagok, csillagok, szépen ragyogjatok,
A szegény legénynek utat mutassatok!
Mutassatok utat a szegény legénynek,

Nem találja házát a szeretőjének.

Az ismétlés csekélyebb mértékű megfelelésekre is vonatkozhat. Ilyen részleges megfelelés lehet a szótestben vagy a szójelentésben. Az előbbi a hangzásbeli összecsengés megváltozásától a ragok változásán keresztül a teljes szótest megváltozásáig terjedhet.

A hangzásbeli összecsengés megfeleléseinek enyhébb formája az *annominatio* (R: egyszármazatú nevezés) vagy *paranomasia* (*adfectio*, R: szójáték), mely (pseudo)etimologikus szójáték az azonos szótövekkel (*figura etimologica*), illetve az azonos hangzású, de különböző jelentésű szavakkal. Hatásuk egyfelől a hangzásbeli változás csekélységében, másfelől az érdekes jelentésváltozásban rejlik, mely olyan mértékű feszültséget teremthet, hogy az a *paradoxonig*, azaz a látszólag képtelen, ellentmondó állításig fokozódhat (1. még *geminatio*).

Nagyon illő a panasz, jó lovagom, Pázmán;
Ilyen *eset* még nem *esett* magyar ember házán. . .

(Arany János: *Pázmán lovag*)

E siralmot és sírhalmot

Ki elsőben szerzette;

Kimúlását s számadását

Gyakorta emlegette.

(Nyéki Vörös Mátyás: *Siralom az halandóságról*)

Félté, nem *félvén* maga, a' nagy nemzeti zászlót.

(Vörösmarty Mihály: *Zalán futása*)

Sokféle variációját találjuk még Kosztolányi Dezső *Csacsi rímek* című ciklusában, pl.:

Volt nők miatt *egy pár bajom*,

s egy párbajom.

Sajátos és meglehetősen ritka eset a teljes szerkezetre érvényes paronomasia:

Aj, e nő-kebelű Lidi óta

a Jenőke belül idióta,

udvarolgat, „'jába lepi sálom,

udvaron gatyába lep is álom...

(Weöres Sándor: *Végigrím*)

A ragformák változása az ismétlésben a *polyphton*, amely nemcsak a változatosságot szolgálja, hanem a szavak azonossága és szintaktikai funkcióik különbözősége révén rendkívül eleven hatású. Szinte minden ismétlődő alakzatban előfordul, sokan ezért csak az anaphorikus polyphtont

fogadják el.

Ő e honért, e honnal s honnak él, –
Örömeit, búját zengvén, ha dalra kél.

(Arany János: *A költő hazája*)

Tudtad jól, hogy aki lába legelőbb érinti meg
Trója földjét, Trója földjén, trójai harcban veszni fog. . .

(Babits Mihály: *Protesilaos*)

(Az ismétlés egyúttal anaphoristikus.)

A teljes szótest változása, vagyis azonos vagy hasonló jelentésű, különböző alakú szavak ismétlése a *szinonímia* (*metabolé*, R: azont jelentő szavak). Ebben az esetben a „szóismétlés” fogalmával meghatározott jelenség kérdésessé válik; az ismétlést mint az első szó szinonimáját kell felfogni. A szinonimitás azonban nem a teljes szótartalomra vonatkozik, bizonyos szemantikai különbségek mindig előfordulnak (ezek sokszor fokozás értékűek), néha a kifejezés javítása értelmében (ez a *correctio implicit* formája). Révai Miklós még hozzáteszi, hogy „ha az ilyen kifejezések szükségtelenül és minden cél nélkül rakásoltatnak, kelletlenül nyújtják a beszédet, s ha az írónak zavaros képzeletéből származnak, ezenfelül még a világosságot is, az értelmességet is igen sértik”.

Azért, ha az asszony-ember *részezes, haragos, hazug, szitkos, átkozódó, rút, undok, büdös, beteges, bolond*; sőt a' mint Sz. Pál mondja ha bálványozó: vélle kel tünni, noha úgy tetszenék, hogy szenvedhetetlen fogvatkozások ezek. De ha ura ágyát megfertézteti, az immár tűrhetetlen; (...)

(Pázmány Péter: *Prédikációk. Házasságban-élő asszonyok tanúsága*)

Üzér, ügyér, hajhász, csőd, firma, company,
Ily szót ő ki sem bírt volna mondani.

(Arany János: *Írjak? ne írjak?*)

Nagyobb hatású azonban az olyan alakzat, melyben nem a többé-kevésbé azonos jelentésű, de különböző szótestek, szóalakok kerülnek kapcsolatba egymással, hanem a többé-kevésbé azonos alakú, de különböző jelentésű szótestek. Ennek több fajtája ismeretes, ezek közül a leggyakoribb talán a *translatio*, mely különböző jelentésű, de azonos vagy látszólag azonos szóalakok ismétlődése.

Boldogasszony temploma keresztjén

Török zászló lengjen, vagy kereszttyén?

(Arany János: *Török Bálint*)

Van substantivum, hogy: *mérték*,
S rá magát az igét *mérték*,
Ez ám a kadencia!

(Arany János: *Báró Kemény Zsigmondhoz*)

A *distinctio* ugyanazon szónak az első helyen álló szokásos (köznapi) jelentése és a második helyen levő emphatikusan fokozott jelentése közötti szemantikai különbségre épül. A köznapi jelentés és az emphatikus jelentéstöbblet közötti szemantikai feszültség lehet pozitív vagy negatív.

Nem hallottátok Dózsa György hírét?
Izzó vastrónon őt elégetétek,
De szellemét a *tűz* nem égeté meg,
Mert az maga *tűz*... úgy vigyázzatok:
Ismét pusztíthat e láng rajtatokí

(Petőfi Sándor: *A nép nevében*)

(Az ismételt szóalak, a Dózsa szellemével azonosított *tűz* egyúttal teljes metafora.)

A *reflexio* (görögül: *anaklaszisz*, *antanaklaszisz*) a *distinctio dialógformája*. Az egyik beszélő által alkalmazott szót a beszédpartner változott, esetenként leszűkített értelemben használja, ismétli. Az iróniától az különbözteti meg, hogy az irónia az ellenfél szavát új kontextusba helyezi, s ezért nevetségesnek s értelmetlennek tünteti fel. A reflexió azonban csak emphatikusan átértelmezi az ismételt kifejezést, ez esetenként ironikus hatású is lehet.

„Fogadj Isten, húgom asszony,
Itt az ütközetben;
Nyilat ugyan, amint látom,
Hoztál szép szemedben –”
„Uram király, Zsigmond király!
Nem oly divat már ma
Nyíllal löni, mint felséged
Fiatal korába’.”

(Arany János: *Rozgonyiné*)

Ez utóbbi három eset – tekintettel arra, hogy a szójelentés is változik – voltaképpen átmeneti jelenség, ugyanúgy lehetne a szemantika alakzata is, mindazonáltal úgy tetszik, hogy a mondatbeli helyük jobban minősíti őket. Hasonló esetek a disiunctio és az adiunctio.

A *halmozás* (*congeries*) hasonló jelentésű, de különböző formájú szavak egymáshoz kapcsolása. A szinonímiától abban különbözik, hogy míg az különböző szavakkal ugyanazt a dolgot jelöli, addig a halmozás a különböző szavakkal – gyakorta egy közös nemfogalom alá tartozó – különböző dolgokat jelöl. (Természetesen keveredhet szinonímiával.)

Kapcsolatos halmozás az *enumeratio* (felsorolás), amelynek tagjai egy egész összehangolt részei. Az egész lehet elvont kollektív fogalom is (sok, mindenki stb.), amelyet a szerző megnevezhet, de el is hagyhat. Zrínyi szövegében ez a haza, Pázmányéban az öregség fogalma:

De ha az oktan állatok a magok barlangjoknak bántódásáért, a magok kölyköknek elviteleért készek a halált szenvedni: mennyivel minekünk inkább, kik dicsőséges magyar vérnek maradéki vagyunk, az mi *atyánkfiáiért, atyáinkért, anyáinkért, feleségünkért, gyermekünkért,*

hazánkért meg kell mozdulnunk, halálra is, ha kíváncsiak mennünk,
mégis legalább bosszút ezen dühött eben állanunk.

(Zrínyi Miklós: *Az török áfium ellen való orvosság*)

*A köhögések, szemfolyások, taknyosságok, fájdalmak, erőtlenségek, izetlen
ételek, szakadozott (!) aluvások mindennapi kenyér a véneknél.*

(Pázmány Péter: *Prédikációk. Mely üdvösséges a magunk-ismerése*)

(Ez utóbbi halmozás egyik fajtája a *congeries*, azaz a rokon jelentésű szavak felsorolása.)

A felsorolás, mely gyakran *fokozás*, *amplificatio* is (R: bővítés; 1. pl. Zrínyinél), a szónoki beszédben, a partitióban szokott előfordulni, ahol distribúciónak nevezik, vagy a peroratióban, ahol recapitulációnak hívják.

Különleges formája az enumerációnak az úgynevezett „poláris kifejezőmód”, amely anélkül, hogy a nemfogalmat megnevezné, az alája rendelt halmaz ellentétes tagjainak felsorolásából áll.

S erény vagy bűn, öröm
Vagy bánat miben élt,
Sírjánál írva lesz,
A nép ítéletén.

(Vörösmarty Mihály: *Az ember élete*)

Az alárendelő halmozás leggyakrabban alkalmazott jelensége az *epitheton (appositum)*, a jelzői kiegészítés egy főnévhez (lehet melléknév vagy főnévi, esetleg periphrastikus értelmező). Az epitheton nélküli közlés csupasz, míg a túl sok epitheton a stílust dagályossá teszi. Quintilianus szerint hatása csak akkor van, ha nélküle a kifejezés kevesebbet mondana. Van pleonastikus epitheton is. A tropikus (szóképi) epitheton a tiszta jelentést metaforává vagy metonímiává alakítja.

Hol vagyon, a'ki merész ajakát hadi dalnak eresztvén,
A' riadó, vak mélységet fölverve szavával,
S késő százak után méltán láttassa vezérlő
Párducos Árpádot, s hadrontó népe' hatalmát?

(Vörösmarty Mihály: *Zalán futása*)

Nem figyeltétek meg az öreg, blazírt, ványadt éjjeli pincért, mint lobban fel a szeme mélyében valamely titkos fény, amint a pezsgőnek kitekeri a nyakát? Az életunt kaszírő, a konyha dühös kommunistája, az agyonéjszakázott kávélegény, a héjaképi kávé, a tavaszt sohasem látott virágáros asszony és mindazok, akiknek valamely közülük van az éjszakához, bizonyos tiszteletet éreznek a dördülő, habzó palack iránt, mintha egy másodpercig abból buggyanna fel az élet és a kedv, amely öbelőlük már hiányzik.

(Krúdy Gyula: *Asszonyságok díja*)

A *polysyndeton* (R: a foglalás bővsége) a kötőszók folyamatos használata, amely lehet ugyanazon kötőszó ismétlése vagy különböző kötőszók variálása

halmozása.

Ezzel ellentétes jelenség az asyndeton, vagyis a kötőszó elhagyása.

Most tél van és csend és hó és halál.

(Vörösmarty Mihály: *Előszó*)

Vagy láng csap az ódon, vad vármegye-házra,

Vagy itt ül a lelkünk tovább leigázva.

Vagy lesz új értelmük a magyar igéknek,

Vagy marad régiben a bús, magyar élet.

(Ady Endre: *Fölszállott a páva*)

A detractio alakzatai

A *detractio* jelensége a normális körülmények között szükséges mondatelem elhagyása úgy, hogy a kihagyott szó (szószerkezet) a szövegösszefüggésből kikövetkeztethető legyen. Három alakzat sorolható ide: az ellipsis, a zeugma és az asyndeton.

Az *ellipsis* (R: elhallgatás) egy kevésbé fontos, s az értelmi összefüggés (szövegösszefüggés) alapján könnyen kikövetkeztethető, de a teljes szintaktikai szerkezetben nélkülözhetetlen szó elhagyása. Az aposiopesisről abban különbözik, hogy az ellipsis szóalakzat, az elhagyott mondatrész egy szó, az aposiopesis pedig gondolatalakzat, egy gondolat elhagyása. Az ellipsis különösen a közmondásokban, szólásokban gyakori. Például: Se pénz, se posztó.

[...] drágám, ne mászkányál talán annyit, hegyezé Gizi a nyelvit, kedig az ü ura a soros, immár a fáskamrában, a krumpliszásákok közt, meszes agyú (ám okos!) nagymama legyint vala vállvonogatva,

hammönnyön ha viszketi

(Csokonai Lili [Esterházy Péter]: *Tizenkét hattyúk*)

(A szerelmi légyottra induló lányra tett megjegyzésben szeméremből kihagyott, egyébként a kontextusból könnyen ráérthető a szó.)

Mennyi seprő a pezsgésben,
S mily kevés bor! .... Volt elég,
Kit nagy honszerelme vonzott
Megragadni minden koncot,
Nehogy más elkapja még.

(Arany János: *A régi panasz*)

(Az Arany által használt, a forradalom mozgalmasságára utaló metafora kiegészíthető azzal, hogy *volt, forrt ki* stb. Ez az alakzat egyúttal exclamatio is).

Kapcsolatot alkotó detractio a *zeugma*, amely egy többtagú szó-szerkezet valamely résztagjának elhagyása oly módon, hogy két parallel résztag közül a megmaradó átveszi az elhagyott résztag funkcióját is, egyúttal fölérendelt kapcsolatba kerül a többi taggal. Így jön létre több, ugyanazon módon rendezett szó vagy szószerkezet kapcsolata egy

szintaktikailag följük rendelt szóval (éz többnyire ige vagy jelző). E szerkezet költői értéke abban rejlik, hogy a szavak szótári és kontextuális jelentése nem mindig egyezik, azaz a fölérrendelt szó (például ige) különböző jelentéssel kapcsolódhat a szerkezet alárendelt tagjaihoz, egyidejűleg a voltaképpen és átvitt értelemben is. Pusztán grammatikai szempontból egy *syllipsis* ez, melynek modellje a következő: $a-x/b-y$; ha a b kiesik: $a(x/y)$. Bonyolultság nélküli zeugmának nevezzük azt a jelenséget, amikor az a és b résztag teljesen azonos jelentésű, tehát az a és y résztag között nincs nagyobb feszültség, mint az a és x között. Szerkezete szerint háromféle lehet (a fenti modell alapján): a hypozeugma $a(x/y)$, a mesozeugma $(x/y)a$ és a protozeugma $x)a(y$.

Kiknek tiszta ép erkölcsén
Semmi csorba, semmi szeplő;
Kiknek, egyaránt, kezében
Nagy volt a kard, és a gyeplő. ...

(Arany János: *Hunyadi csillaga*)

Közel s távolban semmi fény nincs,
Csak mécsvilágom s honszerelmem ég.

(Petőfi Sándor: *A hazáról*)

A szabadság eszmék s a cholera ellen nem lehet cordont huzni.

(Jókai Mór: *Charivari*)

Sok ki nem mozdul helyéről,
Maga rab lesz, lova zsákmány.

(Arany János: *Szent László*)

A bonyolult zeugma abban különbözik az előzőtől, hogy az egymással koordinált kapcsolatban levő mondatrészek közül az egyik szemantikai vagy szintaktikai szempontból nem illeszkedik a fölérrendelt, illetve a följük rendelt mondatrészhez. Az illeszkedés hiányából adódó feszültség az alapja a bonyolult zeugma esztétikai hatásának. Azt a zeugmát, amelynek sajátossága az eltérő vagy nem megfelelő szintaktikai illeszkedés, *adnexiónak* nevezik.

*Nyújtátok ki tette a kezét már
S áldozatra zsebeiteket,
Tápláljátok végre a hazát, ki*

Oly sokáig táplált titeket.

(Petőfi Sándor: *A szájhősök*)

(Az áldozatra kinyújtott zseb szokatlan; ez esetben a zeugma egyik tagja a tette, a másik a zseb metonimiával a pénzáldozatra utaló felszólítás, s az utóbbi tehát sajátos módon, de logikusan kapcsolódik a közös állítványhoz.)

Az *asyndeton* (dissolutio, inconexio, R: a foglalás híja) a polysyndeton ellentéte; e jelenség lényege tehát a kötőszók elhagyása. Patetikus, nyomatékosító hatást eredményez. Quintilianus még hozzáteszi, hogy szebb az amplifikációs asyndeton, vagyis szebb az, ha a következő szó mindig

erősebb az előzőnél. Felosztható szófajok szerint, következésképp van nominális és verbális asyndeton, továbbá a tagok hosszúsága szerint is, így megkülönböztetünk egyszavas és szószerkezeti asyndetont. Ez utóbbi mint adiunctio és disiunctio fogható fel.

Hallottad a szót: „rendületlenül?”
Ábránd, hiúság, múltó kegy, javak, –
Lenn a sikamló tér, nyomás felül,
Vész és gyalázat el ne rántsanak.

(Arany János: *Rendületlenül*)

Dér virágnak,	Métely juhna,
Kű búzána,	Nyíl szívemnek,
Horog halna,	Bús kedvemnek,
Lép madárnak,	Mirigy életemnek.
Háló vadna,	

(Zrínyi Miklós: *Fantasia poetica*)

(Ez utóbbi egyúttal homoeoteleuton is.)

Előfordul, hogy a kötőszó elhagyásával az összekapcsolt mondatrészek, mondatok viszonyának jellege bizonytalanná, ezáltal enigmatikusabbá vagy a különböző kapcsolódási lehetőségek révén hatásosabbá válhat.

Nem emel föl már senki sem,
belenehezültem a sárba.

(József Attila: *Nem emel föl*)

(A két mondat közé egyforma érvénnyel helyezhető a *pedig* ellentétes és a *mert* magyarázó kötőszó.)

A transmutatio alakzatai

A transmutatio (tehát az alkotóelemek cseréje) szolgál alapul az *enallage* és a *hypallage* alakzatának. Az előbbi a jelzők szintaktikai átrendezésén alapul. Ez esetben a jelző nem az előtt a névszó előtt áll, amelyhez köznapi értelemben kapcsolnánk, hanem a szó-, illetve mondat szerkezet egy másik döntő fontosságú szavához – általában főnévhez – kapcsolódik, amelyhez logikai szempontból nem tartozhatik. Minden ilyen esetben a jelzőt vagy a jelzett szót szintaktikai helyzetének változásával együtt szemantikai változás is éri, ami a szerkezet költői hatását, értékét növeli.

Egy kirakatban *lila* dalra kelt
Egy *nyakkendő*

(Tóth Árpád: *Körúti hajnal*)

Rózsaszínü bőrukból, *nevető* kézfogásukból, nyitott *szájukból*,
barátságos dörgölődésükből: félreérthetetlenül árad a nőiesség, mint
nyitott mézjárszékből a friss hús illata.

(Krúdy Gyula: *Asszonyosságok díja*)

A hypallage viszont egy meghatározott tárgynak (jelenségnek) tulajdonítható cselekvést egy szomszédos, más tárgyhoz kapcsol, melyhez logikailag nem tartozhatik, gyakran úgy, hogy fölcseréli az okot és az okozatot. (Pszichológiai alapja az az érzéksalódás, mely például a hajón utazót éri, aki a part távolodását érzékeli a hajóé helyett.)

Aranyos lapály, gólyahír,
áramló könnyűségű rét.
Ezüst derűvel *ráz* a *nyír*
egy *szellőcskét* és leng az ég.
(József Attila: *Nyár*)

(Az utolsó két sorban az *ezüst* a nyírfa jelzője, tehát ez enallage; a szellő rázza a nyírt, ennek a viszonynak a megfordításával jött létre a nagyobb érzelmi hatású hypallage.)

Ha a transmutatio alakzatait a szórendi jelenségekre alkalmazzuk, akkor elsősorban az anastrophe és a hyperbaton tartoznak ide, azonban a szavak elrendezésének különös eseteit, sajátosságait is értik ezen.

Az *anastrophe (inversio)* két közvetlenül egymásra következő szó (illetve szavak) normális sorrendjének megfordítása főként a rím miatt vagy ritmikai okokból; alkalmanként az ilyen hátravetés az emeltebb stílusra való törekvés jele. Többféle szófajjal fordulhat elő; van névszói, jelzői vagy ritkábban határozói anastrophe. Legszebb példája talán Zrínyinél található:

Befed ez a kék ég, ha nem fed koporsó,
*Órá*m tisztességes csak légyen utolsó.
Akár farkas, akár emésszen meg holló:
Mindenütt felyül ég, a föld lészen alsó.
(Zrínyi Miklós: *Az idő és hírnév*)

(„Órá

Az anastrophe egyik legeredetibb művelője Baróti Szabó Dávid volt, kinek ilyenszerű költői megoldásait Arany János is némi tartózkodással emlegette:

Kecske zanótra *felejt hamarább*, tornyokra galambok,
Méh tim-füre, vizekre halak: *jó-tétid eszemből*
Hogy-sem rút feledékenység ki-törölyle. =
(Baróti Szabó Dávid: [Virttől búcsúzás] *Ugyan az*)

(Azaz: hamarább felejt kecske... hogysen jótétid... kitörölje...
A zanót = rekettye, a tim-fü = kakukkfü.)

A *hyperbaton* két szintaktikailag szorosan összetartozó szó, azaz egy szó szerkezet (pl. jelző és jelzett szó) szétválasztása egy közvetlenül nem odatartozó szó (pl. ige) közbeékelésével. Egyesek szerint az anastrophe egyik fajtája. A hyperbaton legnagyobb veszélye a homályosság (obscuritas), mely esetben a közbeékelte szó (esetleg

szószerkezet) zavarossá, áttekinthetetlenné teszi a mondatot, s az eredmény a *mixtura verborum*. A szorosan összetartozó szerkezeti elemek költői értékű szétválasztását *tnesisnek* is nevezik, melyet a klasszikus retorika nyelvtani metaplasmusnak tekintett, más retorikák szerint az ismétlődő szerkezetek közé helyezett egy vagy néhány szó. Mint mondataalakzat: *interpositio*.

Össze az agg ember *rogya* két térdére,
Kegyelmet urától szava miatt kére,

(Arany János: *Buda halála*)

A hyperbaton egy különleges fajtája a szintaktikailag befejezett mondatához hozzáillesztett kiegészítés, mely pótlólag integrálódik a mondatba. Funkciója inkább az érzelmi tényezők felerősítése, mintsem a logikai lezárás. Ezt *epiphraszisznak* nevezik. (Egyes retorikák szerint az exclamativ vagy hiperbolikus hozzátoldás, esetleg erkölcsi tanulság formájában zárja a mondatot.)

És mi az oppozíció? Felelet: tagadása annak, amit az udvar állít,
és a personalis!

(Kölcsey Ferenc: *Országgyűlési napló*)

(Kölcsey itt a szüklátóköri ellenzékét teszi azzal nevetségessé, hogy – saját program híján – addig a magasságig sem tudnak a politikai életben emelkedni, hogy az udvarral szálljanak szembe, hanem az opponáláshoz elég az udvart képviselő személynök véleménye is.)

A szintaktikai alakzatok között külön csoportot képeznek az isocolon alakzatai. Az *isocolon* (*pariszon*, *pariszoszisz*) esetében két vagy több azonos vagy megközelítően azonos szótagszámú colon vagy comma követi egymást, többnyire szórendjük is megegyezik. A *colon* (*membrum*) legkevesebb három szóból álló, szintaktikailag teljes fő- vagy mellékmondat; a *comma* (*particula*, *articulus*) legalább kéttagú, szintaktikailag önállótlan szószerkezet, mely egy közös további mondatrészen, mint összekötő kapcsan át integrálódik a mondatba. A szintaktikai tagolás és a szótagszám azonossága révén kialakult párhuzamosság gyakorta tartalmi szembeállítás, *antithesist* (R: ellentétel) fejez ki, melyet egyébként Arisztotelész a metaforák és a mozgalmasság mellett a leghatásosabb kifejezőeszköznek tartott. (Természetesen ez csak a két colonból álló isocolonra vonatkozik.)

Azért mint tegyek ítéletet, *mit mond gyomorbúl,*
és mit hazud barátságért!

(Pázmány Péter: *Isteni igazságra vezérlő kalauz*)

Oh *lassan* szállj és *hosszan* énekelj,
Haldokló hatyúm, szép emlékezet!...

(Petőfi Sándor: *Tündéralom*)

Több egymás mellé helyezett colon vagy comma alkotja az isocolont. Ha a comma két szónál kevesebb egységből áll, akkor az isocolon (azonos szójelentés esetén) szinonimiává vagy (ha a szójelentés különböző)

halmozássá válik. Tehát a szinonímia és a halmozás egyszavas commák által alkotott isocolonként is felfogható. Szemantikai szempontból az isocolon többnyire halmozás, azaz különböző tartalmak összekapcsolása. A halmozás két szemantikai szélsőséget valósíthat meg: a szinonimitást (tehát ugyanazon tartalmak közlését) vagy az antithesist mint a szemantikai ellentétek kiélezését. E két szélsőség között a similitudo (hasonlat) áll. A két vagy több colon által létrejött alakzatok a homoeoteleuton, a homoeoptoton és a paromoeosis.

A *homoeoteleuton* az egymást követő colonok véghangzójának egybecsengése. Ez lehet az utolsó szótag vagy az utolsó kettő. Voltaképpen ez a költészetben a rím.

Ha meghalok majd, mélyre ássatok,
gyarló valómban meg ne lássatok,
ködként inogjon eltűnt társatok,
s nekem, szegénynek, megbocsássatok.

(Kosztolányi Dezső: *Könyörgés az ittmaradókhoz*)

A *homoeoptoton* az egymásra következő colonok lezárása ugyanazon esetformában. Egyesek a homoeoteleuton változatának tartják.

Könnyel a múlt síija dombját
S a reménynek száraz lombját
Hasztalan mit öntözöd?
(Arany János: *A régi panasz*)

A *paromoeosis* (görögül: *paramoiószisz*) az isocolon legmagasabb foka; ez esetben a megfelelés a colon (vagy comma) többi részére is kiterjed, tehát a különböző eredetű szavak által alkotott szószerkezetek, mondatok formai megfelelései a lehető legteljesebbek.

Ezekre nem méltó felelni, mivel nem harcra rendelt
bizonyosságok, hanem kacagásra gondolt trágárságok.
(Pázmány Péter: *Isteni igazságra vezérlő kalauz*)

Emberségről példát, vitézségről formát
mindeneknek ők adnak.
(Balassi Bálint: *Egy katonaének*)

Szintaktikai szempontból az isocolon colonja lehet teljes mondat vagy (önállótlan) szószerkezet, amely egy colonon, mint kapcsoló részen keresztül integrálódik a mondatba. A teljes (fő- és mellékmondatból álló isocolon – ha az első colon mondatrészeit $a^1 b^1 \dots$ -gyel és a másodikét $a^2 b^2 \dots$ -vel jelöljük – a következő modell szerint épül: $a^1 b^1 c^1 \dots a^2 b^2 c^2 \dots$, tehát nincs közös mondatrész a két mondatban.

Óh ifjaink, óh én barátim,
Ti megkötött szárnyú sasok,
Láng a fejem, jég a szívem, ha

Végigtekintek rajtatok!...

(Petőfi Sándor: *Megint beszélünk s csak beszélünk*)

(Egyúttal antithetikus alakzat, s az első két sor teljes metafora.)

Ha a fenti modellel ábrázolt mondatszakaszok egy közös colonon keresztül integrálódnak a mondatba, s ezt az összekapcsoló részt q-val jelöljük, akkor a következő modellt kapjuk:

$$q \begin{cases} a^1 b^1 c^1 \\ a^2 b^2 c^2 \end{cases}$$

És miképpen *a bársony sólya* [cipő] *nem enyhíti a köszvény fájdalmát; a királyi korona el nem vészi a fő-fájást*: úgy a világ javai nem könnyebbítik a lelki törődést; hanem mint [...] tövissek és török keserítik.

(Pázmány Péter: *Prédikációk. Miért sanyargatja Isten híveit...*)

(Ez esetben a közös colon, a q, az „úgy a világ javai. ...” kezdetű főmondat, amelyhez a két colon mint határozói mellékmondat kapcsolódik.)

S ledőlt országok hamvain
Egy szép hon támad fel,
Mely lelket tölt, mely szívet ráz
Neve zengésével.

(Kölcsy Ferenc: *Rákóczi hajh...*)

A *disiunctio* (paradiastole) mindig szinonim állítmányból és szemantikai szempontból különböző, de egymásnak szintaktikailag megfelelő egyéb mondatrészből (alany, tárgy, határozó stb.) álló colonok együttese. Ez esetben tehát a hasonlóknak látszó dolgok különíttetnek el egymástól. A modell eszerint a következőképpen alakul: ha a szinonim állítmányok $s^1 s^2$ stb., a különböző mondatrészek $x^1 x^2$ stb. s az összekapcsoló harmadik elem (tagmondat vagy szó) q; akkor

$$\begin{matrix} x^1 s^1 \\ x^2 s^2 \end{matrix} \quad \text{vagy} \quad q \begin{cases} x^1 s^1 \\ x^2 s^2 \end{cases}$$

Mit törekszel jobbra, szebbre
Erőszakos útakon?
Öldöklésen vett szelidség:
Káron vásárolt haszon.

(Vajda János: *Meghasonlás*)

Az *adiunctio* közös állítmányhoz tartozó két vagy több, teljesen különböző jelentésű colon (vagy comma), amelyben minden colon (vagy comma) legkevesebb két mondatrészt tartalmaz. Az *adiunctio* tehát egy zeugma isocolon alakzatban, s mint ilyen, *detractio*. Hatását, akárcsak a zeugma esetében, az adja, hogy erősen különböző dolgok azonosíttatnak valamely szempont alapján, s ennek fokát az eltérés mértéke és váratlansága

határozza meg.

A vész csak készülőben van még,
És nem szakít le egyebet,
Mint ajkamról egy-egy hangos szót,
A fákról egy-egy levelet...

(Petőfi Sándor: *A gyáva faj, a törpe lelkek...*)

Végül a szintaktikai szerkezetek esetében előforduló idegenszerű ségről, a nyelvi hibákról kell szólni. A szó-, illetve mondat szerkezetekben a *barbarismus* (magyartalanság, görögül: *barbarosz*) a *soloecismus*, az idiomatikus korrektség elleni vétség. Ennek egyik változata a *barbarolexis*, az idegen szavak helytelen átvétele. (Köznyelvi példát idézünk, mely a napi sajtóban elég gyakori, a szanálást. Latin szó, eredeti jelentése – sano –: gyógyítás. Mégis – épületek esetében – a renoválás jelentés helyett a lebontás, megsemmisítés értelmében használják. Eredetileg városrészek helyreállításáról, „szanálásáról” beszéltek; ebből szükült le az egyes épületek lebontására.)

A *adiectio* révén létrejövő *soloecismus* a *tautológia* (R: azontmondás), illetve *pleonasmus*, vagyis ugyanazon szó vagy szószerkezet felesleges ismétlése; az utóbbi esetében pedig a kifejezés felesleges szavakkal való túlterhelése.

Előbb a *felület*, a *burkolat*, a *bőrözet*, a *felhámsszövet*, a *héjazat* törvényeit vizsgálta, aztán a hagymaként elképzelt valóságot, amely fehérvirágos növényi szivmag köré hagymalevelekként rétegződik eres héjazataival: egészen a laposdad gömb-egységig. Aztán a befelé-végtelen szerkezet, bordázatok, íveket, szivacsosság- létmód szereket, a *hálókat*, *hálózatokat*, *rácsokat*, ketrecek, *rácsrendszereket*, az anyag elektronfüggvényeit, a természet matematikai és geometriai rendszerét a belül-befelé-végtelenben, a tiszta tér vak anyagsomóiban, zárt szerkezetű szerveződött anyagszigeteiben.

(*Látóhatár*, 1977. június. 210–211.1.)

Ez a jelenség azonban nem minden esetben tekinthető vétségnek, alkalmanként él vele az irodalom is, például komikus vagy műveletlen alakok jellemzése céljából, vagy mint Kölcsey alábbi biblikus hangulatú sorai bizonyítják, a hatásosság, a nagyobb nyomaték kedvéért. (Mint korábban is utaltunk rá, bármely alakzat funkciótlan alkalmazása épp azt a hatást, nyelvi, kifejezésbeli értéket szünteti meg, melynek megvalósítására képes; itt viszont épp egy vétségnek minősíthető nyelvi jelenség válik – képzett és jelentős stílusművész által – nyelvi erénnyé, a kifejezés erejét, hatását fokozó jelenséggé.)

Óhajtanám bár ez az ember most is itt lehetne, s *szemeivel* nézné,
füleivel hallgatná, mily kínos fájdalommal küzdünk mi a kormánnyal,
mely azon tulajdont a népnek megadatni nem hagyja.

(Kölcsey Ferenc: *Az örökös megváltás tárgyában*)

A *perissologia* vagy *macrologia* egy mondatnak (vagy mellékmondatnak) azonos jelentéssel való felesleges ismétlése. A detractio által létrejött soloecismus egy szükséges vagy szükségesnek vélt mondatrész elhagyása. Ezt *eclipsis*nek nevezik. Irodalmi szövegekben az előbbi foként a bőbeszédűség jellemzésére szolgál, nemegyszer komikus hatású. Egy prózai és egy verses példát hozunk:

S minthogy Wesseléni viselt sok dolgokat,
Felső hadakban is forgatott kardokat,
S tartott sok helyeken nyertesen harcokat,
S vett ellenségen szép diadalmakat. . .

(Gyöngyösi István: *A murányi Vénusz*)

Az kikezert, édes gyermekeim, Isten közületek megtart, ha azt akarják, hogy régi jó emlékezetű előtök dicsérete s nevének megmocsolójak ne legyetek, és ez világ előtt is tisztességetek meglégyen; s csendes, becsületes életetek, *féljétek az Istent*, az igaz római katolika vallásban erősek legyetek, *az felséges Isten törvényi betöltésére igyekezzetek, az isteni szolgálatban szorgalmatosok legyetek*, minden-némű dolgaitokat szorongatástokat a felséges Istennek ajánlván, *igyekezetöket és munkátokat az Úrnak nevében kezdjétek*, így nyugodva lén minden ezt követő lélek [. . .]

(Kornis Gáspár: *Erdély és családja viszontagságairól*)

Itt említendő az *anacoluthon*, mely a mondat szerkesztés következtelenségét jelenti, ha nincs kapcsolat grammatikai értelemben a mondatkezdet és a mondatvég között (ez esetben immutatio általi soloecismusról beszélhetünk, melyet *anantapodoszisz*nek is neveznek), vagy hiányzik a mellékmondat a főmondat mellől (ez tehát a detractio általi soloecismus). Általában a hiányzó stilisztikai átdolgozás jele ez. Ha azonban csak látszólagos ez a következtelenség, s az így szerkesztett mondat célja egy gondolat vagy egy érzelm hatásosabb kifejezése, akkor a jelenség egyúttal mondatalakzat, s mint ilyen (a reticentia alakzatához hasonlóan) a négy változáskategóriának a detractio (vagy immutatio) körébe tartozó mondatalakzatai között a helye.

Lógjon aki... vesd ki már!

Nyolc! a köntöst tartom –

Csárdásné, te szebb vagy mint
minden zsidóasszony!

(Babits Mihály: *Golgotai csárda*)

III. A szemantika alakzatai

A formai ismérvek alapján viszonylag könnyen felismerhető alakzatok, amelyekről eddig szó volt, egyúttal az egyszerűbb, könnyen alkalmazható kifejezőeszközök is, noha mint a példák nagyobb része mutatja, jelentős művészek különböző alakzatok együttes használatával megsokszorozhatják azok hatását. Más a helyzet a szemantikával, hiszen egy szónak a jelentése önmagában rendkívül sokrétű lehet, s noha a kontextus behatárolja, leszűkíti ezt a sokrétűséget (mint ezt a tudományos próza esetében tapasztalhatjuk, amely lehetőleg egyértelmű közlésre törekszik), a költői szöveg megőrzi, sőt felhasználja a művészi kifejezés hatásának erősítésére a jelentés és értelmezés adta lehetőségeket, amelyek a költői gondolatok gazdagságát, a kifejezés erejét jelentős mértékben megnövelhetik. (A funkciótlan alkalmazás azonban többnyire homályosságra, zavarosságra vezet.) Vannak átmeneti alakzatok, melyek mindkét csoportba sorolhatók, ezekre a megfelelő helyen utalunk.

A szemantikai alakzatok közös sajátossága, hogy a szavak, kifejezések, mondatok elsődleges, szótári jelentése és a közvetett, a szövegösszefüggésből többnyire nyilvánvaló vagy kikövetkeztethető, (sokszor a voltaképpen) jelentése között feszültséget teremtenek. Esztétikai

hatásuk alapja tehát az ontológiai nem-azonosság és a szemantikai azonosság közti feszültség (J. Kopperschmidt). A négy változáskategória szerinti besorolás alapján ezek a retorikai alakzatok az *immutatio*hoz tartoznak, s mint ilyenek, egy szót, kifejezést egy másik szóval, kifejezéssel helyettesítenek, s a helyettesítés jellege, minősége határozza meg az alakzat (itt többnyire tropus) fajtáját.

Az immutatio alakzatai

Legjellegzetesebb tagja ennek a csoportnak a *metaphora* (*translatio*, R: átvitel), mely rövidebb neve a hasonlatnak; abban különbözik azonban tőle, hogy a hasonlat viszonyít, a metafora pedig helyettesít. A rövidsége miatt homályosabb ugyan, de tömörebb és közvetlenebb is, mint a részletes hasonlat. Ezért hatásosabb. Nevezik elliptikus hasonlatnak is. Alapja mindkettőnek a hasonló és a hasonlított közötti részleges azonosság. Többen megpróbálták levezetni a hasonlatból, ez a magyarázat azonban csak utólagos, racionális megokolása a metaforikus jelölő és jelölt mágikus, ősi azonosságának (H. Lausberg). Legnyomatékosabb formája a *megszemélyesítés* (*personificatio*, görögül: *prosopopoeia*). Lehet a metafora egyetlen szó (mely az egész mondatot átszínezi) vagy körülírás (*periphrasis*); általában főnév, ritkábban ige vagy más szófaj. Felosztható verbális és nominális metaforára. Az antik retorika különbséget tesz az élőt élővel, az élettelenlét élettellel helyettesítő vagy (ez a gyakoribb) az élőt élettellel és az élettelenlét élővel helyettesítő alakzatok között. A modern elméletek szívesebben alkalmazzák az érzéki-gondolati szembeállítást. A funkcionalista retorika a kifejtő, leíró, megvilágító és elmélyítő; esztétikai és érzéki, továbbá enigmatikus metaforákra való felosztást tartja alkalmasabbnak. Terjedelme szerint különbséget teszünk a kifejtett és az elliptikus metafora között. Az előbbi tartalmazza a hasonlítottat is. Például:

*Magyar föld, te juh-legelő,
öngyilkosa erődnek,
Mi lesz, hogyha kürtöseid
Elfáradva kidőlnék?*

(Ady Endre: *A kürtösök szava*)

Révai Miklós szerint ez a legszebb, „leglátatatosabb” tropus, „ha illendőképpen élünk vele, legszebbik neve az ékességnek, mellyel a toll birhat”.

A tények mögül száműzött Isten időről időre

átvérzi a történelem szövetét.

(Pilinszky János: *Ars poetica helyett*)

A költői szöveg megközelítő értelmezése: a történelem szövege események, eszmék egymást keresztező, átható szövedéke; ez az egyik síkja ennek az elvontat konkrét helyettesítő metaforának; ezt Isten átvérzi: az elvont megváltás konkrét igei metaforája, amelyben a Veronika-kendő vagy a torinói lepel allúziója is rejlik. (Ez a kendő egy Rómában őrzött ereklye, amelyen Jézus arcának lenyomata látszik, akárcsak Jézus halotti leplén.)

Olcsó esti órák Pesten! Vajúdik a hamuszemű gond, az ütőér lüktetésével ömlő szerelemföltés, a megaláztatás kis házikóba, a magányba búvik, a harag és gyűlölet párolog, mint a nyershús, a megbántás fogát szívja és a bosszú hullákból piramisokat állít a képzelet vásznán. Míg a cédaság átlátszó szoknyában jár-kel és térdeit vígan mutogatja.

(Krúdy Gyula: *Asszonyosságok díja*)

(*Olcsó*=értéktelen – metonímia: az erkölcsi, azaz elvont dologra alkalmazott jelző helyett a pénzen vásárolhatóra használt jelző alkalmazása; *hamuszemű*, ebből a hamu – metonímia, vagyis a tulajdonság [szürke, kiégett, elhasznált, értéktelen stb.] helyett a tárgyat nevezi meg; a *hamuszemű* viszont jelzői metafora, mely az elvont „gond” fogalmat megszemélyesítve, előre jellemző tulajdonsággal látja el, azaz „kiégett jellegtelen, üres tekintetű” jelentést kap. A *gond* megszemélyesítés, mint ilyen, metafora, ugyanakkor mint a városi élet egyik jellemzője [a *harag*, *szerelemföltés*, *megaláztatás*, *megbántás*, *bosszú*, *cédaság* fogalmakkal, illetve azok megszemélyesítésével együtt] egyúttal metonímia is. A gondolathoz tartozó, annak megszemélyesítésében szerepet játszó állítmánya a *vajúdik*, igei metafora, mely a kinnal vagy kínban világra jövő újabb gondokra utal. A *magányba búvik* állítmányi szerkezethez tartozó két megszemélyesítés [a *szerelemföltés* és a *megaláztatás*], mint a gondolattal kapcsolatban említettük, a városi élet jellemzőiként metonimiák is; „*az ütőér lüktetésével ömlő*” szerkezet – metafora; a *magány* mint értelmező, az értelmezettel [kis házikóba] egy teljes metaforát alkot; a *megbántással* szerkezetet alkotó, a *fogát szívja*, igei metafora; s a *bosszú* alany „állít” igei állítmányhoz tartozó *hullákból piramisokat* szerkezetben a *hulla* – metonímia [eredményt jelöl a szándék helyett], a *piramis* – metafora, az elvont sok helyett konkrét tárgy neve áll [a holtak halma akkora, mint egy piramis]. A *vászon*, illetve vászna szó szintén metafora, a tudatmezőt helyettesíti, [hiszen a cselekvés vágya olyan erős, hogy eredményét a képzelet szinte látja, mintha vetítővásznon jelenne meg]. A megszemélyesített *cédaság* térdei – metonímia [rész az egész helyett].)

*A báránybunda árnyakat
tülevelű fák fércelik.
Szalad a puli pillanat, fagyon
koppantja körmeit.*

(József Attila: *Tiszazug*)

(*Fércelik* – igei metafora, tehát a fák tülevelei mint fércelések látszanak a – névszói metafora – báránybunda árnyakon, azaz a téli, báránybunda képzetét keltő ködös, felhős [árnyakat idéző] égbolton. A megszemélyesített pillanat *puli* metaforikus jelzője [azaz jelzői funkciót betöltő főnév] jelentését átviszi a jelzett szóra, ezáltal az egész mondatra.)

A metaforához hasonló jelenség a *catachresis* (*abusio*, R: visszaélés), melyet akkor alkalmaznak, mikor egy nyelvben egy fogalomra még nem született megfelelő szó, és vagy idegen nyelvből kölcsönöznek nevet, vagy a saját nyelv eredetileg más jelentésű, de az adott kontextusban alkalmazható szavát használják, ami természetesen némi jelentésmódosulással jár. Arany *Az elveszett alkotmányban*, az akkor

keletkező állatvédő egyletekre humorral utalva, az állatot terelő botnak az alábbi ironikus meghatározását adja:

Jámbor földművelők, honi kátyúkban felakadván,
Marhabaráti doronggal üték a bűnös lovat ökröt,
Emlegeték Istent, Krisztust, a szenteket olykor...

Van olyan felfogás is, mely a catachresist mint barbarismust olyan jelenséggént határozza meg, mely nem összeillő szavakat kapcsol egybe, vét a szókép, az alakzat egysége ellen. A frazeológiai pontatlanság viszont az *acyrologia* (*improprietas*), a szólások keverése. Jó példa erre Czákó Gábor *Eufémia* című regényéből egy részlet:

„Kissé eltúlzásra került benne az egyéniség, a lírai énséggel nem bíró befogadók viszonylatában ez esetlegesen problémává válhat...” – búgó altja a hangsúlyos szónál mezzoszopránig ívelt, jelezve, hogy *békejobbjaival képes tökön is ragadni a költőt*, ha kell.

(Az irodalomkritikai tolvajnyelv nyelvhelyességi hibáit parodizáló kifejezések mellett az *acyrologia* meghökkenítő példáját találjuk: a helyes és választékos „békejobbot nyújt” kifejezést keveri a vulgáris „tökön ragad” szólással”).

Az *inopia*, a megfelelő kifejezés hiánya is catachresisre vezethet.

A *metonymia* (*denominatio*, R: szófelváltás) alakzatában egy meghatározott jelentésű szó – anélkül, hogy formája s elsődleges jelentése változna – új jelentést is kap azáltal, hogy egy másik, meghatározott jelentésű szót helyettesít. A helyettesítés alapja a két szó jelentéstartalmának közös része, azaz valamilyen tartalmi összefüggés vagy más természetű kapcsolat a két szó között, amely azonban nem hasonlat értékű, mint a metafora esetében. Ezt a kapcsolatot többféleképpen osztályozzák. A legáltalánosabban elfogadottak a következők: 1. ok – okozat, 2. teremő – teremtmény (az előbbi lehet feltaláló, szerző, istenség is), 3. tulajdonos – tulajdon, 4. nyersanyag – késztermék, 5. tartalmazó – tartalom (az előbbi hely, ország is lehet), 6. elvont – konkrét dolgok, 7. jelző – jelzett tárgy, jelenség stb. Egyes esetekben ezek megfordítása is elfogadható. Vannak retorikák, melyek számos további esetet sorolnak fel (pl. hatáság – személy, mely azt képviseli; állat – az őt jellemző hang; kínzóeszköz – büntetés; stb.), ezek azonban csekélyebb számú esetre alkalmazhatók, tehát legfeljebb említésre érdemesek.

1. Így leszen Tek[intetes] Rende! mert ha elébb nem, a mi sírjainkon, az előttünk elhunyt küzdők sírjainkon támad fel a kérlelhetetlen Nemezis! és kíméletlen igazsággal fogja számon kérni *háromszáz esztendő* könnyeit; fogja számon kérni *milliomok feldúlt nyugalmát*, a *sírig üldözött ősznek véghörgését* s a *gyermekitől megfosztott anyának jajait*; és számon fog kérni minden csepp vért, mely a bécsi és linci békeségekért magyar kebelből kiömlött.

(Kölcsey Ferenc: *A vallás ügyében*)

(Ok helyett okozattal tudja Kölcsey hatásosabban éreztetni a vallásügyi kérdés jogosságát és fontosságát; ezt anaphora erősíti.)

2. A főhercegnek, aki elmulasztotta a zsákmányolást egy ebéd után,
János inas dugta köpenyébe a *havannarudat*.

(Krúdy Gyula: *A vörös postakocsi*)

(Metonimikusan a termék gyártási helyét nevezi meg a termék helyett. Hasonló jelenség pl. a Ford autó megnevezése Henry Ford gyártulajdonos neve alapján.)

3. A *kis fazék* csak a fejét csóváltgatta: De azt mondd már végre, hogy mit főzött neked? [...] Úrnő volt anyám. A *kis fazék* a csodálkozástól elhallgatott. Úrnő? Mi az? – kérdezte.

(Krúdy Gyula: *Addig ér az ember valamit, amíg a szülege él*)

(Kis fazék: Szindbádnak, a novella hőséne a konyhában főzőgető anyját nevezi így az író.)

4. Oh mert tovább e kétség tűrhetetlen,
A kockarázás kínját érzünk;
De nyújtánók a percet, míg vetetlen
A szörnyű *csont*, ha rajta mindenünk.

(Arany János: *Magányban*)

(A dobókocka anyagát nevezi meg a kocka helyett; itt a metonímia hatását egy enallage is erősíti, hiszen nem a csont szörnyű, hanem a kétség, a bizonytalanság perce.)

5. Bátran vigyázom. Nem sokaság, hanem
Lélek s szabad nép tesz csuda dolgokat.
Ez tette *Rómát* föld urává,
Ez Marathont s Budavárt híressé.

(Berzsenyi Dániel: *A magyarokhoz*)

(A sajtónyelvben igen gyakori, például a Népszabadság egyik híréből vett mondat: *Washington* ugyanis épp azt fecsegte ki, amit *Tokio* évtizedek óta gondosan titkol.)

6. Mint védője a *keresztnek*.
Megrontója büszke tarnak,
Idegen nép hőse is lett
Derék hőse a magyarnak.

(Arany János: *Szibinyáni Jank*)

(A Hunyadi Jánost dicsőítő sorok a kereszt védőjével a kereszténység – mint elvont fogalom – védőjére is utalnak.)

7. - Szóval még kulákok?
- Isten ments! – mondta tiltakozó karmozdulattal a *kis szakállas*, akihez ezt a kérdést intéztük. Majdhogy keresztet nem vetett.
- Szegényparasztok vagyunk mi, bátyuska – tette hozzá –, csak a

magunkén izzadunk.

(Illyés Gyula: *Oroszország*)

(Ugyanezen típusú metonímia található a fenti példát megelőző Arany-idézet „büszke tarnak” szerkezetében, ahol a török katonák hajviseletén alapuló jelzős szerkezetet alkalmazza a török hadsereg, hatalomra.)

A metonímiával rokon a *metalepszis* (*transumptio*), mely Lausberg szerint ugyanazon kontextusba helyezett, nem odaillő szinonimát jelent, többnyire egy szó szinonimájának homonimáját. Valószínű azonban, hogy Homérosz egyes helyeinek téves magyarázatából született, ezért is meglehetősen homályos (l. Sárffy 116. 1.).

A *synecdoche* (*intellectio*) is hasonlít a metonímiához, itt azonban a két szó jelentésterjedelme között kvantitatív (mennyiségi) kapcsolat van (szemben a metonímiával, ahol ez a kapcsolat kvalitatív, azaz minőségi), tehát a szűkebb jelentésű szó választása az átfogó, az általános helyett (vagy fordítva). A különbség ezáltal a köznyelvi és a synecdochikusan alkalmazott fogalom között nem a tartalomban, hanem ugyanazon jelentéskörön belül a fogalom terjedelmében van. Így állítható az egész helyett a rész (pars pro toto), a sokféle helyett az egyféle, a többes szám helyett az egyes szám, a nem helyett a faj, a faj helyett a példa vagy fordítva. Szigorú értelemben csak a rész-egész, nem-faj, faj-fajta, egyes szám-többes szám viszonyt tekintik synecdochénak. Egyik fajtája az antonomasia:

Íme, magunkra vonók *Európa* pillantatait; úgy tűntünk fel, mint a veszélyben forgott ország rokon részvevői; s tettük, amit megyei helyzetünkben s környülményeinkhez képest tennünk lehetett.

(Kölcsey Ferenc: *A lengyelek ügyében*)

(Ez esetben a rész, Európa országai, népei helyett az egész, Európa figyelmét, pillantatait említi.)

Gyakoribb azonban az egész helyett a rész:

És a nyugalomhoz szokott *öreg lábak* csoszogni, csúszni, hetykélkedni kezdtek, mindennel leszámolt, csupán karosszékhez szokott vagy a fogason gubbasztó *nadrágszárak* meglötyögtek, piócafaltos, időjárásjelző *derekak* ringtak, hervadt vagy meggömbölyödött *asszonykeblek* harangoztak, *szoknyák* perdültek, amelyek már tömjénzagúak voltak, *harisnyák* megfeszültek, amelyek a térdeplővel voltak csak ismeretségben, *cipőtalpak* a bolondját járták, *kontyok* lerepültek, mint havas varjúsármányak, *halcsontosfűzők* roppantak, mintha valami láthatatlan kéz ismét nyúlkálna alattuk, mint egykoron.

(Krúdy Gyula: *Asszonyágok díja*)

(Megszemélyesítések, hasonlatok, igei szinonimák erősítik a synecdoche hatását.)

Egy darab göröngy e földön, bármily színetlen legyen az; de amiatt *e szép csillag*, társai körében, nem kevésbbé szép színnel ragyog.

(Kölcsey Ferenc: *Parainesis*)

(Itt a Föld mint fajfogalom helyett a csillag nemfogalmat alkalmazza.)

Így volt ez itt századok óta:
Ezt a zúzott, vert fejű *magyart*
Mindig ütés tartotta, óvta,
Vert hencegések, törött álmok
Után: még konokabban állott.
(Ady Endre: *Az ütések alatt*)

(Az egyes szám használatával többes helyett hatásosabban fejeződik ki a tragikus magyarságkép.)

Az *emphasis* (R: hathatóság) egy szó szűkebb, szokásos, köznyelvi jelentéstartalmának alkalmazása egy nagyobb jelentéstartalom jelölésére, azaz tágabb értelmet ad a szónak, mint amit az magában jelent. Quintilianus két fajtáját különbözteti meg: az egyik többet jelent, mint amit mond; a másik azt is jelenti, amit szóval nem is nevez meg. Az *emphasist* egyesek a *synecdoche* külön eseteként tartják számon.

Azt remélték, hogy a nagy kegyelmesen Magyarországnak is mint az egy és oszthatatlan birodalom többi *Kronlandjainak* engedélyezett provinciális *Landtag*, a tartományi közigazgatás terén mutogatott önkormányzati morzsalékok, az alkotmányos formák és a nemzetiségi egyenjogúság hangoztatásával egyenletlenséget, meghasonlást fognak szórhatni a magyar nemzet közé, mely hazája ezeréves önállása s függetlensége jogát és az annak biztosítására királyi sanctio mellett alkotott 1848-ki törvényeket a hitszegő fegyveres támadás ellen fegyverrel volt kénytelen megvédeni.

(Kossuth Lajos: *Osztrák császár és magyar király*)

(A koronatartomány, azaz örökös tartomány és a tartományi gyűlés német alakjának használatával a megnevezés mellett a nemzeti érdekeket csorbító jellegére is utal.)

Csak sast nemzetiek a sasok

S nem szül gyáva nyulat Núbia párdúca.

(Berzsenyi Dániel: *A felkölt nemességhez*)

(Ez az evidentiaként ható mondat a magyar nemesség őseihez méltó vitézségét dicsőíti.)

A *hyperbolé* (görögül: *hüperbolé*; R: a felettébb való) nagyító vagy kicsinyítő értelmű jellemzése egy tárgynak, személynek vagy tulajdonságnak, esetleg eredménynek. A túlzás a valóságban lehetetlen dolgot állít. Mint Révai Miklós írja: „a meghevült képző erőnek is az ő figurája”. A köznyelv gyakorta használja (pl. sebes, mint a villám), igaz költői értéke azonban csak akkor van, ha a tárgy meghaladja a köznapi mértéket. „Ez esetben – mondja Quintilianus – ugyanis megengedtetik túlzással élni, mivel a dolog valódi nagyságát szavakkal kifejezni nem lehet, és jobb, ha a beszéd túlmegy az igazságon, minthogy azon alul maradjon.” Mint a metafora, a hiperbola is feloldható a hasonlítás formáiban. A hiperbola lényege szerint *amplificatio* (fokozás), mint gondolatalakzat lehet az evidencia erősítése is.

*Hogy vitt ezerekkel! hogy vitt egyedül!
Mint bástya, feszült meg romlott torony alján:
Jó kardja előtt a had rendre ledül,
Kelevéze ragyog vala balján.
Rusztam maga volt ő! ... s hogy harcola még,
Bár álgugolyótul megtört ina, térde!*

(Arany János: *Szondi két apródja*)

(Ezt az antithetikus, anaphorikus hiperbolát egy similitudo, azaz hasonlat erősíti, mély egyúttal szintén hiperbola.)

A kegyeletnek évről évre fokozódó áramlata, mellyel a magyar haza önállásáért, állami függetlenségeért küzdött 1848—49-iki korszak emléke iránt viseltetik: [...] szobrot emel szobor után azok emlékének megörökítésére, kik az ősektől öröklött nemzeti aspiratio szent sugallata által lelkesedve, a magyar nemzeti jogért, a magyar nemzeti szabadságért a harctéren elhullottanak vagy mártírhaltalt haltanak. [...] *Én hallom a messze távolban a velőig ható szózatot, mely amaz emlékszobrok mozdulatlan ajkairól a magyar nemzethez zeng, és hallom az el nem roppenő visszhangot, melyet a magyar kebelben kelt....*

(Kossuth Lajos: *Osztrák császár és magyar király*)

(Ez a hiperbola anaphorikus isocolon is.)

Az *antonomasia* (*pronomination*) tulajdonnév helyett köznév jellegzetes melléknév vagy körülírás (*periphrasis*) használata. Többnyire egy név ismételt megnevezésének elkerülése végett alkalmazzák. Az *antonomasia* a tulajdonnév szempontjából *synecdoche* (*species pro individuo*), mások szerint a metonímia egy esete.

Ott, mikor fordulón volt a *Haza* sorsa,
(*Bölcse* ajakáról nekem is hullt morzsa),
Hogy' kössük a múlttal a jövőt öszve:
Fehér asztalodnál pendült meg az eszme.

(Arany János: *A jószágos özvegynek*)

(Deák Ferencet szokták a haza bölcseként emlegetni, miként Széchenyi Istvánt mint a legnagyobb magyart. A „nekem is hullt morzsa” szerkezet itt a hallott szavakra utaló, az elvontat konkrét tárgyival helyettesítő metafora.)

Én ilyennek hallom, látom, ismerem az érzelmek világát *Árpád*
honában.

(Kossuth Lajos: *Osztrák császár és magyar király*)

(Ez a Magyarország megnevezésére alkalmazott periphrastikus *antonomasia* több, mint pusztán az ismétlés elkerülésére szolgáló alakzat, hiszen egyúttal öntudatot erősítőn a nemzeti múlt nagyságára is utal. A halmozott állítmány felsorolás, *amplificatio*.) Az *antonomasia* esetének tartják azt a jelenséget is, amikor egy embertípust tulajdonnévvel jellemeznek.

A megakadás nagy lön. *Verbőczyék* a gyönyörű kivevén-től oly keservesen menekedhetők valának, mint lélek a testtől; s hogy tehát mégis megmaradhasson, elkezdék a szerkezetet módosítani.

(Kölcsey Ferenc: *Országgyűlési napló*)

(Az idézet az országgyűlés azon nemeseire utal, akik Verbőczy István XVI. századi törvénytárának, a Tripartitumnak szellemét követték. A „kivevén” szó arra utal, hogy a törvénszövegek gyakran fejeződtek be olyan kivételek felsorolásával, amelyek a gyakorlatban lehetetlenné tették alkalmazásukat.)

A nevetés (risus) és a nevetségés (ridiculum)

Ennek a két kategóriának erős kapcsolata van a dispositióval, ugyanis a befejezés (peroratio) érzelmefelkeltő effektusai között szokták tárgyalni a nevetségességet és a gúnyt. Arisztotelész még nagyon tartózkodóan fogalmazott, de szavai a lényeget illetik:

„Gorgiasz tanítása szerint az ellenfél komolyságát nevetéssel, nevetését viszont komolysággal kell nevetségessé tenni, s ebben igaza is van.”

Később megkülönböztették a finom szellemességet (*eirónia*, latinul: *ironia*) a bohóckodástól (görögül: *bómolokhia*). Végül pedig kialakult a nevetségés nyolc fokozata:

1. *Finomkodó, városias humor (urbanitas)*: Quintilianus szerint ez a városi ízlést tükrözi, és a műveltekkel való társalgásból nyerhető, mint hallgatólágos műveltségi elem, ellentéte a parasztság, vidékiesség (*rusticitas*). Bessenyei György vígjátékában, *A filozófusban* például szembeállítja a bárdolatlan vidéki nemes, Pontyit, művelt, szellemes sógorával, Parménióval, aki halk gúnnal fogadja Pontyi nagyhangú politikai pletykálkodását az egykorú török–perzsa háborúról:

Pontyi: Hiszen a törökök nagy seregből álló néppel elfoglalják Perzsiát, a Rajnátnál egészen a Nilusig; nem bolondság tartomány ám az, sógor uram, ha mind egybegondolja őket az ember.

Parménió: De nagy föld, nagy, igaz, együtt.

Pontyi: Meghiszem, hogy nagy; de van is ám a töröknek népe több tízezernél is, amint a kocsisomtól kitapogathattam.

Parménió: (Nagy csendességgel) S a hírt kocsisa hozta sógor uramnak?

Pontyi: Igenis, hát hiszen ő hallotta most a vásárban a görögöktől, hiszen különben nem is hinném, tudja kend jól, hogy én könnyen hívő ember nem vagyok, mert ha valaki e világon megnézi, mit hiszen, az én vagyok, de ilyen valóságos dolgot ki ne hinne?

Parménió: De igenis, ha a kocsis mondtotta, mert néki a görögök dolgát ügyis tudni kell.

2. *Illedelmes szellemesség (facetum)*: különösen a humanizmus korában volt

népszerű, sok mai vicc a humanista facetia-gyűjteményekre vezethető vissza. Jókait például így jellemzi nemzetét:

Háromszor iszik a magyar, mikor jókedve van, mikor rossz kedve van és mikor szomjas.

(*Szent és nem szent háromságok*)

3. *A bájos élc (venustum)*: a gúnyt itt valamely kellemes megfogalmazás enyhíti. Esterházy Péter egy anekdotját hozzuk példának:

Nehéz természetű, csavaros észjárású ember volt F. Attila elvtárs. A tagosítás alkalmával emiatt a parasztok sehogy sem akartak vele megegyezni. Valósággal féltek az esztől. Ezt az állapotot utoljára maga az öreg ávós is restellte, s egy alkalommal kérő hangon fordult a parasztsághoz: Édes fiaim! Mért nem akartok megegyezni velem? Hiszen én mindig a *ti javatokat* akartam!

Megszólal erre egy öreg magyar, az a baj, drága Attila, kedves elvtárs...

(*Mi a baj? Kis magyar pomográjia*)

(Egyúttal példa az ambiguitásra is.)

4. *Attikai só (salsum)*: közismertebb nevén: csípős humor, a legtöbb vicc ebbe a kategóriába tartozik. Bethlen Miklós jegyezte fel talán a legrégebb magyar politikai viccet, melyet Zrínyi Miklós mesélt el neki 1664 nyarán, a halálos végű vadászatra kocsizva:

Egyszer egy embert az ördögök visznek volt; találkozék egy barátja szemben véle. Kérdi: Hová mégy kenyeres? Nem megyek én, hanem visznek. Kik s hová? Felelé: Az ördögök a pokolba. Mond emez: Jaj szegény, ugyan rosszul vagy, kinél rosszabbul nem lehetnél. Felelé: Rosszul bizony, de mégis lehetnék én ennél is rosszabbul. Melyre imez álmélkodva: Hogy lehetnél rosszabbul, hiszen a pokol mindennél rosszabb. Felelé: Úgy vagyon az, de most mégis ők visznek engemet, noha pokolba, de a magok vállán, hátán, hogy már nyugszom addig; s hát ha megnyergelnének s magokat is vélem vitetnék, mégis úgy is csak azon pokolba mennék, hiszem rosszabbul volnék úgy ennél is. Applicálá Magyarország s Erdélyre, és a törökre, németre.

(*Élete leírása magától*)

5. *Gúnyos nevetés (dicacitas)*: Petőfi például így ír Aranyinak Vahot Imréről azzal kapcsolatban, hogy az őt és barátait hálátlansággal vádolta.

(...) Vahot (...) vádol égbekiáltó hálátlansággal, mondván, hogy ő emelt föl engemet a porból, ő tett azzá a mi vagyok, ő teremtett. (*Nem mosolyogsz? nem nevetesz? nem kacagsz? nem röhögysz?*) S ezt azon embertől kelle hallanom, ki maga megvallotta, hogy előfizetőinek nagy részét nekem köszönheti (...)

6. *Tréfa (iocus)*: az érvelés menetébe szőtt vicc, anekdota.

Arany így példálózik a költői realizmusról:

Győzz meg, hogy ami *látszik* az *való*:
Akkor neved költő lesz, nem csaló, –
Amint nem az volt rég az átheni,
Malac-visítást tudva színleni;
Ellenben a pór, aki szűr alatt
Ríkatta disznát, és kuhin maradt,
Bár a visítót gúnyosan emelte,
A hallgatók fütyét megérdemelte.
Mert a közönség *érzé*, hogy amaz
Úgy rí, miként *legtöbbször* a malac,
Míg a valódi – csont és vér noha –
Tán úgy sikoltott, mint másszor soha.

(*Vojtina ars poétikája*)

7. Az *irónia* (*simulatio*) valamely tárgy, személy, tulajdonság, esemény stb. meghatározása, jellemzése az ellentétét jelentő szó tagadó formája vagy olyan szövegösszefüggés révén, mely a valóságosan mondott ellentétét jelenti. A szó (illetve szószerkezet) valódi jelentését tehát a kontextus, a hangsúly vagy a szituáció határozza meg. Általában valamely dolog vagy jelenség értéktelenségét, jelentéktelenségét teszi nyilvánvalóvá.

Mint alakzatnak Szókratész óta az az alapjelentése, hogy mást mondunk, mint amit gondolunk; leggyakrabban az ellenkezőjét gondoljuk annak, amit mondunk; s akkor használjuk, ha az igazat, a valóságnak megfelelőt nem mondhatjuk ki vagy nem akarjuk kimondani. Többször feddés dicséret formájában vagy ennek ellenkezője. Az irónia gyakorta más alakzatokkal együtt, azokkal összefonódva jelentkezik. Ilyenek az ambiguitas és a hiperbola. Egyetlen szóban kifejezett irónia is képes az egész mondatot, mondatösszefüggést átszínezni, s akkor gondolatalakzattá alakul. Különös esete az önironia.

Azonban nincs veszély vég nélkül; így vége lőn e mainak is; s minekutána a római nyelv lexikonának kétharmadát előszedtük, és egymás helyére rakosgattuk volna: szerencsésen elkészítők *az ércnél* (ti. ha országos ülésben, vagy a főrendeknél fél hét alatt meg nem semmisítették) *tartósb művet*; s eloszlánk.

(Kölcsey Ferenc: *Országgyűlési napló*)

(Ironikus nagyítás: az ércnél tartósabb, maradandóbb mű allusio Horatius sorára, melyben a költői mű halhatatlanságáról szól. A zárójeles megjegyzés és az országgyűlési viták ismeretében éppen fordítva, nagyon rövid életűnek, és az előzmények tanúsága szerint jelentéktelennek bizonyul a honatyák „műve”.)

Talán a mája sem volt épp' szelíd,
Olykor biz' nyugós volt ez a vén gyermek,
De hisz' Istennek s ami keserűbb:
Magyarnak, bárdnak, poétának termett.

(Ady Endre: *Néhai Vajda János*)

(Ironikus kicsinyítés: a szerkezet világos, ezzel a tagadó formával éppen a rosszmájúságot állítja, amit a talán szó enyhít. Egyébként e szakaszban gyakori az apocope alkalmazása. A versszakot egy amplificatio zárja.)

Lord Palmerston azt mondja, hogy „Austriára Európának szüksége van”, és a nemes lord „derék férfiú”.

(Kossuth Lajos: *Felolvasások Angliában IX.*)

(Kossuth mondata egy különlegesen ritka példája az iróniának. A kiemelt rész, „a nemes lord »derék férfiú«”, ugyanis egy *allusio* (R: esméretesre nézés): rájátszás, célzás, azaz egy közismert kifejezés, mondat, variáló, periphrastikus ismétlése más kontextusban. Ez a variáló ismétlés a voltaképpen és a kontextuális jelentés mellett felidézi és bizonyos mértékig magába olvasztja a közismert, másik gondolat, mondat jelentéskörét is. Adott esetben az irónia klasszikus példájáról, Antonius beszédéről van szó Shakespeare *Julius Caesar* című drámájából, melyben ismételten elhangzik, hogy Brutus derék férfiú, s Antonius a beszéd folyamán ennek ellenkezőjét bizonyítja. Kossuth mondatában az *allusio* révén tehát a valóságosan mondott ellentéte kétszeresen is nyilvánvaló.)

Az *antiphrasis* egyetlen szóba sűrített irónia, s a szóalakzat mint ellentétes értelmű lepleződik le a közvetlen szomszédos nyelvi kontextus révén. A köznyelv is gyakorta él vele, például: finom kis alak. (Ezen éppen nem a szó szerinti jelentést értjük.)

S vitéz Hány János isten igazában Elvété a
sulykot ő bátorságában.

(Garay János: *Az obsitos*)

8. *Maró gúny (sarcasmus)* esetében az író a célba vett személy morális megsemmisítésére törekszik. Kosztolányi például így jellemzi a társaságbeli úrinőt:

Pár év előtt az emlőit akarta eltávolítani egy
divatos sebésszel, ámde erről lebeszélték.
Csak vakbelét vetette ki, előre,
ezenkívül néhány haszontalan,
fölösleges szervét, hogy ezzel is
könnyebb legyen. Ma már tehát
egészen üres, akár egy kipakolt
börönd, vagy egy Dekobra könyv.
(...)

(Uriasszony)

9. *A névvel való gúnyolódás (a nominibus)*: a legsértőbb gúny, amikor valakit a legsebezhetőbb oldalán, a nevéen támadnak meg. Ez az alapja Petőfi Petrichevich Horváth Lázárhoz írt versének, amelyben nemcsak a lap címén, hanem a szerkesztő nevéen is gúnyolódik:

Oh Honderü, te Lázárok Lázára,
Te csak nevednek két bötűje vagy,
Nevednek vagy csak két végső bötűje...

Húzd meg magad, nehogy tovább ragadj.
E két bötű elől, hátul olvasva
Egyformán mondja meg mi-létedet.

(*A Honderűhöz*)

A *litotes* (*exadversio*) körülíró (periphrastikus) kombinációja az emphasisnak és az iróniának. Egy fogalom erőteljes hangsúlyozása ellentétének tagadásán keresztül. Az irónia a litotesben nem totális, hanem többnyire fokozatos.

A kancsal hegedűs,
A félszemű cimbalmos
S a bőgő sánta huzója –
Mind ivadéki
A hősi seregnek,
Mely hajdan Nagy-Idánál
A harci dicsőség
Vérfestette babérját
Oly nagyszerűen kanyarítá
Nem-szőke fejére
S nem-szőke fejének
Göndör hajára.

(Petőfi Sándor: *A helység kalapácsa*)

(A nagyidai cigányok komikus kudarccal végződött harcának történetét Arany János is megírta hasonló című elbeszélő költeményében, erre a történeti anekdotára céloz Petőfi.)

A *periphrasisz* (*circumlocutio*) egy fogalom, tárgy, tulajdonság vagy esemény körülírása több szóval. Tehát a megnevezés helyett egy szószerkezet vagy egy egész, esetleg több mondat áll. Legegyszerűbb formája az, amikor egy ige periphrasisaként ugyanazon tőhöz tartozó főnevet használnak. (Ez az egyik alapja a mindenképpen barbarismusnak tekinthető, ún. „terpeszkedő kifejezésnek”, amikor többnyire egy ige helyett ugyanazon jelentésű szószerkezet áll. Pl.: *tárgyal* helyett *tárgyalásra kerül* stb.) A periphrasis voltaképpen funkciója az azonos szavak használatának elkerülése, másrészt az illetlen, megbotránkoztató kifejezések (*verba obscena, sordida*) kivédése: ugyanakkor a szöveg díszítettségét, szépségét (az ornatust) is szolgálja. Minden esetben követendő szabály, hogy a szavak, kifejezések, amikkel körülírunk, közismertek és használatosak legyenek. A definíciók megalkotásában is hasznos. Fajtái közül leggyakoribb a mitologikus, a metonimikus-absztraháló és a metaforikus periphrasis. A megbotránkoztató kifejezések elkerülésére Arany egy alkalmazhatóságra írott verséből idézünk, melyben egy malac mondja el fenyegető átkát a „gyilkosának”:

Ha valami éjjel paplanodban korog,
Az én lelkem lesz az, amely ott kucorog;
Az lesz, mely a legszebb női társaságban
Egyszer csak megröffen hátul a nadrágban.

(Arany János: *A malac búcsúzása*)

Ugyancsak Aranyánál találunk jó példát a más típusú körülírásra, \a megcsalt férjet jellemző alábbi sorokban:

Meneláosz homlokában,
Kétfelől, az oldalán,
Támad olyan valami,
–*Röstellem is mondani* –
Mint bakóznek, ha tavaszra
„Címert” készül hajtani.

(Arany János: *Párviadal*)

A szemantika alakzatai között említendő a két vagy több szó azonos hangzásával kapcsolatos jelenség is, melyet *homonymiának*, *aequivocum*-nak neveznek. Például a *szám* (- szájam és a mennyiséget jelentő szó) vagy a *követ* (főnév, ige és a kő szó tárgyragos alakja) stb. Az egyértelműség a beszéd funkciójának fontos eleme. A homonímia ezzel szemben veszélyezteti a beszéd világosságát (*perspicuitas*), tehát nem a megértést szolgálja. Irodalmi művekben azonban a nagyobb művészi hatás céljából felhasználhatják. (A homonímia egy különös eseteként fogható fel a paronomasia is.) Beszélhetünk jelöletlen vagy jelölt homonímiáról. Az utóbbira jó példa: keresztjén – keresztjén.

Felhasználhatják azonban az irodalmi szöveg élénkítése, egy gondolat hatásosabb kifejezése mellett arra is, hogy olyasmit sejtessenek, amit illetlen vagy túl durva lenne nevén nevezni. Ez a jelenség az *ambiguitas*, a többértelműség, melyben egy szó vagy egy kifejezés az adott szintaktikai helyzetben egyértelmű ugyan, de az értelmezés szempontjából, tehát szemantikailag meghatározatlannak bizonyul, ezáltal különböző interpretációs lehetőségekkel bír. Az iróniától abban különbözik, hogy mindkét (vagy több) jelentése érvényes. A klasszikus retorika mint nyelvi vétséget elutasította. Szólásokban, népdalokban gyakori a ma már sokszor nehezen érthető, elhomályosult kétértelműség. Bernáth Béla gyűjtéséből idézünk:

Én ástam le az állófát,
Más köti hozzá a lovát;
Én szerettem szökét, barnát,
Más éli vele világát.
(Új írás. 1982. 12. sz.)

(Az idézett szakasz második része az elsőt értelmezi. Általában népdalainkban a ló fához kötése szerelmi viszony teremtesére utal.)

Irodalmi példát Esterházy Péter *Kis magyar pornográfijából* hozunk. Az egyik történetben arról ír, hogy egy énekesnő előadás után kikezdett a neki gratuláló Rákosi Mátyással, aki hivatkozva házasember voltára, tartózkodott a kapcsolatteremtéstől. Ekkor:

A kis magyar munkáslány az internacionalista tapasztalattal pimaszkán meghajtottta magát, pardon, drága Mátyás, édes elvtárs, *nem tudtam, hogy a magyar gyufák csak a saját skatulyájukon gyúlhatnak meg.*

Az ambiguitással ellentétes jelenség az *amphibolia*, mely egy mondat logikai jelentésének két- vagy többértelműsége. Szemben az előbbivel, ebben a szójelentés világos és egyértelmű, de a hangsúly révén vagy a kontextus következtében a mondategész válik két- vagy többértelművé. Ilyenek például az orákulumszövegek. (Idézett példa János esztergomi érsek levele, 1. statusok tana.)

IV. A pragmatikus alakzatok

Az e csoportba tartozó alakzatok közös jellemzőinek meghatározása több nehézséget okoz. Alkalmazási lehetőségeik lényegesen tágabbak a korábban tárgyaltaknál, s mint mondatalakzatok végtelen sok formalehetőséggel rendelkeznek. A határ a mondat- és szóalakzatok között nem éles. Néha ugyanazon jelenség (pl. az ironia) szerepel mindkét alakzat tárgyalásában. A klasszikus retorika a közönséghez való fordulás, a közönséggel való kapcsolatteremtés alakzatainak nevezi ezeket. Fő funkciójuk tehát a felhívás, a kommunikátor és a befogadó közti kapcsolat erősítése. Elsősorban a megszólítás, a kérdés alakzatai tartoznak ide. Alakzatnak azonban csak a köznapitól, a megszokott nyelvi formáktól eltérőt tekinthetjük.

A közönséghez fordulás alakzatai

Különleges esetek az *obsecratio*, a *licentia* és az *apostrophe*. Ezeket tárgyaljuk először.

Az *obsecratio* leginkább könyörgő kérés, melynek célja a közönség (illetve a bírák) megindítása. Példánk Arany János *Széchenyi emlékezete* című verséből való:

Midőn magát ez nem tudá szeretni,
ő megszerette pusztuló fáját.
Oh nemzetem, ha fognád elfeledni,
Hogyan viselte súlyos nyavalyád?

(A nemzethez szóló könyörgő kérés, melynek mai formája: 'Oh nemzetem, tudnád-e elfeledni' lenne, Széchenyi emlékének megőrzésére irányul, érdemeire hivatkozva.)

A *licentia* (*parrhészia*) őszinte, csak a valóságra hivatkozó kemény feddés, mely a közönséget veszélyre inti. A szónok bízik abban, hogy a kellemetlen igazságot a közönség elviseli, és reméli, hogy annak rokonszenvét ugyanakkor elnyeri. Arra törekszik azonban, hogy úgy vezesse a beszédet, hogy az előadott igazság a közönség nézetével egyezzen.

Csufsága lettünk a nemzeteknek és magunknak, ellenségünknek pedig, valahonnan jön reánk, prédájává. Miért? a vitézségnek disciplinája meg nem tartásáért, a részegségért, a tunyaságért, az egymásgyűlölésért, és ezer ilyen vétünkért. Én nem hizelkedhetem, édes nemzetem, tenéked,

hogy hazugsággal dicsérjelek, (...) Hanem im megmondom magadnak fogyatkozásodat, olyan szívvvel és szándékkal, hogy megesmérvén magad is, vedd ki ezt a mocskot lelkedből, reformáld vétkeidet, öltözzél igazságban, övedzzél erősséggel, hídd segítségedre a Jehovát, resolváld magad, avagy ajándékozd magad az Isten nevének és magadnak oltalmára, kössünk kardot az pogány ellen.

(Zrínyi Miklós: *Az török áfium ellen való orvosság*)

Feddés, intés a *protrope* alakzata is; célja azonban a cselekvésre való buzdítás fenyegetés vagy ígéret révén.

Ébredj, ébredj, istenverte nemzet,
Aki ott az elsők közt lehetnél,
S kárhozatos lomhaságod által

Mindig hátul és alant hevertél!

Ébredj, hazám, mert ha most nem ébredsz,
Soha többé nem lesz ébredésed,
S ha ébredsz is, annyi időd lesz csak,
Míg nevedet sírkövedre vésed!

(Petőfi Sándor: *A nemzethez*)

Az *apostrophe* „elfordulás” az adott közönségtől, és egy másik, a szónok választotta közönség megszólítása. Patetikus hatású. A másik közönség lehet az ellenfél a perben, jelen nem levő élő vagy halott, esetleg elvont dolog (haza, város stb.) is.

Oh egek! oh Isten! miért hoztál ki minket Scythiából, holott ottan avagy nem bomlottunk volna meg ennyire az Campaniában, avagy ha bomlottunk volna is, nem látott volna ennyi világ minket magunk roszasága miatt veszni.

(Zrínyi Miklós: *Az török áfium ellen való orvosság*)

(Az indítás, illetve a mondatkezdet: exclamatio. Campania: az a dél-itáliai tartomány, ahol az addig győzhetetlen Hannibal seregét az elpuhult életmód megrontotta, s így a rómaiak könnyedén legyőzhették.)

A kérdés alakzatai

A kérdés normális eszköze a dialógusnak. Alakzattá akkor válik, ha sajátos funkciót kap a beszédben, mint a pátoz eszköze, vagy ha a gondolat menetének kiélezését szolgálja. (Például ha nem tudakoló, hanem támadó céllal kérdezzünk.) Megkülönböztetünk patetikus kérdést (méltatlankodás, csodálkozás vagy kétségbeesés kifejezésére), kérdés-felelet játékot és tanácsalansági kérdést.

Az *interrogatio* egy közönséges kijelentő mondat elhangzása kérdésként, amelyre nem várunk feleletet, mert az adott helyzetben az magától értetődő. Az interrogatio a köznyelv sok fordulatában él.

És most állasz rá, mit akkoron elfogadni sem szabadnak, sem kénytelenségnek nem ítéltél? Most, Szadova után, most mondod azt, hogy el kell fogadni, mert többre nincs kilátás?

(Kossuth Lajos levele Deák Ferencnek 1867. máj. 22.)

(A kiegyezésre vonatkozó kérdés hatását anaphorikus szerkezet erősíti. Szadova = Königsgrätz, ahol 1866-ban az osztrák sereg a poroszoktól vereséget szenvedett.)

Az *epiplexis* (*percontatio*) szemrehányó kérdés, melynek gyakorta az a célja, hogy erőszakkal is választ kényszerítsen ki.

Meddig alszol még, hazám?

Szántanak szomszédid,

S a magokéhoz oda-

Szántják földed szélit.

(Petőfi Sándor: *Meddig alszol még, hazám?*)

(A *hazám* szó itt megszemélyesítés, a *szomszéd* – a szomszéd népek értelmében – metonímia.)

A *subiectio* a beszédben előforduló költött (tehát monologikus) dialógus, kérdésekkel és feleletekkel a gondolatmenet élénkítésére. A költött dialógus fiktív partnere lehet a hallgató, azaz a közönség, az ellenfél stb. is.

Itt talám valaki engemet megszólít s kérdi tülem: mit akarsz ezekből a sok beszédekből kihozni? mit tanácslasz? könnyű akárkinek is deklamálni, prédikálni, de orvosság kell a betegnek, flastrom a sebnek. Én arra rövideden felelek, meg is duplázom kiáltásomat: Fegyver, fegyver, fegyver kívántatik, és jó vitézi resolutio!

(Zrínyi Miklós: *Az török áfium ellen való orvosság*)

Ugyanezen szerkezetet mutatja Kölcsey Ferenc verse a *Zrínyi második éneke* is, mely a sors és a költő párbeszédére épül:

De szánjad, ó sors szenvedő hazámat!

Te rendelél áldást neki:

S a vad csoport, mely rá dühödve támad,

Kiket nevelt, öngyermeki.

Taposd el a fajt, rút szennyét nememnek;

S míg hamvokon majd átok ül,

Ah tartsd meg őt, a hűv anyát, teremnek

Tán jobb fiák, s védvén állják körül.

Törvényem él. Hazád őrcsillagzatja

Szülötti bűnein leszáll;

Szelíd sugárit többé nem nyugtatja

Az ősz apák sírhalminál.

És más hon áll a négy folyam partjára,

Más szózat és más keblű nép;

S szebb arcot ölt e föld kies határa,

Hogy kedvre gyúl, ki bájkörébe lép.

A *dubitatio* (R: kétségeskedés) színlelt kétkedés; a szónok igazságigényének hitelét erősíti azáltal, hogy saját álláspontjának megbízhatóságára kérdez rá megjátszott tanácsstalansággal. Más felfogás szerint különböző szavak használata, illetve egy cselekvés különböző lehetséges értelmezése közötti tétovázás.

Avagy különb compositióból vagyon-é az mi ellenségünk felépítve?
vagy nem azoktól a vitéz magyaroktól származtunk-é mi, kik kevés
néppel számtalan sok ezer pogányokat kergettek? Nincsen-é Istennek
hatalmában Hunyadi győzedelmeit, Mátyás király dicsősségeit
kezünkben ismeg újonnan megvirágoztatni?

(Zrínyi Miklós: *Az török áfium, ellen való orvosság*)

Avagy felettünk nem hazud az ég,
Boltta simulva, melynek színe kék?
A támadó nap burka nem hazud?
S fejünk felett, min jár, nem ál az út?
A csillagok hullása nem csaló?
Távol hegy, erdő kék színe való?

(Arany János: *Vojtina Ars poétikája*)

A *communicatio* (R: közlés) a dubitációval rokon, de abban különbözik tőle, hogy a tanácskérés nem a beszéd további részére, hanem egy követendő cselekvésmintára vonatkozik. Quintilianus szerint ez az alakzat az ellenféltől vagy a bíraktól való tanácskérés.

Ész, egybeforrt vágy, tiszta honfihűség,
Bátorságot nekünk mindez nem ad?
Megvert reménnyel induljunk csatába?
Hitben feladjuk már a diadalt?...

(Arany János: *Magányban*)

A tárgykezelés alakzatai

Eme alakzatok esetében a nehézséget maga a tárgy (*res*) okozza: kevés lehetőséget ad a beszéd, a költői szöveg élénkítésére.

A *finitio* mint alakzat általánosított érv, a beszélő érdekeit tükröző fogalommeghatározás.

Magyarország függetlensége a nemzetiségi politikát megoldotta volna; az osztrák cabinet-politika, melynek Magyarország magát horgára akasztá, elmérgesítette. E politikának szükségszerű következménye, hogy végelemzésben a nemzetiségi kérdés a nemzetközi válságok terére jutott; e téren a történelem nagy vágásokban mozog, s a paragrafusok kuruzslását, épp úgy, mint a diplomata udvarias szóváltásait kineveti.

(Kossuth Lajos: *Az október huszadiki diploma...*)

A *conciliatio* érvelésmód, amelyben az ellenfél érveit használják ki a

saját célnak megfelelően. Erre példát Kossuth Deák Ferencnek írt
- a kiegyezést tárgyzó – leveléből idézünk:

Pedig magad mondád, s helyesen mondád: hogy a jogot, melyet az erőszak elveszen, vissza lehet szerezni, s veszve csak az van, amiről a nemzet maga lemondott.

Nem vélek hibázni, midőn állítom, hogy azon nagy, azon példátlan befolyás, melyet a nemzet határozataira gyakorolsz, azon álláspont következtése, melyet 1861-ben választottál. S nem vélek hibázni, midőn állítom, hogy a roppant erkölcsi hatalomnak, mely kezeidben van, kulcsa abban fekszik, hogy a romlatlan nép ösztönszerűsége Téged, a nemzeti jogok békés úton visszaszerzésének terén vezérét, még mindig a 1861-iki jogalapon vél állani.

Pedig már régen nem állasz ott. A jogvisszaszerzés álláspontjáról a jogfeláldozás sikamlós terére jutottál, s mert minden álláspontnak megvan a maga kérlelhetetlen logikája, e téren annyira látom vive a dolgokat, hogy mély fájdalommal kell kérdenem, mi marad még feladni való a nemzet önállásából?

(Kossuth Lajos levele Deák Ferencnek 1867. máj. 22.)

(Az érvelés epiforás szerkezettel indul, mely Deák álláspontjának fontosságát ezáltal is kiemeli. Ennek az álláspontnak a kiegyezés utáni tarthatatlanságát kétszeres antithetikus szerkezettel állítja, majd egy hatásos kérdéssel zárja, mely a dubitatioval rokon.)

Különbözik a correctiótól annyiban az *aggressio* (*commentatio*, görögül: *epikheiréma*), hogy egy javaslat vagy állítás igazát az ellenkező állítás cáfolatával bizonyítja.

Mit nem beszél az a német
Az istennyila ütné meg!
Azt követeli a svábság:
Fizessük az adósságát.
[...]
Ha pediglen nem fizetünk,
Aszondja, hogy jaj minekünk,
Háborút küld a magyarra,
Országunkat elfoglalja.

Foglalod a kurványadat,
De nem ám a mi hazánkat!...
Hadat nekünk ők izennek,
Kik egy nyálra heten mennek.

(Petőfi Sándor: *Mit nem beszél az a német*)

A *correctio* (R: megjobbítás) egy saját kijelentés javítása, egy éppen az imént használt kifejezés elutasítása és annak pótlása egy másikkal, egy a beszéd céljának megfelelőbb, erősebb kifejezéssel. Két típusa van: 1. non.x sed y (nem x hanem y), 2. x – x? immo y (x-x? sőt y).

Vannak ugyan, kik
Állítani merészek,

Hogy Erzsók asszonyom arcát
 Nem a szende szemérem,
 Hanem a borital festette hasonlóvá
 A hajnali pirhoz.
 De ezek csak pletyka beszédek;
 Mert Erzsók asszony *nem is issza* a bort...
Csak úgy önti magába.

(Petőfi Sándor: *A helység kalapácsa*)

Most szólok, s hozzád és nyíltan szólok, mert úgy látom – s az évek és szenvedések terhe alatt meghiggadt ítélet tekintetével látom úgy –, hogy nemzetünk a jogfeladások sikamlós meredélyén *veszélybe, többbe, mint veszélybe, halálba* sodortatik.

(Kossuth Lajos levele Deák Ferencnek 1867. máj. 22.)

(A mondat első felének hatását epiphora és polysyndeton erősíti, melyekhez egy subnexus járul; a correctio itt egyúttal amplificatio is.)

Az *antitheton* (*contrapositum*, R: ellenvetés) két, tartalmilag ellentmondó dolog, jelenség szembeállítását avégett, hogy egyik a másikat megvilágítsa. Ez kifejeződhet egy szóban, szószerkezetben vagy mondatban. Az antitheton minden variánsában a tagok szerkezeti azonosságának tendenciáját figyelhetjük meg, mely a gondolati tartalmak különbözősége révén hatásos kontrasztot alkot.

Rang és birtok *egyesek sajátja*: a nemzet és haza nevében *mindenki osztozik*.

(Kölcsey Ferenc: *Mohács*)

Az említett szerkezeti azonosság homoeoptoton vagy homoeoteleuton révén is megvalósulhat. Más értelmű a szembeállítás a *divisio* alakzatában. A *divisio* egy probléma vagy állítás kifejezése alternatívák által. Az alternatívák általában szintén antithetikusak. Például ilyen a polysyndetonra hozott Ady-idézet. Az antitheton különleges alakzatai: a chiasmus, a commutatio, az oximoron, a distinctio és a korábban tárgyalt subiectio is.

A *chiasmus* szintaktikai vagy akár szemantikai szempontból is egymásnak megfelelő, de antithetikus szószerkezetek szimmetrikus, egymást keresztező elhelyezése, többnyire tükörképet adó rendben. Ez lehet alany-állítmány, jelző-jelzett szó stb. Modellje a következő: a + b/b + a, vagy ab ab ab/ba. Létrejöttét legjobban talán a következő példa szemlélteti:

Parallelizmus: a szeme fekete, a haja fehér

a + b / a + b

Chiasmus: a szeme fekete, fehér a haja

a + b / b + a

Testvérünk voltál és lettél apánk.

(József Attila: *Kosztolányi*)

(Ez egyúttal oximoron is.)

Áldozat s tett, ez a két tükör, mely
A valódi honfiút mutatja,
De ti gyáva s önző szívek vagytok,
Tettre gyávák s önzők áldozatra.

(Petőfi Sándor: *A szájhősök*)

(A zárósor ugyanakkor egy tömör regressio is; a szív itt synecdoche.)

A *commutatio* egy gondolatnak, illetve egy kifejezésnek vagy szó-szerkezetnek szembeállítását a fordítottjával, két szótó ismétlése által, szintaktikai funkciójuk kölcsönös cseréje mellett. A szintaktikai funkciók cseréje általában a két szótó ragjainak cseréje révén jön létre. Ez a jelenség a következő modellen szemléltethető: ha az ismétlődő szótóveket *a*-val és *b*-vel jelöljük, a szintaktikai funkciókat *x*-szel és *y*-nal, akkor a tőkereszteződés modellje: $a^x b^y / b^x a^y$, és a funkciókereszteződése: $a^x b^y / a^y b^x$. A *commutatio* egyúttal a *transmutatio* alakzata is. A tőkereszteződés esetének külön elnevezése: *antimetabolé* (*permutatio*, R: megváltoztatás). Egyébként ezt az alakzatot a *chiasmus* bonyolult változatának is nevezik.

A fáradhatatlan szorgalmatosság, az unalom nélkül való vigyázás, az
kész gyorsaság és a gyors készség szokta annak a drága fának
gyümölcsét elérni, kit az emberek dicsőségnek hívnak.

(Zrínyi Miklós: *Az török áfium ellen való orvosság*)

Gyógyítasz s bort mérsz. Italod két érdemű: érzem
Gyógyszereden borodat, gyógyszeredet borodon.

(Vörösmarty Mihály: *Két hivatal*)

(Ez a szerkezet egyúttal *adiunctio* is.)

Az *oxymoron* ellentmondó, illetve egymást kizáró fogalmak egységet alkotó, szoros szintaktikai kapcsolata, amelyben ezáltal erős belső feszültség keletkezik.

Te sem haltál meg, népem nagy halottja!

Nem mindenestül rejt a cenki sir;

Oszlásodat még a család siratja –

Oh, mert ily sebre hol van balzsamír?...

(Arany János: *Széchenyi emlékezete*)

Babonáink megfakultak,

Csodáink elesteledtek,

Jövőink eleve multak,

Csak szégyeljük ezt a vén gyászt bevallani.

(Ady Endre: *Fáradtan biztatjuk egymást*)

A *distinctio* voltaképpen ugyanazon szavak emphatikusan hangsúlyos, jelentéskülönbséggel járó ismétlését jelenti: meggondolva azonban azt, hogy ez valójában ellentét a köznapi és az emphatikus jelentés között, antithetonnak is tekinthetjük.

Most *nemesség* és *nemesség* közt, mégpedig egyrésről ötszáz,
másrésről hétszáz ezer *nemesség* közt van kérdés.

(Kölcsey Ferenc: *A magyar nyelv ügyében*)

(A magyar nyelv ügyét érintő szembenállásban az egyik *nemesség* a
főrendet, a másik a köz*nemessé*get jelenti.)

Nem föld a föld.
Nem szám a szám.
Nem betű a betű.
Nem mondat a mondat.

Isten az Isten.
Virág a virág.
Daganat a daganat.
Tél a tél.
Gyűjtőtábor a körülhatárolt
bizonytalan formájú terület.

(Pilinszky János: *Költemény*)

Érzelmi (indulati) alakzat

Nagyon sok, már tárgyalt alakzat érzelmi is. Mint érzelmi alakzat, tehát
nem a valóságos érzelmek természetes kifejeződését jelenti, hanem egy
érezem megnyilvánulását nyelvi eszközök révén. Ezek a nyelvi eszközök
alkotják éppen az alakzatot. Ilyen az *exclamatio*, mely az indulatkeltésre
alkalmas kifejezés, többnyire felkiáltás.

A világosi gyásznap után következett a korlátlan hatalommal dühöngő
bosszúállás időszak. *Irgalomnak Istene! mennyi vér! mennyi
szenvadás!* Magyarországon hóhérvőttel, karddal, korbáccsal,
hivatalnokul importált cseh csőcselékkel valósgitták az életcélul
kitűzött eszmét...

(Kossuth Lajos: *Osztrák császár és magyar király*)

A dialektikus alakzatok

Majdnem minden alakzat dialektikus is, néhánynak azonban különösen
szoros kapcsolata van a dialektikával. Ilyen a már tárgyalt conciliatio,
továbbá a praeparatio, a concessio és a permissio.

A *praeparatio* (*procatalepsis*) elébevágása vagy visszavetése egy
képzel ellenfél lehetséges kifogásainak, általában az ellenfél
gondolatmenete meghatározott részének.

Az eleve elhárító elébevágás az ellenfél érveire: *anticipatio*.

Előre tudom, hogy az ellenkező véleményűek mint máskor, úgy most is
a tulajdon sérthetelenségéből húzott s már százszor decantált erősséget
fordítandják ellenem.

(Kölcsey Ferenc: *Az irtások tárgyában*)

(Decantált erősség: nyilvánosan elmondott bizonyító ok.)

A *concessio* (*suffessio*, R: megengedés) vallomás, bevallása annak, hogy az ellenfél egyik vagy másik érve helyes, és ez a saját ügy szempontjából kedvezőtlen. Ez azonban soha nem az egészre, hanem mindig csak valamely részre vonatkozik. Általában ezt egy nyomósabb, hatásosabb állítás követi.

Gondolom, hogy itt mondja valaki: mind igaz ez, de mi magunktól elégtelenek vagyunk magunk oltalmára. Úgy vagyunk az, meg kell vallanunk, a török erejéhez képest mi csak nyomorultak vagyunk; de viszont ez a gondolkodás is nem kicsint árt nekünk, valaminthogy régenten görögöknek ártott, mikor a persiaiakkal conferálták [összehasonlították] a magok erejét, ez a gondolkodás igen mélyen való ő nálok bégyükerezve, úgy annyira, hogy mikor a persiaiak valamelyik részére Görögországnak hadat indítottak volna, az többi görögök szerencsésnek tartják vala magokat, ha azonban békével maradhatnak vala. Így lévén, persiaiak a görögöket mind elgázolták, míg az elkerülhetetlen kéntelenség avagy desperatio [kétségbeesés] úgy annyira görögök szívét nem keményítette volna, hogy Xerxes ellen.[...] kevés ezerrel ellentállának, és annyira megverék [...], hogy szégyennel, gyalázattal kelle a királynak visszafutni.

(Zrínyi Miklós: *Az török áfium ellen való orvosság*)

*A haláltól, nem tagadom, félek,
De csupán a becstelen haláltól.*

Haljunk meg, ha nem szabad már élnünk,
Haljunk meg oly szépen, oly vitézül,
Hogy azok is megsirassanak, kik
Eltörölnek a földnek színéről!

(Petőfi Sándor: *A nemzethez*)

A *permissio* alakzatának lényege, hogy valamely cselekvésre vonatkozó döntést a beszélgetőpartnerre, esetleg a hallgatóra bíz a szónok, tehát a beszélő jóindulatú tanácsadása. A helyes tanács a beszélő meggyőződése szerint minden esetben célt ér. Ironikus alkalmazás esetén a tanács megfogadása a megszólított kárára is válhat.

Úgy anyám! kecsgetesd ölbeli ebedet,
Ójad fúvó szélből drága gyermekedet;
Mártsad tejbe-vajba, mit se kímélj tőle,
Majd derék fajánkó válik úgy belőle.

(Arany János: *Toldi*)

(Az ironia eszközeivel kifejezett gúny e sorokban a beszélő jellemzését szolgálja.)

V. A négy változáskategória mondatainak alakzatai

Az adiectio alakzatai

Az *appositio* a középkori szövegek előszeretettel használt alakzata; egy személynév, fogalom, ritkábban cselekvés, esemény előtt alkalmazott dicsőítő célú, sokszor feleslegesen halmozott szó szerkezet, tagmondat. Az esetek többségében solocismus. A *Nagyszombati-kódexből* veszünk egy mondatot Szűz Mária dicséretéről:

Valami az hogy mit mend kezdettől fogván nyelv a te dicséretődre mondhatott és tall megírhatott, szív meggondolhatott, mind ezeket egybengyűtvén és egybenirván és miképpen nemes violaverágból kötött kéve, ugyan mind egybekötvén, százannyiszor menendek megsokasítván és ezerszerváló ezerannyiszor véghetetlen való sokaságra sokasítván, mind ezeket szűnek ájélatosságával, mézi édösséggel nemes verágoknak és minden édes illatoknak illatival bódogságos Szűz Mária, én gyarlóságos bűnes adom a te méhednek tisztösségére, dicséretire és dicsőségére mastan és mind örökköl örökké.

Az *interpositio* (*parentheszisz*, R: közbevetés) egy mondat (s ezzel egy gondolat) szerkezetidegen közbeékelése egy másik mondatba. Hasonlít a hyperbatonhoz, csak hogy az mondatrészekre, ez mondatokra (gondolatokra) vonatkozik.

S mégis – *be különös egy ország* –
Megint dacosodnak a szemek,
Keményre száradnak az orcák

S ijesztő, síri némaságban

Megint fölszánt, magyar világ van.

(Ady Endre: *Az ütések alatt*)

Hasonló jelenség a *digressio* (*excursus*): egy mondatnyi vagy hosszabb kitérő, elkanyarodás, mely az elbeszélés folyamatosságát megszakítja.

A *subnexio* egy indokolt (mellék) gondolat hozzáillesztése egy fő gondolathoz. A kettő kapcsolata lehet okozati vagy antithetikus.

Ok nélkül hágni vészes pályára vakmerőség, és hiúság; de midőn közügy kívánja, akkor mindenre készen lenni polgári kötelesség. S e kötelesség parancsolja a valót és igazat nemcsak megismerni, nemcsak szeretni és tisztelni, de bátor szívvel kimondani és pártfogolni is. Az *elpalástolt való s a pártfogás nélkül veszélybe süllyedt igaz gyalázatára válik a nemzetnek, melynek körében az eset megtörtént.*

(Kölcsey Ferenc: *Parainesis*)

(Kölcsey mondata egy okozati subnexio, a fő gondolatot reduplicatio, anaphora teszi hatásosabbá, s a *szív* szó itt metonímia.)

A *regressio* utólagos részletező ismétlése egy kéttagú felsorolás

mindkét tagjának vagy egyenértékű kifejezéseinek. Mindkét tag a regressio által egymással szemben antithetikus tartalmúvá fejlődhet. Egyesek a subnexio egyik fajtájának tartják.

Reszketek, de nem a félelemtől;
Fájdalom és düh habzik szívembe’!
Fájdalom, mert düledék hazámra
*Új vihar*nak közeledtét látom,
És düh, és düh, mert tétlenkedünk, mert
Nem szakad le szemünkről az álom.

(Petőfi Sándor: *A nemzethez*)

(Geminatio és polysyndeton erősíti ennek a szerkezetnek a hatását, a *vihar* és *álom* itt metafora.)

Az *aetiologia* valamely alap hozzáillesztése egy fő gondolathoz. Quintilianus kételkedik abban, hogy ez alakzat.

A *sententia* (*maxima*, görögül: *gnónié*, R: teljes mondas) az egy mondatban megfogalmazott ítélet, jelmondat, tömör és találó felismerés, amely könnyű megjegyezhetősége és közérthetősége révén szinte kiválik a szövegből, a szövegösszefüggésből, s ornatussá vagy bizonyítékká alakul. Bizonyítékfunkciója és általánosan elfogadott jellege abból adódik, hogy a társadalmi környezet értéktudatában bírói ítélethez vagy törvényszöveghez hasonló tekintélyű. A legrégebbi *sententiák* azok, melyeket a görögök *gnómáknak* (mondatoknak, emlékszóknak) neveztek. Nyelvi megformálás és tartalom szempontjából különfélék lehetnek. Az egymondatos, rövid *sententia* az *aetiologia* hozzárendeléseként is előfordul. Az érvelő vagy narratív gondolatmenetet lezáró *sententiát epiphonémának* nevezik. (Egyes retorikák szerint a gondolatmenet elején is előfordulhat.)

Mert én nem látok egy szomszédot is, sem egy idegen nemzetet is, aki a mi kedvünkért örömet szerencséltesse a maga békességes voltát a mi veszedelmünkkel. *A vízben haló embertől fél a hajóban ülő is*, hogy őtet is be ne vonja magával.

(Zrínyi Miklós: *Az török áfium ellen való orvosság*)

Hajh! ne várd most, te pedánt agg,
Hogy a rímbe gynehan’ tag összecsengjen végtelen;

Mikor törvényt holmi rossz szab:
Hogy a kelleténél hosszabb
S mesterkélt rím éktelen.

A bizony, mert el nem érik
- *Magas szőlő, lassan érik* -

Akad mentség, ok, vagy más...

(Arany János: *Báró Kemény Zsigmondhoz*)

(Egy *tractio* is élénkíti ezt az alakzatot.)

A *sententia* egy változata a *chria*, a csattanós, hatásos *sententia*, melyet gyakorta anekdotával illusztrálnak. Megkülönböztetendő a

sententiától a *locus communis* (közhely), mely ebben az összefüggésben egy általánosan ismert és vitathatatlan, ezért semmitmondó állítás. Pl.: Az élet nehéz.

Az *evidentia* (*illustratio, demonstratio, descriptio*) egy jelenség részletező leírása a valóságos vagy képzelt részletek előszámlálásával. A jelenségnek az evidentiában erős statisztikai jellege van akkor is, ha folyamat leírása. A részletek egyidejűségét jelző statisztikai jelleg a hallgatók jelenlét-élményét teremti meg, ezzel mintegy a szemtanúk helyzetét is. A világosság és a valószínűség itt különösen fontos. Az *evidentia* ismertebb nyelvi jellemzői a következők: a jelen idő használata (lehet közvetett is utalásformákkal vagy az előrelátás eszközeivel), a helyhatározókkal érzékeltetett jelenlét, az elbeszélésben előforduló személyek megszólítása (patetikus eszközökkel megteremtett távolságtartás), a közveden beszéd stb. Ha a megnevezés helyett alkalmazzák, akkor inkább az *immutatio* alakzatai közt a helye. Példaként Arany *Stanzák „Mátyás dalünnepé” eposzi kísérletből* a magyar címet író stanzát közöljük.

Ott a négy ezüst csík szép vörös mezőben,
Látszik, hogy piros vér megáztatta bőven,
De a hét oroszlány nincsen immár közte
(Hét magyar vezérünk) mint egykor-időben.
Hanem ott az András érseki keresztye,
Jeruzsálemnél azt ő maga szerezte.
Mindez ábrázolva mesterül egy képen,
S Hunyadi hollója gyűrűvel középen.

A *similitudo* (hasonlat) a klasszikus retorika bizonyítási eszköze, de az *omatus* alakzata is. Általában a természeti vagy az emberi élet egy jelensége, amelyet a szóban forgó tárggyal párhuzamba állítanak. Ereje elsősorban az általános emberi tapasztalatra való hivatkozásban van. Ismertségi foka maximális, közepes és minimális lehet. Az a cél, hogy az összehasonlító (a hasonló) képtartalma minél ismertebb legyen. Ugyancsak fontos, hogy a hasonlatként használt kép ne legyen homályos; általában mindig világosabbnak kell lennie annál, melynek kedvéért alkalmazzuk. Minél távolabbi a kép, mellyel hasonlítunk, annál váratlanabb, annál erősebb hatású. A hasonlat megelőzheti a hasonlított tárgyat, jelenséget vagy követheti. A *similitudo* egyik legnagyobb mestere Krúdy Gyula.

Setét s alakatlan volt, *mint a sírásó téli alkonyattal a megásott sír fenekén*. Testetlen volt, *mint a fájdalom és kín gőze, füstje a szobában, ahonnan a halottat kivitték*. Szagtalan volt, *mint a szél, amely a szomorúfüzek bozontjait tépdesi*. Megfoghatatlan volt, *mint az álom, amely elment férj testét és melegét hozza vissza az özvegyasszony hideg ágyába*. És félelmetes volt, *mint a tetszhalott, aki visszaballag a temetőből, és meztelenül bejárja a házat, amelyben már idegenek viselik az itymaradott nadrágokat és szoknyákat*. Halott sem volt, élő sem volt. Téli éjszakán messziről hangzó kiáltás volt a sírkert felől, amikor a halottak kínjukban a fejfára csavarodnak, és hasztalan kiáltoznak segítségért a némasághoz.

(Krúdy Gyula: *Asszonyosság díja*)

(A hasonlatsorozatot egy metafora zárja, jól példázván a kettő különbségét.)

Mint amely vad törbe esik, mennél inkább vergődik, annál inkább nyakára folytatja a kötelet, és nagyobb kínját érzi, úgy mi, ha csendesen, Isten akaratjára hagyjuk magunkat, könnyebben viseljük rabságunk nyavalyáját.

(Pázmány Péter: *Prédikációk. Hogy minden dolgainkat...*)

Vágytam a függetlenségre,
Mégis hordám láncomat,
Nehogy a küzdés elvégre
Súlyosbítsa sorsomat:
Mint a vadnak, mely hálót
El ugyan nem tépheti,
De magát, míg hánykolódik,
Jobban behömpölygeti.

(Arany János: *Visszatekintés*)

(Közkedvelt világirodalmi toposz, mely Ovidius *Metamorphoses* című művéből származik; többek között Ariosto és Shakespeare is felhasználták.)

A detractio alakzatai

A detractio a brevisitas (rövidség, rövidítés) jelensége; mint gondolatalakzat, egy gondolat elhagyása. Ide számíthatók a percursorio, a praeteritio, a reticentia és az anacoluthon bizonyos esetei is.

A percursorio fogalmak, tények, dolgok rövid felsorolása, melyek mindegyike voltaképpen tüzetesebb kidolgozást érdemelne. Hasonló az evidentiahoz, azonban abban különbözik tőle, hogy a részletező evidentia extenzív és statikus, míg a percursorio intenzív és dinamikus.

Jön, jön... egy istenkéz sem tartja vissza...
Mint mélybe indult sziklagörgeteg:
Élet? halál? átok, vagy áldás lesz? – Ah,
Ki mondja meg! ki élő mondja meg!

(Arany János: *Magányban*)

(Geminatio, similitudo erősíti ennek az antithetikus percursoriónak hatását.)

A praeteritio (görögül: *paraleipein*) annak a szándéknak a kinyilvánítása, hogy a beszélő valamely jelentéktelen vagy magától értetődő részt elhagy, hogy fontosabb tárgyra térjen; az említés által mégis ráirányítja a figyelmet, s a következő résznek is nagyobb fontosságot biztosít.

Nem szólok én itt a felelősségnek azon részéről, mely a kormány tagjait, ha azok törvényt és nemzeti just sértenek, büntetés alá vonja; szólottunk erről máshol, és szólni fogunk még; de azon még fontosabb morális felelősség, mely alatt minden kormány van, midőn tetteinek, intézkedéseinek s javaslatainak helyes vagy helytelen volta felett szabadon és nyíltan szólnak a nemzet képviselői, a nemzeti törvényhozástól nálunk is, úgy mint máshol, elválaszthatatlan, s azzal

mindenkor együtt gyakoroltatott.

(Deák Ferenc: *A szólásszabadság tárgyában*, 1835. aug. 5.)

A *reticentia* (*interruptio*, görögül: aposiopesis, R: közbeszakadás) egy megkezdett mondat megszakítása többnyire a főtéma előtt olyan ponton, hogy a hallgató a legfontosabbat egyértelműen kitalálhatja az összefüggésekből. Erős érzelmi indulat – csodálkozás, harag, felháborodás stb. – vagy érzelmi hatáskeltés célzata váltja ki, de felhasználják arra is, hogy más tárgyra térjenek általa. Lehet aktív, amikor az elhallgatás szándékos, mert nem akarja kimondani a szerző, amit fontosnak tart; lehet passzív, mely esetben az elhallgatás oka valamilyen tilalom, amelynek következtében a beszélő nem mondhatja ki, amit kellene.

„Kendé bizony az árnyéka!
Mert olyat mondok, hogy még a...”
Hangzik által a sövényen
Egy goromba szó keményen.

(Arany János: *A főlemile*)

Uraim, érdemes kolléga uraim, ha én azt tudnám, hogy ti százados
tölgy erejével bírtok, bizony a vérzésig csattogtatnám most
kezeckéimet. *De mikor nem tudom, ha –*

Engedelmet kérek: a tartozó tiszteletet majd elfeledtem!

(Kölcsey Ferenc: *Országgyűlési napló*)

(A százados tölgy ereje – metafora, amely egyúttal ironikus is, hiszen éppen az ellenkezőjét bizonyítja az idézetet megelőző szövegben leírt esemény.)

A transmutatio alakzata

A *hysterologia* (hysteron proteron) a természetes, logikus időrend megfordítása, azaz két, időben egymásra következő esemény közül a későbbi említése először, az időben őt megelőző előtt. Ezt az alakzatot elsősorban akkor alkalmazzák, amikor a mondat tartalmában az időrend helyett fontossági sorrendet követve a később következő részt mint lényegest előrehozzák. Az alábbi példában a sorrend képtelen, s ez humoros hatású.

Drága komámasszony, kegyedet kérem meg aláz'san,
Üsse agyon férjét és szídjá meg istenesen, ha
Még ezután sem fog nekem írni az ilyen-amollyan.

(Petőfi Sándor: *Levél Arany Jánoshoz*)

Az immutatio alakzatai

Az immutatio mint gondolatalakzat lényege, hogy egy gondolat egy másik gondolat által fejeződik ki, tehát két szemantikai síkkal rendelkezik; az egyik komolyan vett (többnyire erkölcsi; filozófiai, teológiai) gondolat síkja, amely nem mindig kap nyelvi formát, a másik a közveden, szöveg szerinti, nem egyszer játékos jelentéssík, mely egyúttal voltaképpen a

komolyan vett gondolat kifejezőeszköze is.

Az *allegória* (R: más értelmű szólás) gondolatalakzata a metafora szóalakzatával rokon. A kettő különbsége mennyiségi: az allegória az egész mondaton, versen, történeten végigvitt metafora. Kétféle formája van: a teljes allegória, melyben a rejtett gondolatnak nincs lexikális nyoma (ezt nevezik implicit allegóriának is), és a vegyes allegória, melyben a gondolati sík egy része a megfogalmazás egy részében lexikálisán is jelen van (melyet explicit allegóriának is neveznek). Az első inkább a költői, az utóbbi inkább a prózai forma sajátossága. Egyébként gyakori a mindennapi beszédben is. Quintilianus még hozzáteszi, hogy „a legékesebb neme a kifejezésnek, melyben a hasonlat, az allegória és a metafora összeolvad.” Az allegória eredeti rejtett jelentéssíkjához egy másik rejtett, komoly jelentés is kötődhet, melyet a közönség tulajdonít neki, különösen megváltozott történelmi-társadalmi körülmények között. Így a *Bibliának* van történeti, allegorikus, tropologikus (az egyéni üdvösségre vonatkozó, morális) és anagogikus (esztakologikus, a végítéletre vonatkozó) értelemben vett jelentése.

Ős patkány terjeszt kórt miköztünk,
a meg nem gondolt gondolat,
belezabál, amit kifőztünk,
s emberből emberbe szalad.
Miatta nem tudja a részeg,
ha kedvét pezsgőbe öli, hogy
iszonyodó kis szegények üres
levesét hörpöli.

(József Attila: *Ős patkány terjeszt kórt. . .*)

(Az őс patkány s az általa kiterjesztett kór – a pestis – az emberellenes, totalitárius eszmék térhódítását szimbolizálja. A szöveg szerinti sík az eszméktől fertőzött hétköznapi élet iszonyata, s a ki nem fejtett, csak szimbolikusan jelzett komoly sík utal arra a szellemi fertőzésre, mely áthatja az életet.)

Senki nálamnál nem óhajtja forróbban, hogy a lengyel nemzetnek a rajta elkövetett irtóztatós bűnért Európa igazságot szolgáltasson; követeli ezt az örök igazság, s az európai szabadság közérdeke; és megérdemli ezt a lengyel nemzet bámulatos erélye, melyet sem az idő, sem a szenvedés nem képes megtörni. *Irtják, mint az erdőt! és a dülő fák virágporából, s a földbeszakadt gyökérszálakból új erdő nő, szilárdabb, mint valaha. Magasztos látvány!* Le kell előtte borulnunk, bár ha – magunkra gondolva – elpirulunk is önkénytelenül.

(Kossuth Lajos: *Vác város polgárainak. 1867. aug. 20.*)

(Ritka, a pusztítás és megújulás antithesisét egy képbe tömörítő allegória, mely hasonlattal indul. Az általa sugallt gondolati sík: a nép életereje.)

*Az óra lüktet lassú percegéssel,
Kimérve a megmérhetlen időt;
Ébren a honfigond virasztva mécsel,
Homlokra összébb gyűjti a redőt.
Vajúdni meddig tart még e világnak?*

*Sors! óramüved oly irtóztató:
Hallom kerekid, amint egybevágna:
De nincs azokhoz számlap, mutató.*

(Arany János: *Magányban*)

(Arany a történelem folyamatát, a nemzet sorsát, kiszámíthatatlan jövőjét – a komoly, gondolati sikot – fejezi ki a szöveg szerinti megállíthatatlan, megismerhetetlen óramű képével. Ez tehát explicit allegória, melyben a sors – personificatio.)

Ha az allegóriához kapcsolódó rejtett, komoly jelentés különösen homályos *aenigmának* (R: mese) nevezzük. Példa rá Balassi Bálint egy horvát virágének nótájára írt *Aenigma* című verse:

Jelentem versben mesémet,
De elrejttem értelmemet; –
Kérem édes szeretőmet,
Fejtse meg nekem ezeket:

Minap én úton jártomban
Láték két hattyút egy tóban,
Hogy volna csendes úzásban
Együtt lassú ballagásban.

Gyakran egymásra tekintnek,
Kiről kitetszik szerelmek,
Egymáshoz való jó kedvek;
Hasonlók, mindketten szépek.

Hogy így együtt szerelmessen
Ők úsznának szép csendesen,
Azonközben nagy sebessen
Egy keselő csalárdképpen
Rájok menvén, az egyikét,
Körme között az szebbikét
Elkapá, foggatá szegént,
Mint szeretőt, kedve szerént.

Látván társa, bánatjában Rív
keserves kiáltásban,
Széllyel ballagván az tóban,
Nem tud, medgyen nagy bújában,

Mert látja társától váltát,
Látja maga özvegy voltát,
Bújában elszánta magát,
Óhajtja már csak halálát.

(Eckhardt Sándor szerint a vers Krusith Ilona nevéhez kapcsolható, akit a császár kedves embere – a keselő – Dietrichstein Miksa visz el Nikolsburgba 1581 után, bár – írja Eckhardt Sándor – gondolhatunk a másik, rejtélyesebb házassági ügyre is. E bizonytalan magyarázatból is kitetszik, hogy igazi aenigmával van dolgunk, melynek titkolt jelentését valóban csak az érdekeltek tudnák egyértelműen feloldani.)

Hasonló jelenség az *anagoge*, melyben a rejtett, komoly jelentés többnyire csak a beavatottak előtt ismeretes. Vallásos, misztikus jellegű aenigma; többnyire a szóval nem illethető, tabuval védett szent tárgyakkal, dolgokkal kapcsolatos kifejezés. Arany János *Mintegy alélt vándor...* című versének egy szakasza értelmezhető anagogeként:

Jártam a jelenben, éltem a jövőben.
Idegen város volt a jelennek perce,
Ahol meg sem áll az útas átmenőben,
Még körül sem néz, mert az ő célja messze.

(A keresztény hit szimbolikájában az idegen város a jelen, a földi lét, amelyben vándorok vagyunk; a messze város az örök város, a mennyei Jeruzsálem, s az örök cél, a messze cél az üdvösség.)

Az allegóriák azon neme – mondja Quintilianus –, mely éppen az ellenkezőjét mutatja annak, ami mondatik, *irónia*. Az irónia mint gondolatalakzat abban különbözik a szó tropustól, hogy míg az utóbbiban szavak állnak értelemre nézve ellentétben szavakkal, addig a gondolatalakzatban gondolatok állnak ellentétben a beszéddel. Az iróniának két fokozata van: egyik a *dissimulatio*, a saját vélemény eltitkolása; például egy dialógusban az iróniát alkalmazó fél kitér saját állítása kimondása elől, és a tájékozatlant színelve a hetvenkedőnek ítélt beszédpartnernek olyan kérdéseket tesz fel, amelyekre a válasz végül a ki nem fejezett saját állítással lesz azonos. Az irónia pozitív fokozatát *simulatio*nak nevezik; a beszélő azt színleli, hogy véleménye az ellenfél valamely véleményével azonos. Ha a retorikában az irónia fogalmát használjuk, elsősorban erre gondolunk. A retorikus irónia azáltal teszi nevetségessé az ellenfelet, hogy annak értéktényeit, terminológiájának értelmetlenségét magától értetődőnek mutatja. A cél nemcsak az ellenfél nevetségessé tétele, hanem legyőzése. Az iróniát, voltaképpen a disszimulatív iróniát Szókratész szinte művészté fejlesztette.

A társadalmi életben és az irodalomban is általános a taktikai simulatio; ez a jó/rossz alternatíváján alapul, s ezáltal jön létre a simulatio két változata: a színlelt dicséret, mely voltaképpen feddés; vagy ennek fordítottja, az ál-feddés, mely voltaképpen dicséret. Ezt a görögök *hypocrisis*nek nevezték. A retorikus simulatio-irónia mint gondolatalakzat az allegória egy fajtájaként is felfogható.

De ez lesz a. magyarra nézve a
Szerencse napja,
A boldogságnak égi ünnepe!
Közénk fog jöni
A császár és családja,
A fölséges család!
Így fognak hozzánk szólani:
„Hú magyarok,
Mi mindig bízunk bennetek,
Mindig szerettünk titeket,
Legjobban, legatyáiban
Szerettünk népeink között;
Ím kebletekre borulunk, Öleljetek
meg,

Kedves hű fiaink!”
 És kell-e több minékünk,
 Nékünk hű magyaroknak?
 Letérdelünk előttök,
 Vándorsarúikról a port
 Lenyalják csókjaink
 S a hála és öröm könnyűi,
 Melyek majd, mint egy második Duna,
 Fognak keresztülfolyni a hazán,
 És egy kiáltás lesz a nemzet:
 (Egy olyan óriás kiáltás,
 Melytől a csillagok potyognak)
 „Vitám et sangvinem
 Pro rege nostro!”
 Mint hajdanában
 Bőgtek dicső apáink. –
 [...].
 Készülj, hazám, ez ünnepélyre,
 Készülj és örvendj, oh boldog haza!

(Petőfi Sándor: *Készülj, hazám*)

(Az iróniát itt helyenként a hiperbola gúnnnyá változtatja, de ez a vers egészének alaphangján nem változtat.)

Nemegyszer látnál ősz fejeket, kik a múlt estve barátaik közt
 meggyőződésből származott ítéleteiket kimondták, s a kerületi tapsért
 más reggel ellenkezőleg nyilatkoztak. *Meg kell vallani, erős talpon
 építjük a haza boldogságát.*

(Kölcsey Ferenc: *Országgyűlési napló*)

Az *emphasis* mint tropus egy pontos, meghatározott jeltartalmat egy
 tágabb, pontatlan jelentéstartalomra keresztül fejez ki. A gondolatemphasis
 egy meghatározott gondolattartalom közvetett kifejezése egy látszólag
 ártalmatlan közlésen keresztül, azaz valami rejtett dolog kerül napfényre,
 ami magában a mondatban nincs pontosan kifejezve. A gondolat-
 emphasisnak is két fajtája van: az egyikben megtalálható a nyelvi
 eszközökkel, kifejezett „áruló jel”, mely a pontosan meg nem fogalmazott
 lényeges, hangsúlyozni kívánt gondolattartalomra utal; a másikban ennek
 nyelvi jelölése hiányzik, azonban a kontextusból kikövetkeztethető a
 lényeges közlendő, gyakorta egy jól megalapozott gondolatfolyam
 megszakítása révén. Az emphasist általában akkor alkalmazzák, ha
 meghatározott dolgok kimondását a körülmények nem teszik lehetővé (ha
 nyíltan szólni veszélyes, ha nem illik, vagy ha ezzel nagyobb hatást,
 tetszetősebb formát akarunk elérni). A célzás és a jelentés nincs ellentétben,
 mint az irónia esetében, hanem a kettő kapcsolata olyan, mint a mag és héja
 között. Quintilianus szerint az ilyen beszéd hasonló az allegóriához.

El kellene tiltani a nyilvános esküvőket, mert amúgy is csak a hiúságot
 szolgálják, az atyafiak kedvét és gyomrát dagasztják, elhagyott
 szeretőket merényletekre csábítanak és *hálókabátos, bikanyakú
 legényembereket csálnak az ablakhoz, akik gúnyos, sokatmondó*

szemmel nézik végig az új férjet. Nem melegíthet, bolondíthat, boldogíthat többé az asszony szerelme, ha a leánykori tévedések alattomos, de biztosan megérkező postákkal helybe érnek.

(Krúdy Gyula: *Asszonyságok díja*)

Az *aversio* a már tárgyalt apostrophe egy tovább bővített változata, mely nemcsak a közönségtől való elfordulást jelenti, hanem elfordulást a beszélőtől vagy a tárgyalt dologtól is. Ennek fajtái: a *digressio* és a *sermocinatio*. A *digressio* (*excursus*) elfordulás a tárgytól; a *sermocinatio* (*allocutio*, görögül: *ethopoeia*) elfordulás a „beszélőtől”, s egy másik (esetleg fiktív) személy beszéltetése, valószínű (történelmi vagy kitalált) személyek fiktív kijelentéseinek, gondolati reflexióinak közlése stb. Tartalmilag a *sermocinatio* nem történelmi valóság, hanem csak valószínűség. Nyelvi eszköze a közvetlen beszéd, monológ, dialóg. Ide tartozik a kitalált személy (*fictio personae*) jelensége is, egy nem emberi dolognak mint beszélő személynek a bemutatása. (Ez lehet haza, város is).

Jön a szónok, s említi őseiteket; de beszéde kiáltó szó a pusztában. Mit akartok? azt várjátok-e, hogy a halottak sírból felszálljanak? hogy rémletes arccal jelenjenek meg álmaitoknak? És mit fognátok felelhetni, ha szavaikat felemelnék? mondván: „Nép, mi vagy? hol a bizonyosság, hogy tőlünk származtál? hazát alkotónk, s te reánk nem emlékezel; hidegen taposod győzedelmeink mezeit; s a pusztákon, hol ezrenként hullánk el, sírhalmainkra nem vetsz tekintetet. Jaj, neked! a meg nem hálált örökségen átok fekszik, melyet csak hosszú megbánás törülhet le.”

(Kölcsey Ferenc: *Mohács*)

Mutató

abusio
actio
acyrologia
adeptio
adfictio
adiectio
adiunctio
adnexio
aenigma
aequivocum

aetas
aetiologia
affectus
aggressio
allegoria
alliteratio
allocutio
allusio
ambiguitas
amphibolia

amplificatio
 anacoluthon
 anadiploszisz
 anagoge
 anakephalaiószisz
 anaklaszisz
 anantepodoszisz
 anaphora
 anastrophe
 animi natura
 annominatio
 a nominibus
 antanaklaszisz
 anticipatio
 antidiégeszisz
 antimetabolé
 antinómia
 antiphrasis
 antithesis
 antitheton
 antonomasia
 apanadiplosis
 aphaeresis
 apocope
 apólogia
 aposiopesis
 apostrophe
 apotropé
 appositio
 appositum
 aptum
 argumenta a causa
     a loco
     a modo
     a persona
     a re
     a tempore
     ad hominem
     ex finitione
     necessaria
     non necessaria
 argumentatio
 argumentatio artificiale
 argumentum
 argumentum ab effectis
     a causis
 arkhé
 articulus
 ascensus
 asyndeton
 asystaton

attentio
 auctoritas
 aversio

 barbarismus

 barbarolexis baszanói benevolentia

 brevitás

 cacemphaton
 catachresis
 catacosmesis
 causa
 causa iuncta
     simplex
 certae rei amplificatio
 chiasmus
 chria
 circumlocutio
 climax
 collatio
 colon
 comma
 commemoratio
 commentatio
 commiseratio
 communicatio
 commutatio
 comparatio
 complexio
 concessio
 conciliatio
 conclusio
 condicio
 conexio
 confirmatio
 confutatio
 congeries
 conquestio
 conservatio
 constitutio
 constitutio ratiocinativa
     scripti et voluntatis
 contrapositum

 conversio

 correctio

 cumulus

deinónisz	epanasztrophé
demonstratio	epanodosz
denominatio	epenthesis
descriptio	epibolé
deszisz	epicheiréma
detractio	epidiegesis
diaeresis	epikhirema
dicaticas	epilógus
digressio	epimeriszmosz
diléma	epiphonema
dilemma	epiphora
disiunctio	epiphraszisz
dispositio	epiplexis
dissimulado	epiploké
dissolutio	episynaloephe
dissuasio	epitheton
distinctio	ethopoeia
distributio	evidentia
divisio	evitatio
docilitas	exadversio
dubiae rei amplificatio	exclamatio
dubitatio	excursus
duplicatio	exemplum
dysprophoron	exemplum contrarium
ecthlipsis	dissimile
eclipsis	simile
ectasis	totum simile
educatio	ex iis quae antecesserunt
egressus	ex insequentibus
eikón	exordium
elementa	expositio
eleosz	facetum
elisio	família
ellipsis	fictio personae
elocutio	figura
emphasis	figura etymologica
enallagé	
enargeia	
enthymema	
enumeratio	
enuntiatio	
epagógé	
epainosz	
epanadiploszisz	
epánalépszisz	
epanaphora	

finis	homoeoprophoron
finitio	homoeoptoton
fortuna	homoeoteleuton
	homonymia
geminatio	horkosz
genera causarum	hüpodiógészisz
genosz dikanikon	
epideiktikon	hypallage
pragmatikon	hyperbaton
szümbuleutikon	
genus	hyperbolé
genus admirabile	
apodicticum	hypocrisis
artificialé	hypothesis
deliberativum	hypozeugma
demonstrativum	hysterologia
diaporeticum	icon
dubium	illustratio
ethicum	imago
honestum	imminutio
inartificale	immutatio
inhonestum	improprietas
iudiciale	imprudentae ratio
legale	inclusio
mixtum	inconexio
obscurum	incrementum
patheticum	indignatio
rationale	inditum inductio
turpe	initium
gnómé	initium narrationis
gradatio	in medias res
habitus corporis	in negotiis
heureszisz	ostentatione positum
hiatus	inopia
	insinuatio
	instrumentum
	intellectio
	interpositio
	interrogatio
	interruptio
	inventio
	inversio
	iocus
	irónia
	isocolon

iteratio	metalépszisz
iusurandum	metaphora
katadiégészis	metaplasmus
kath'üpotheszin	metathesis
khairosz	metonymia
khronosz	mítosz
	mixtúra verborum
	mnémé
	modus per incrementa
	per tempóra
laus	
leges	more Homérico
leges contrariae	
lexisz	narratio
liberatio	
licentia	narratio dilucida
litotes	
loci	natio
loci ab inter se collidentibus	
a circumstancia	nomen
a comparatione	nomoi
a contrario	
in coniectura	obscuritas
in qualitate	obsecratio
a fictione	oppositio
a finitione	oratoria ars
a maiore ad minus	ordo
a minõre ad maius	ordo artificiosus v. artificialis
a persona	naturalis
a re	ornatus
ex similibus	oxymoron
locus	
locus a facultate	pacta
a matéria	palillogia
	parabolé
a ratione	paradeigma
	paradiastole
communis	paradoxon
lűszisz	paragoge
	paraleipein
macrologia	paralempsis
martűresz	parenthesis
matéria	pariszon
maxima	pariszószisz
médium	paromoeosis
membrum	paronomasia
memória	parrhészia
mesozeugma	pars pro toto
meszon	particula
metabolé	partitio
	patria

percontatio
percursio
periphrasis
perissologia
perisztaszisz
permissio
permutatio
peroratio
persona
personificatio
perspicuitas
phraszisz
piszteisz atekhnoi
                  entekhnoi
pisztisz
pleonasmus
polyptoton
polysyndeton
praecepta
praeiudicium
praeparatio
praeteritio
principium
probabilitas
probatio
probationes inartificiales

reduplicatio
reflexió
refutatio
regressio
regulae
remotio
repetita narratio
repetitio
reprehensio
res
res gesta
reticentia
rhetorica
rhétoriké tekhné
rumores
rusticitas
salsun

probationum genera
procatalepsis
prodiégészisz
pronominatio
pronuntiatio
prooemium
propositio
prosopopoeia
prothesis
protozeugma
protropé
prudentiae ratio
pszogosz
questio finita
                  infinita
ratiocinatio
ratio faciendi
recapitulatio
redditio

sarcasmus
sentenda
sermocinatio
sexus
signa
signa necessaria
                  non necessaria
simile
similitudo
simulado
soloecismus
staszisz
status
status coniecturae
finitionis
qualitads
translationis
studia

suasio
subiectio
subnexio
suffectio
summa questio
supra summum adiectio
syllepsis
syllogismus
synaloephe
syncope
syncrisis
synecdoche

synizesis

systole

szémeion

szinonimia

szoikheia

szümploké

szünthekai

tautológia

taxisz

tempus

tempus commune

generale

publicum

singulare

speciale

testes

thema

thesis

tnesis

tolerantia

topoi

tormenta

traductio

transgressio

transitio

translatio

transmutatio

transumptio

tria loca

tropus

urbanitas

usus

utilitas

venustum

verisimile

vestigium

vituperatio

zeugma